

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**CÂHİLİYEDEN HZ. ÖMER DÖNEMİNİN SONUNA
KADAR YARGI**

DOKTORA TEZİ

MUSTAFA NECATİ BARIŞ

ANKARA-2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM BİLİM DALI**

**CÂHİLİYEDEN HZ. ÖMER DÖNEMİNİN SONUNA
KADAR YARGI**

DOKTORA TEZİ

MUSTAFA NECATİ BARIŞ

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. İRFAN AYCAN**

ANKARA-2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**CÂHİLİYEDEN HZ. ÖMER DÖNEMİNİN SONUNA
KADAR YARGI**

DOKTORA TEZİ

MUSTAFA NECATİ BARIŞ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İrfan AYCAN

Tez Jürisi

Prof. Dr. İrfan AYCAN

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM

Prof. Dr. Bünyamin ERUL

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

İmzası

Tez Sınavı Tarihi: 27.05.2013

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (27/05/2013)

Mustafa Necati BARIŞ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	1
B. YARGI KAVRAMI	9
1. Devlet Fonksiyonu Olarak Yargı :	9
2. İslâm'da Yargı :	11
a. Yargının Sözlük Anlamı :	12
b. Yargının Terim Anlamı :	14
c. Yargının Meşruiyeti, Hükümü ve Önemi :	15

I. BÖLÜM

HZ. ÖMER DÖNEMİNE KADAR YARGI

A. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE YARGI.....	19
1. Hakemler :	23
2. Davalar ve Yargılama Usûlü :	25
B. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE YARGI	31
1. Yargı Kurumunun Temelleri :	32
2. Başkent Medine'de ve Diğer Bölgelerde Yargı :	40
3. Kadılar :	43
4. Yargılama Usûlü :	52
C. HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİNDE YARGI	56
1. Başkent Medine'de ve Diğer Bölgelerde Yargı :	57
2. Yargılama Usûlü :	60

II. BÖLÜM
HZ. ÖMER DÖNEMİNDE YARGI

A. KADILAR	69
1. Şehirlere Kadıların Atanması :	69
a. Başkent Medine'ye Yapılan Atamalar :	70
a.1. Hz. Ali :	70
a.2. Zeyd b. Sâbit :	71
b. Basra'ya Yapılan Atamalar :	72
b.1. Ebû Meryem el-Hanefî :	73
b.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî :	75
b.3. Ka'b b. Sûr el-Ezdî :	76
c. Kûfe'ye Yapılan Atamalar :	78
c.1. Selmân b. Rabîa el-Bâhilî :	78
c.2. Urve b. İyâd el-Bârikî :	79
c.3. Ebû Kurre el-Kindî :	79
c.4. Şureyh b. Hâris el-Kindî (Kadı Şureyh) :	80
d. Şam Bölgesine Yapılan Atamalar :	81
d.1. Ebu'd-Derdâ' (Uveymir b. Âmir) :	82
d.2. Ubâde b. es-Sâmit :	83
d.3. Hâbis b. Sa'd et-Tâî :	83
e. Mısır'a Yapılan Atamalar :	84
e.1. Kays b. Ebi'l-Âs :	86
e.2. Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî :	86
f. Yemen Bölgesine Yapılan Atamalar :	87
g. Ordu'ya Yapılan Atamalar :	87
2. Kadıların Atanmaları ve Görevden Alınmaları :	88
3. Kadı Atamalarında Dikkat Edilen Hususlar :	90
a. Hukuk Bilgisi (İlmî Yeterlilik ve Tecrübe) :	90
b. Yaş :	94
c. Diğer Hususlar :	95
4. Kadıların Maaşları :	95

B. YARGILAMA USÛLÜ	96
1. Hz. Ömer'in Göndermiş Olduğu Mektup ve Talimatlar :	97
a. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderilen Mektup ya da Talimatlar :	97
b. Kadı Şureyh'e Gönderilen Mektup ya da Talimatlar :	107
c. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a Gönderilen Mektup ya da Talimatlar :	109
d. Muâviye b. Ebî Sufyân'a Gönderilen Mektup ya da Talimatlar :	110
2. Hz. Ömer Döneminde Davalar ve Bu Davalarda Dikkat Edilen Hususlar:	112
a. Taraflar Arasında Eşitlik :	115
b. Dava Konusunun Bütün İncelikleriyle Anlaşılması :	116
c. Hüküm Vermede Acele Edilmemesi :	117
d. Deliller ve İspat Vasıtaları :	119
e. Hüküm Verme :	124
f. Hüküm Sonucunda Verilen Cezalar ve İnfazı :	125
SONUÇ	138
BİBLİYOGRAFYA	144
TEZ ÖZETİ	157
ABSTRACT	158

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet (Vakfı) İslâm Ansiklopedisi
edt.	: Editör
F.Ü.İ.F.D.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
had.	: Hadis
haz.	: Hazırlayan
hşy.	: Hâşiye
H.z.	: Hazreti
İA	: (Milli Eğitim Bakanlığı) İslâm Ansiklopedisi
İSTEM	: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musîkîsi Dergisi
md.	: Madde
no:	: numara/numarası
nşr.	: Neşreden
O.M.Ü.İ.F.D.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	: Sahife
sdş.	: Sadeleştiren
sy.	: Sayı
şrh.	: Şerh
thc.	: Tahrîc
thk.	: Tahkîk
tlk.	: Ta'lîk
trc.	: Tercüme
tsh.	: Tashîh
t.y.	: Tarih yok
U.Ü.İ.F.D.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber sadece İslâm dinini insanlara tebliğ etmek için Allah tarafından görevlendirilmiş bir peygamber değil aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun idarî, siyasî, askerî ve hukukî işleriyle de ilgilenmiş ve bu alanlarda da örnek uygulamalar ortaya koymuş bir idarecidir. Kendisine inananları hem maddî hem de manevî açıdan müstakil bir toplum olarak teşkilâtlandırmış ve sonunda onlara kendilerine ait bir devlet ve geleneği bırakmıştır. Hız. Peygamber, daha önce ne herhangi bir hükümdarlık altında birleşmiş ne de herhangi bir devlet geleneği bulunan bir bölgede, ilk defa bir devletin temellerini atmıştır. Gerek devlet başkanı gerekse toplum lideri olarak onun yönetim alanında takip ettiği metotlar ve uyguladığı prensipler çağımızdaki her Müslüman toplum için büyük bir öneme sahiptir.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra iş başına gelen Hız. Ebû Bekir ve hilâfeti dönemi ise İslâm Tarihi'nde daha farklı bir yere sahiptir. Onun halifeliği döneminde İslâm toplumu önemli badireler atlatmıştır. Hilâfet tartışmalarının yanı sıra irtidât ve isyan hadiseleri önemli sorunlar olarak ortaya çıkmış ve döneme damgasını vurmuştur. Hız. Ebû Bekir iki yılı biraz aşan halifeliği döneminde her şeye rağmen İslâm toplumunu parçalanmaktan kurtarmış, barış ve huzuru yeniden sağlama yolunda önemli adımlar atmış ve İslâm'ın daha büyük coğrafyalara yayılmasını sağlayacak olan fetih hareketini başlatmıştır.

Hız. Ebû Bekir'in kısa süren hilâfetinden sonra Hız. Ömer dönemi ise, İslâm'ın Kuzey, Güney, Doğu ve Batı istikametinde çok hızlı ve geniş bir şekilde yayıldığı zaman dilimidir. Nitekim Müslümanlar kuzeyde Anadolu ve Hazar Denizi eteklerine, güneyde Nûbe'ye, doğuda Afganistan ve Çin sınırlarına, batıda ise Tunus'a ulaşmışlardır. Devletin sınırları genişledikçe nüfus önceki dönemlere göre üç-dört

kat artmış; farklı dil, din ve ırka mensup topluluklar İslâm toplumuna dâhil olmuş ve bunların dinî, siyasî ve iktisadî statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Yine Arap Yarımadası sınırlarını aşarak muhtelif ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, iktisadî ve medenî hayatlarının yeni şartlara göre yeniden şekillendirilmesi gerekmiştir. Devletin ya da toplumun büyümesi ve gelişmesi ile ortaya çıkan sosyal ihtiyaçlara sistemin cevap verebilmesi için yeniden yapılanma, gerekli hale gelmiştir.

Temelleri Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir devirlerinde atılan ancak kurumsallaşması daha çok Hz. Ömer devrinde gerçekleşen İslâm Devleti'nin göze çarpan en önemli kurumlarından bir tanesi şüphesiz yargı kurumudur. İslâm Tarihi'nin bu ilk dönemindeki yargı kurumu ve bu alanda meydana gelen uygulamalar, daha sonraki dönemlerde pek çok devlet adamını ve hukukçuyu derinden etkilemesine ve onlara örneklik teşkil etmesine rağmen, bir tarihçi gözüyle derinlemesine incelenmemiştir. Bu yüzden biz de bu konuyu yani *“Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı”*yı kendimize araştırma alanı olarak belirledik.

Araştırmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında öncelikli olarak araştırmanın metodu ve kaynaklarına, daha sonra yargı kavramına yer verilecektir. Birinci bölüm ise üç kısma ayrılmak sûretiyle ele alınacak olup, bu bölümde Hz. Ömer devrinden önceki yargı sisteminin üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda câhiliye, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerindeki yargı ve yargıyla ilgili faaliyetlere yer verilecektir. Araştırmamızın ana gövdesini oluşturan ikinci bölümünde ise, Hz. Ömer dönemindeki yargı konusu ele alınacaktır. Bu bölüm

de kadılar ve yargılama usûlü olmak üzere iki ana başlığa ve bu ana başlıklar altında ara başlıklara ayrılmak sûretiyle incelenecektir.

Çalışmalarımız sırasında tez danışmanlığımızı yapan ve tez konusunun belirlenmesi aşaması da dâhil olmak üzere tüm çalışmalarımızda bize öncülük eden, mesai harcayan ve bizden hiçbir yardımı esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. İrfan AYCAN'a şükranlarımı sunarım. Yine yoğun çalışmalarımız sırasındaki destek ve sabırlarından dolayı eşim Ayşe Bayraktar BARIŞ'a ve akademik hayata atılmamız hususunda öğrencilik yıllarımızdan beri bize yol gösteren babam Mehmet BARIŞ'a, teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Mustafa Necati BARIŞ

Ankara 2013

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada câhiliyeden Hz. Ömer döneminin sonuna kadar yargı kurumu incelenmiştir. Araştırmalarımız sırasında görülmüştür ki kendimize konu olarak seçtiğimiz zaman dilimi içerisinde yargının kurumsal bir kimliğe bürünmeye başlaması anlamında en büyük gelişim Hz. Peygamber'den sonra İslâm Devleti'nin ikinci kurucusu, idare sisteminin ise ilk kurucusu olarak kabul edilen Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı çalışmamız “Hz. Ömer Dönemine Kadar Yargı” ve “Hz. Ömer Döneminde Yargı” olmak üzere iki ana bölüme ayrılmak sûretiyle hazırlanmıştır.

Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu evrensel mesajla birlikte kurulan ve ondan sonraki dönemde Müslümanların yapmış olduğu büyük katkılar sayesinde büyüyen gelişen İslâm medeniyeti incelendiğinde, tarihte eşine az rastlanır bir medeniyet karşımıza çıkmaktadır. Ancak son peygamber Hz. Muhammed'in geldiği toplumu ve bu toplumun temel dinamiklerini bilmeden İslâm medeniyetini ve kurumlarını doğru anlamak ve anlatmak, İslâm Tarihinin ilk dönemlerindeki gelişmeleri isabetli bir şekilde tahlil edebilmek mümkün değildir. Bu sebeple çalışmamızın ilk kısmına yani “Hz. Ömer Dönemine Kadar Yargı” bölümüne öncelikli olarak câhiliye dönemindeki yargı incelenerek başlanmıştır.

İlk bölümde ele aldığımız bir diğer konu ise Hz. Peygamber dönemindeki yargıdır. Hz. Peygamber yaşadığı toplum içerisinde sadece peygamber olarak görev yapmış biri değil aynı zamanda Medine'ye hicretinin akabinde Müslümanlara askerî, siyasî, hukukî, ekonomik ve sosyal açıdan eşi benzeri görülmemiş bir devlet kuran ve bunu kendinden sonrakilere emanet eden bir liderdir. Gerçekten o, kendinden

sonrakilere bıraktığı bu devleti kurarken, sadece Allah'tan aldığı vahiyle yetinmemiş, bunun yanında daima yaşadığı coğrafyanın şartlarını, evrensel değerleri ve ashabının görüşlerini de göz önünde bulundurmuştur. Bunun için kurduğu devletin ve oluşturduğu medeniyetin her bir unsurunun ve özelde yargıyı ilgilendiren faaliyetlerinin mutlaka ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve temel özelliklerinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bundan yola çıkılarak Hz. Peygamber dönemindeki yargı faaliyetlerine çalışmamızın ilk bölümünde genişçe yer verilmiştir.

Yine çalışmamızın ilk bölümünde yer alan son konu ise Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti dönemindeki yargıdır. Hz. Peygamber hayatta iken Müslümanlar, hem vahyin nüzûlüne şahit olmakta, hem de her türlü sorularını ona yöneltmekte ve problemlerini onun görüş ve tavsiyeleri doğrultusunda çözmekteydiler. Ancak onun vefatından sonra İslâm toplumu büyük bir boşluk yaşamış ve bu süreçte hilâfet makamına geçen Hz. Ebû Bekir'in karar ve uygulamaları önemli bir yol gösterici olmuştu. Örneğin mevcut siyasal düzenin idare şekli, ordu ve askerlik hizmetleri, maliyenin gelir ve giderleri, yargı ve yargılamayla ilgili iş ve işlemlerin nasıl yürütüleceği Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilk kez onun zamanında tecrübe edilmişti. Bundan dolayı Hz. Ebû Bekir dönemindeki yargı faaliyetleri böylesi bir çalışmada muhakkak yer verilmesi gereken bir konu olmalıydı ve öyle de yapılmıştır.

Tezimizin belki de asıl konusu diyebileceğimiz “Hz. Ömer Döneminde Yargı” bölümüne ise, onun hilâfeti dönemindeki devlet idaresine çok kısa bir şekilde temas edilmek sûretiyle başlanmıştır. Zira Hz. Peygamber'in ve Hz. Ebû Bekir'in vefatlarından sonra iş başına gelen Hz. Ömer, daha önce alışık olmadıkları yeni durumlar karşısında, İslâm'ın genel ruhu ve hedeflerinden ilham alarak medeniyet oluşturmaya ve alternatif gelişmeler ortaya koymaya çalışmış bir liderdir. Ve

neticede o, Müslümanları dinî asıllarından uzaklaştırmadan, onların maslahatlarını gerçekleştirecek şekilde; idarî, siyasî, askerî, hukukî ve ekonomik hayatlarına pek çok değişim ve gelişimi dâhil etmiştir.

İkinci bölümde ele aldığımız asıl konu ise Hz. Ömer'in hilâfeti dönemindeki yargıdır. İki güçlü imparatorluğun topraklarının kesişme noktasında bulunan coğrafyada ortaya çıkan bir dinin, aslî unsurlarıyla beraber kurumsallaşmasında en büyük pay Hz. Ömerindir. Kurucu lider olarak Hz. Ömer, dini devlet gücüne kavuşturmuş, medeniyetin temelini oluşturan etmenlerin ortaya çıkmasını sağlayan kurumsallaşma için önemli faaliyetlerde bulunmuş ve bu faaliyetler, kendinden sonraki zamanlar için de yol gösterici ve kalıcı olmuştur. Hz. Ömer'in kurumsallaşma yolunda gerçekleştirdiği en önemli faaliyetlerden biri ve belki de en önemlisi yargıyı yürütmeden ayırması ve bunun bir sonucu olarak önemli şehirlere sadece yargı işiyle ilgilenmek üzere bağımsız kadılar atamasıdır. Bu sebeple çalışmamızın ikinci bölümü yani “Hz. Ömer Döneminde Yargı”; kadılar ve yargılama usûlü olmak üzere iki kısma ayrılmak sûretiyle incelenmiştir.

Araştırmamız bölüm, başlık ve alt başlıklar şeklinde oluşturulmuştur. Konunun bilimsel tarih metotlarıyla incelenmesine özen gösterilmiş ve bu çerçevede kaynaklar tarafsız bir şekilde kullanılarak, yorumlar objektif bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Zira tarihçinin görevi, elindeki mevcut tarihî malzemeye doğruya en yakın bilgiye ulaşmak ya da ulaşmaya çalışmaktır.

Araştırmamızdaki dipnot verme sisteminde; ilk defa kullanılan kaynağın, yazarının adı ve soyadı, tam ismi, cilt sayısı, basıldığı yeri ve tarihi zikredilmiştir. Eğer aynı kaynağa daha sonra yine atıfta bulunulmuşsa, yazarın soyadı (lakap veya künyesi), kaynağın cilt (varsa) ve sahife numarası belirtilmekle yetinilmiştir. Eğer

aynı yazarın birden fazla eserini kullanılmışsa, yazarın soyadından (lakap veya künyesinden) sonra atıfta bulunulan eserin adı, cildi (varsa) ve sahife numarası zikredilmiştir.

Metnin içinde ve dipnotlarda zikredilen tarihlerin çoğunlukla hem hicrî hem de milâdî karşılıkları verilmeye çalışılmıştır. Yine şahıslardan bahsedilirken verilen hicrî ve milâdî tarihler ölüm yıllarını ifade ettiğinde ayrıca “ö” kısaltması kullanılmamıştır. Özellikle araştırmamızın ikinci bölümünde yer alan “Kadılar” başlığı altında kendilerine görev verilen isimler, görev bölgelerine ve göreve başlangıç tarihlerine göre başlıklara ayrılmış ve eğer ölüm tarihleri belli ise bu tarihler başlıklarda hicrî ve miladî olarak belirtilmiştir.

Araştırmamız bir İslâm Tarihi araştırması ve konumuz da dönem itibariyle ilk devirleri kapsadığı için başvurduğumuz kaynaklar, ilk dönem İslâm Tarihi’nin klasik ana kaynaklarını oluşturan Siyer ve Meğâzî, genel tarih, Neseb, Tabâkât ve Vefeyât, Fütûhât, Hadis, Fıkıh ve Edebu’l-Kâdî,¹ Harâc ve Emvâl türü eserlerdir.

Siyer ve Meğâzî eserleri içerisinde; İbn İshâk (151/768)’in,² İbn Hişâm (218/833)’in³ ve Vâkıdî (207/822)’nin⁴ eserleri taranmış ve özellikle İbn Hişâm’ın *Sîret*’ine, câhiliye ve ilk dönem İslâm toplumuna, Hz. Peygamber’in hayatı etrafında gelişen olaylara ayrıntılı bir şekilde yer vermesinden dolayı, araştırmamızın ilk bölümünde sıklıkla başvurulmuştur.

¹Edebu’l-Kâdî, İslâm muhakeme hukukunun ve bu alanda yazılan eserlerin genel adıdır. Edebu’l-Kâdî tamlaması dar anlamda kadının uyması gereken kuralları, kadından beklenen güzel davranışları ifade etmekle birlikte İslâm hukuk literatüründe giderek kadı, yargılama usûlü ve adliye teşkilatıyla ilgili konuların ele alındığı özel bir ilim dalının adı olmuştur. Ancak bu ilim dalının oluşumu fıkıhın genel teşekkül seyrinden farklı değildir.

² İbn İshâk, Muhammed (151/767), *Sîretu İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Mağrib, 1976

³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, I-IV, 3. Baskı, Beyrut, 1990

⁴ Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. (207/823), *Kitâbu’l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, I-III, 3. Baskı, Beyrut, 1404/1984

Araştırmamızda kullandığımız diğer bir kaynak türü de genel tarih kaynaklarıdır. Bu bağlamda Halîfe b. Hayyât (240/854)'ın,⁵ Ya'kubî (292/905)'nin,⁶ Taberî (310/922)'nin,⁷ İbnu'l-Cevzî (597/1201)'nin,⁸ İbnu'l-Esîr (630/1232)'in⁹ ve İbn Kesîr (774/1372)'in¹⁰ eserleri tezimizin hemen hemen her bölümünde sıkça kullandığımız kaynakların başında gelmektedir. Özellikle Halîfe b. Hayyât, Taberî İbnu'l-Cevzî, İbnu'l-Esîr ve İbn Kesîr'in eserlerinden, olayların yıllara göre tasnif edilmesinden dolayı, karşılaştırmalı olarak yararlanma fırsatı bulunmuştur.

Neseb, Tabakât ve Vefeyât türü kaynaklardan ise başta İbn Sa'd (230/844)'ın *Tabakât*'i¹¹ olmak üzere Halîfe b. Hayyât (240/854)'ın,¹² Belâzurî (279/892)'nin,¹³ İbn Abdilberr (463/1071)'in,¹⁴ İbnu'l-Esîr (630/1232)'in,¹⁵ İbn Hallikân (681/1282)'in¹⁶ ve İbn Hacer (852/1449)'in¹⁷ eserlerine sıklıkla başvurulmuştur. Metin içerisinde ismi geçen birçok ferdin biyografisi hakkında geniş bilgiler yer almasından dolayı özellikle İbn Sa'd'ın, İbn Abdilberr ve İbnu'l-Esîr'in eserlerinden daha fazla istifade edilmiştir.

⁵ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Târihu Hâlife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, 1985

⁶ el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târih*, I-III, Leiden, 1883

⁷ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târihu't-Taberî (Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kahire, 1967

⁸ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûki ve'l-İmâm*, I-XVIII, Beyrut, 1992

⁹ İbnu'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Ebu'l-Firâ' Abdullah el-Kâdî, I-X, Beyrut, 1987

¹⁰ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XXI, Cize, 1997

¹¹ İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire, 2001

¹² Halîfe b. Hayyât, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 1. Baskı, Bağdat, 1968

¹³ el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Muhammed Hamidullah (c. I), thk. Suheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (c. II-XIII), I-XIII, Mısır-t.y. (c. I), Beyrut-1996 (c. II-XIII)

¹⁴ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut, 1992

¹⁵ İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. ve tdk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VII, Beyrut, 1996

¹⁶ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân (ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân)*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut, 1994

¹⁷ İbn Hacer, Şihâbuddîn el-Askalânî, Ahmed. b. Ali (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, I-XIII, Kahire, 1414/1993, *Tehzibu't-Tehzib*, I-IV, Beyrut, 1995

Fütûhât kaynaklarına gelince de, bu tür kaynaklardan özellikle bu alanda farklı bir yere sahip olan Belâzurî (279/892)'nin *Futûhu'l-Buldân*¹⁸ adlı eseri araştırmamızın konusu hakkında önemli verilerin bulunduğu bir eserdir. Bu eser bir fütûhât kitabı olmasına rağmen bir genel tarih veya coğrafya kitabında bulunması gereken birçok bilgiyi de bünyesinde barındırmaktadır. Bunun dışında, özellikle Mısır'ın fethi ve oraya atanan devlet görevlileri hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı İbn Abdilhakem'in *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*'sı¹⁹ da bu türden kaynaklar içerisinde istifade ettiğimiz bir diğer eserdir.

Araştırma konumuzun yargı ve İslâm yargısının ana kaynaklarından birinin de Hz. Peygamber'in sünneti olması hasebiyle müracaat ettiğimiz bir diğer kaynak türü de ilk dönem hadis eserleridir. Bu bağlamda İmam Mâlik (179/795)'in,²⁰ Abdurrezzâk (211/827)'in,²¹ İmam Ahmed b. Hanbel (241/855)'in,²² Dârimî (255/868)'nin,²³ Buhârî (256/870)'nin²⁴, Muslim (261/875)'in,²⁵ Ebû Dâvud (275/888)'un,²⁶ Tirmizî (279/892)'nin,²⁷ İbn Mâce (273/887)'nin,²⁸ Nesâî

¹⁸ el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002,

¹⁹ İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, edt. Charles C. Torrey, Leiden, 1920

²⁰ Mâlik, b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyari (179/795), *Muvattâ'u'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-VIII, Abu Dabi, 2004

²¹ Abdurrezzâk, b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), *el-Musannef*, thk.-thc.-tlk. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XII, Beyrut, 1970-1983

²² Hanbel, Ahmed. b. Muhammed b. (241/855), *Musned*, şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn-Ahmed Muhammed Şâkir, I-XX, Kahire, 1995

²³ ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl (255/868), *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selim Esed ed-Dârânî, I-IV, Riyad, 2000

²⁴ el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, Kahire, 1400/1980

²⁵ Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri (261/875), *Sahîhu Muslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, I-V, Beyrut, 1991

²⁶ Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sunenu Ebî Dâvud*, tlk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Riyad, 2003

²⁷ et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşşâr b. Avvâd, I-III, Beyrut, 1998

²⁸ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/887), *Sunenu İbn Mâce*, tlk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Riyad, 1417/1996

(303/915)'nin,²⁹ Dârekutnî (385/995)'nin³⁰ ve Beyhakî (458/1066)'nin³¹ eserlerinden ve bu eserlerin ilgili bablarından araştırmamızın hemen hemen her bölümünde yararlanılmıştır.

Yine konumuz itibariyle müracaat etmemiz gereken bir diğer kaynak türünün de klasik Fıkıh ve Edebu'l-Kâdî eserleri olduğunu biliyorduk. Zira bu türden eserler konumuzun yargılama hukukuyla bağlantısı açısından zengin malzemeler içermektedir. Bu anlamda Serahsî (483/1090)'nin,³² Simnânî (499/1106)'nin,³³ İbn Mâze (536/1141)'nin,³⁴ Kâsânî (587/1191)'nin,³⁵ İbn Kudâme (620/1223)'nin,³⁶ İbn Kayyım (751/1350)'in³⁷ ve İbn Ferhûn (799/1397)'un³⁸ eserlerine ve ilgili bölümlerine ya da bablarına sıkça başvurulmuştur. Ayrıca kadılar ve kadılık kurumuyla ilgili olarak da Vekî' (306/918)'in³⁹ ve Mâverdî (450/1058)'nin⁴⁰ eserlerinden istifade edilmiştir. Saydığımız bu eserler içerisinde özellikle Vekî'in *Ahbâru'l-Kudât*'ının ve Serahsî'nin *Mebûsât*'unun, bazen diğer hiçbir kaynak türünde bulamadığımız bilgileri bize vermesi ve bu sayede ufkumuzu açmasından dolayı araştırmamız için farklı bir yeri ve değeri bulunmaktadır.

²⁹ en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), *Sunenu'n-Nesâî*, tdk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Riyad, 1996

³⁰ ed-Dârekutnî, Ali b. Ömer (385/995), *Sunenu'd-Dârekutnî*, thk. ve tdk. Şuayb el-Arnaûd vd., I-VI, Beyrut, 2004

³¹ el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Ali (458/1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, I-X, Haydarâbâd, 1344-1355

³² es-Serahsî, Şemsuddîn (483/1090), *Kitâbu'l-Mebûsât*, I-XXX, Beyrut, 1980

³³ es-Simnânî, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed (499/1106), *Ravdatu'l-Kudât ve Tarîku'n-Necât*, thk. Selâhuddîn en-Nâhî, I-IV, Amman, 1984

³⁴ İbn Mâze, Husâmuddîn Ömer b. Abdulazîz el-Buhârî (536/1141), *Kitâbu Şerhi Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat, 1977

³⁵ el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (587/1191), *Kitâbu Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, Beyrut, 1974

³⁶ İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-XV, Riyad, 1997

³⁷ İbn Kayyım, el-Cevziyye, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (751/1350), *et-Turuku'l-Hukmiyye fî's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Mısır, 1317

³⁸ İbn Ferhûn, Burhâneddîn Ebu'l-Vefâ' İbrahim b. İmam Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (799/1397), *Tabsiratu'l-Hukkâm fî Usûli'l-Akdiyye ve Menâhici'l-Ahkâm*, I-II, Beyrut, 1995

³⁹ Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-IV, Beyrut, t.y.

⁴⁰ el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *Kitâbu'l-Ahkâmi's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Diniyye*, thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî, Kuveyt, 1989

İlk dönem kaynaklardan başvurduğumuz son kaynak türü de Harâc ve Emvâl türü eserler olup Ebû Yûsuf (182/798)'un *Kitâbu'l-Harâc*'i⁴¹ ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/838)'ın *Kitâbu'l-Emvâl*'i⁴² bu tür eserlere örnek olarak gösterilebilir.

Araştırmamızda sıkça istifade ettiğimiz son döneme ait yerli ve yabancı kaynakların yazarları arasında Muhammed Hamidullah,⁴³ Kettânî,⁴⁴ Hasan İbrahim Hasan,⁴⁵ Abdülkerim Zeydan,⁴⁶ Joseph Schacht,⁴⁷ Corci Zeydan,⁴⁸ Bernard Lewis,⁴⁹ Şiblî Numanî,⁵⁰ Süleyman Temmâvî,⁵¹ Mustafa Fayda,⁵² Neşet Çağatay,⁵³ Fahrettin Atar,⁵⁴ İbrahim Sarıçam,⁵⁵ Adem Apak,⁵⁶ ve Hasan Tahsin Fendoğlu⁵⁷ gibi isimler yer almaktadır.

Ayrıca konumuzla ilgili çeşitli ilahiyat fakülteleri dergilerinde ya da ilahiyat alanını ilgilendiren dergilerde yayınlanmış makalelerden, ansiklopedi maddelerinden, yurdumuzda ve yurt dışında yapılmış doktora tezlerinden de istifade edilmiştir. Özellikle Nâsır b. Akîl b. Câsir et-Tarîfî tarafından Riyad Şeriat Fakültesi'nde hazırlanan “*Kadâ' fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*” isimli doktora tezi oldukça dikkat

⁴¹ Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrut, 1979

⁴² Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, Beyrut, 1989

⁴³ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, Ankara, 2003; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985

⁴⁴ el-Kettânî, Muhammed Abdulhayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye (Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye)*, I-II, Beyrut, 1996

⁴⁵ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, I-VII, İstanbul, 1987

⁴⁶ Zeydan, Abdülkerim, *Nizâmu'l-Kadâ' fî's-Şerîati'l-İslamiyye*, Amman, 1989; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, trc. Ali Şafak, İstanbul, 1976

⁴⁷ Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara, 1986

⁴⁸ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, sdş. Mümin Çevik, I-V, İstanbul, 1976

⁴⁹ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009

⁵⁰ Şiblî, Numanî, *Hiz. Ömer*, çev. Fatih Güngör-Beyhan Demirci-M. Sait Konar, İstanbul, 2004

⁵¹ et-Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Hiz. Ömer ve Modern Sistemler*, trc. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul, 1993

⁵² Fayda, Mustafa, *Hiz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul, 1989

⁵³ Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 4. Baskı, Ankara, 1982

⁵⁴ Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara, 1979

⁵⁵ Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 3. Baskı, Ankara, 2004

⁵⁶ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 2009-2011

⁵⁷ Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslâm ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul, 1996

çekicidir.⁵⁸ Aynı şekilde dikkat çekici olan ve Gâlip b. Abdulkâfi el-Kuraşî tarafından hazırlanan *Evveliyâtu'l-Fâruk fi'l-İdâreti ve'l-Kadâ'* isimli bir diğer doktora tezi de yine Riyad'da hazırlanmıştır.⁵⁹ Günümüzde kitap olarak basılmış bu iki tezden Hz. Ömer dönemine ait birkaç rivâyetin ana kaynaklarına inme konusunda ya da o döneme ait küçük birkaç ayrıntı dışında çok fazla istifade edilememiştir.

B. YARGI KAVRAMI

1. Devlet Fonksiyonu Olarak Yargı

İnsan doğası gereği ortak hayat yaşamaya yönelik sosyal bir varlıktır. Eğer tek başına sosyallik maddi sorunları çözebilseydi ortak hayatın ilk ve en basit örneği olan aile hayatından öteye gitmek gerekemeyebilirdi. Ama insanlar ihtiyaçları doğrultusunda daha geniş topluluklar kurma yoluna gitmişlerdir. Bu sürecin tabii sonucu olarak sosyalliğe siyasallık da eklenmiş sonuçta toplumların yaşaması için zorunlu olan ve zamanla daha karmaşık hale gelen toplumsal görevleri yerine getirecek bir kuruma duyulan ihtiyaç devleti doğurmuştur.⁶⁰

Devlet; amacı toplumsal düzenin, adaletin ve toplumun iyiliğinin sağlanması olan, belli bir toprak parçası üzerinde yerleşmiş ve belli bir insan topluluğuna dayanan ve bu topraklar üzerinde bulunan her şey üzerinde en üstün meşru kontrole sahip siyasal bir örgütle donanmış, sosyal bir organizasyondur.⁶¹

⁵⁸ et-Tarîfî, Nâsır b. Akîl b. Câsir, *Kadâ' fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, I-II, 2. Baskı, Riyad, 1994

⁵⁹ el-Kuraşî, Gâlip b. Abdulkâfi, *Evveliyâtu'l-Fâruk fi'l-İdâreti ve'l-Kadâ'*, I-II, Beyrut, 1990

⁶⁰ Eroğul, Cem, *Devlet Nedir*, 2. Baskı, Ankara, 1999, 84

⁶¹ Uslu, T. Azmi, *Yeni Hukuk Lügati ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1964, 66; Daver, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, 5. Baskı, Ankara, 1993, 166

Toplumlarda emniyet ve huzur ihtiyacını karşılayacak varlık, devlettir. Tüzel bir kişiliğe sahip olan devlet, bu tüzel kişiliğini zaman ve şartlara göre oluşturulan farklı kurumlar aracılığıyla somutlaştırır.⁶²

Devletin tüzel kişiliğinin irâdesini açıklayan, her biri belli sosyal ve hukukî fonksiyonlarını yerine getiren, organları vardır. Kuvvet diye isimlendirilen bu organlar, devlet iktidârını kullanma vasıtalarıdır ve bir teşkilat bütünlüğü içerisinde, fonksiyonlarını yerini getirir.⁶³

Devlet fonksiyonları, devletin genel menfaatleri sağlamak amacıyla yürüttüğü her nevi maddî fiiller ve hukukî işlemler olarak tanımlanır.⁶⁴ Devletin bütün olarak yasama, yürütme ve yargı olmak üzere üç temel fonksiyonu vardır. Bu üç fonksiyondan, genellikle üç yetki doğar. Bu yetkiler de hukuk kurallarının sınırları içinde devlet organları vasıtasıyla yürütülür.⁶⁵

1. Yasama Fonksiyonu: Yasama; yol açmak, hedef belirlemek, sosyal ilişkilerde izlenecek yolu göstermek, plan yapmak, kanun ve kural koymak demektir.⁶⁶ Yasama fonksiyonu genel ve objektif kurallar koyarak hukukun oluşmasını sağlayan fonksiyondur,⁶⁷ Devlet, bu fonksiyonuyla gerektiğinde eski kurum ve kuralları da kaldırır.⁶⁸

⁶² Büyük, Celal, “Yasama Yürütme Yargı: Platon’dan Montesquieu’ya Kadar Devletin Fonksiyonlarına Genel Bir Bakış”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun, 2010, c. X, sy. 1, s. 159-170, 160

⁶³ Kubalı, Hüseyin Nail, *Anayasa Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1969, 50; Okandan, Recai Galip, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul, 1969, 240; Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, 3. Baskı, Ankara, 1992, 183; Mücahid, Huriye Tevfik, *Farabi’den Abduh’a Siyasî Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1995, 33-35

⁶⁴ Kubalı, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1957, 178

⁶⁵ Sargın, İzzet, *İslam Hukuk Tarihinde Devlet ve Fonksiyonları* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2001, 148

⁶⁶ Önen, Mesut, *Hukukun Temel Kavramları*, 3. Baskı, İstanbul, 1991, 51

⁶⁷ Kubalı, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, 190; Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 49; Onar, Sıdkı Sami, *İdare Hukuku*, İstanbul, 1942, 29

⁶⁸ Yörük, Abdulhak Kemal, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İstanbul, 1961, 59

2. *Yürütme Fonksiyonu*: Devlet, yasama fonksiyonu ile objektif hukuk dünyasına müdahale ettiği yani genel ve soyut kurallar koyduğu halde, yürütme fonksiyonunun meydana getirdiği durumlar somut ve muvakkattir.⁶⁹ Yürütme fonksiyonu, yasama fonksiyonu tarafından yapılan hukuku gerçekleştirme ve uygulama fonksiyonudur. Bu fonksiyonu ile devlet, kamu hizmetlerini yerine getirme maksadıyla özel sahalarla ilgili birtakım hukukî ve maddî tasarruflarda bulunur.⁷⁰

3. *Yargı Fonksiyonu*: Bir durum veya işlemin hukuka uygun olup olmadığını tespit ve yaptırımını belirlemek⁷¹ veya konusu ne olursa olsun ihtilaflı durumları ortadan kaldırmak amacıyla yapılan bir fonksiyondur.⁷² Çünkü devlet, sosyal barışı korumak ve sürdürmek için ihtilaflı, hukuk ve kanuna uygun olmayan durumları ortadan kaldırmakla sorumludur. Bu açıdan devletin önemli bir fonksiyonu, anlaşmazlıkları halletmek için kanunları uygulamak ve olması gereken hukuk düzeninin oluşturarak, barış ve düzeni sağlamaktır.⁷³

2. İslâm'da Yargı

Her toplumda hukukun oluşması ve gerçekleşmesi esnasında ya da bireylerin hem kendi aralarında hem de devletle olan ilişkilerinde çeşitli anlaşmazlıkların çıkması kaçınılmaz olduğundan yargı fonksiyonu toplumsal hayatın zorunlu bir ihtiyacı ve kamu yararının bir şartıdır. Zira anlaşmazlıklardan doğan çözümsüzlüğü gidermek için kanunları uygulamak ve yeryüzünde adaleti ikame etmek yargı

⁶⁹ Onar, 33

⁷⁰ Başgil, Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku*, I-II, İstanbul, 1960, II, 276; Kubalı, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, 191; Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 49

⁷¹ Kubalı, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, 50

⁷² Kubalı, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, 192

⁷³ Onar, 33

fonksiyonunu gerektirir. Çünkü korunmayan bir hak (özel veya kamu hakkı) sadece soyut bir hak olarak kalır. Bireysel ve toplumsal açıdan adaleti gerçekleştirmede pratik bir değer oluşturmaz.

Gayesi huzurlu bir toplum oluşturmak olan İslâm ve bu dinin hukuk sistemi, tarih boyunca yargı görevine büyük önem vermiş ve aynen günümüz hukuk sistemlerinde olduğu gibi yargı görevini bir devlet yetkisi ve fonksiyonu olarak düzenlemiştir. Çünkü İslâm hukuku bakımından yargı, kamu yararının gerektirdiği bir işlev olup ancak devlet yetkilerini kullananlar tarafından yerine getirilebilir ve bu işlev hâkimler ve mahkemeler tarafından yerine getirilir.⁷⁴

a. Yargının Sözlük Anlamı

İslâm hukukunda yargı görevi “kazâ (قضى)” veya “hüküm (حكم)” terimleriyle ifade edilmiş, bu görevi yerine getirenlere de “kadı (قاضى)” veya “hâkim (حاكم)” denilmiştir.⁷⁵

“Kazâ” kelimesi yargı fonksiyonunu ifade etmekle birlikte sözlüklerde eda etmek, ayrılmak, karar vermek, hüküm, helak, emir, takdir, ilzam;⁷⁶ bitirme, fiilen yapma, (isteği, ihtiyacı) karşılama, yerine getirme; (borcu) ödeme; (bir zaman periyodunu) geçirme; kaza, önceden takdir etme, hüküm, yargı, karar; hukuk sistemi, adalet sistemi; hâkimlik, kadılık, hüküm verme ve yargılama⁷⁷ anlamlarında kullanılmıştır.

⁷⁴ Sargın, 200-201

⁷⁵ el-Kâsımî, Zâfir, *Nizâmu'l-Hukm fi's-Sheriati ve't-Târihi'l-İslâmî*, I (el-Hayâtu'd-Dustûriyye) -II (es-Sultatu'l-Kadâiyye), Beyrut, 1987, II, 35-37; İbn Ferhûn, I, 9

⁷⁶ İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Kahire, t.y., V, 3665; Zeydan, *Nizâmu'l-Kadâ*, 11

⁷⁷ Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, 713

Yine kazâ kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de, kesinleşme, vuku bulma, meydana gelme, zorunluluk, bağlayıcılık (Yusuf, 12/41); tamamlama, bitirme, neticelendirme, icra, uygulama, gerçekleştirme (Kasas, 28/28-29); vaat, söz, taahhüt, sorumluluk, mesuliyet (Kasas 28/44); emir, emretme (İsrâ, 17/23); yaratma, takdir etme (Fussilet, 41/12); hükmetme, hüküm verme, hüküm (Tâhâ, 20/72; Mü’min, 40/20) ve bildirme (İsrâ 17/4) anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁸

“Hüküm” kelimesi ise sözlüklerde görüş, rey, değerlendirme, karar; hüküm; kanun; yargılama hakkı; nizam; emir, kural, sağ görüşlülük, basiretlilik; hâkimlik, yargıcılık; yetki, güç, otorite, hükümet, rejim;⁷⁹ hükmetmek, ihtilafları çözmek ve menetmek anlamlarına gelir. Hâkim de zalimi zulümden menettiği ve ihtilafları hallettiği için bu ismi almıştır.⁸⁰

Hüküm kelimesi de Kur’ân-ı Kerîm’de otuz yerde geçmektedir. Fiil kalıbındaki kullanımları ve diğer türevleri ile birlikte bu sayı iki katına çıkar ve genel olarak “yargılama” ve “karar verme” anlamını taşır.⁸¹

Kur’ân, Hz. Peygamberin adaletle ilgili faaliyetlerinden söz ettiği zaman⁸² hakeme (حكم) fiilini ve bundan türeyen kelimeleri kullanır. Hâlbuki kazâ (قاضى) fiili - ki kadî terimi de bundan türetilmiştir-, Kur’ân’da daima bir hâkimin hükmünü değil Allah veya Peygamberin yüce emrini ifade eder. Keza bu kelime, hüküm günü ile ilgili olarak geçer, fakat o zaman bu, yalnız sembolik manada bir hükmü işaret eder. Şu âyette ise her iki fiil yan yana geçer: “*Hayır; Rabbine andolsun ki onlar, aralarında anlaşmazlığa düştükleri meselelerin çözümünü hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükme içlerinde hiçbir burukluk duymaksızın tam anlamıyla teslim*

⁷⁸ Simnânî, I, 49-50; Zeydan, *Nizâmu'l-Kadâ*, 11; Fendoğlu, 26

⁷⁹ Mutçalı, 186

⁸⁰ İbn Manzûr, II, 952; İbn Ferhûn, I, 9

⁸¹ Üzüm, İlyas, “Hüküm”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 464-466, 464

⁸² Nisâ, 4/105 vd.

*olmadıkça, gerçekten iman etmiş olmazlar.”*⁸³ Burada birinci fiil Peygamberin faaliyetlerinin hakemlikle ilgili olan yönünü göstermekte; ikincisi ise O'nun kararının kesin niteliğini tespit etmektedir.⁸⁴

b. Yargının Terim Anlamı

İslâm hukukunda yargı, hem “kazâ” hem de “hüküm”⁸⁵ kelimeleriyle ifade edilir demiştik. Zira bu iki kelimenin sözlük anlamlarında farklılık olsa bile, terim olarak aynı anlamı ifade ederler.⁸⁶ Diğer yandan, terim anlamları arasında “hüküm ve hâkimlik”⁸⁷ anlamı da bulunan kazâ kelimesi ile ayrıca, ibadetler alanında edâ kelimesinin karşıtı olarak “bir ibadetin vakti dışında yerine getirilmesi”, muamelât alanında ise yasama ve yürütme dışında kalan “adlî nizam” yani “yargı” ya da bir başka deyişle “yargılama hukuku” ve “yargı kararı” ifade edilmek istenir.⁸⁸

İslâm hukukçuları “yargı (kazâ)”yı terim olarak kısaca şu şekilde tanımlamışlardır: Bağlayıcılığı olan şer’î bir hükmü haber vermektir.⁸⁹ Allah’ın koyduğu hükümler gereğince çekişmeleri kaldırmak, ihtilafları gidermek üzere insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenektir.⁹⁰

Yargılama yapmak ve karar vermek üzere görevlendirilen memura “kadı” (قاضی çoğulu قضاء), verdiği karara kazâ (اقتضية çoğulu قضاء), kararın dayanak ve gerekçesine “tarîk-ı kaza (طريق القضاء)” kadının yargılama esnasında uymakla

⁸³ Nisâ, 4/65

⁸⁴ Schacht, 21

⁸⁵ Hüküm kelimesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Üzüm, XVIII, 464-466; el-Beyânumî, Muhammed Ebu'l-Feth, “Hüküm”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 466-468, 466-468

⁸⁶ Kâsımî, II, 35; Fendoğlu, 23

⁸⁷ Fendoğlu, 24; Atar, “Kaza”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, s. 114-117, 114; Mecelle, md. 1784

⁸⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul, 1970, VIII, 204; Atar, “Kaza”, XXV, 114; Fendoğlu, 25; Görgülü, Hasan Ali, “Hz. Peygamber ve Yargı Bağımsızlığı İlkesi”, *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 2001, s. 153-176, 155

⁸⁹ İbn Ferhûn, I, 9; Zeydan, *Nizâmu'l-Kadâ*, 12

⁹⁰ eş-Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. el-Hatîb (977/1570), *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc*, I-IV, Beyrut, 1997, IV, 497; Zeydan, *Nizâmu'l-Kadâ*, 12

yükümlü olduğu kurallara “edebu’l-kâdî (ادب القاضى)”, kadının davaları dinlediği ve karara bağladığı mekâna da “meclisu’l-kazâ (مجلس القضاء), meclisu’ş-şer’ (مجلس الشرع) veya meclisu’l-hukm (مجلس الحكم)” yani mahkeme denir.⁹¹

Ayrıca fıkıh literatüründe hüküm kelimesinin sözlükteki “iyileştirmek amacıyla engel olmak, karar vermek; yargı, hikmet, adalet” anlamlarıyla ilişki kurularak kadıya (zalimin zulmüne engel olup hakkı sahibine iade ettiği için) “hâkim (حاكم) [çoğulu hükkâm (حكام)]”, kararına da “hakkı yerli yerine koyma” şeklinde tanımlanan hikmetin sözlük anlamını taşıdığı için “hüküm (حكم)” adı verilmiş⁹² ve “muhâkeme, mahkeme, tahkîm, hakem” gibi bu kökten türeyen diğer kelimeler de hükmün sözlük mânalarıyla bağlantılı olarak kazânın terimleşmiş türevleri karşılığında kullanılmıştır.⁹³

c. Yargının Meşruiyeti, Hükümü ve Önemi

Yargının meşruiyeti, Kitap, Sünnet ve İcmâ ile sabittir.⁹⁴ İslâm hukukçuları yargılama görevini devlet başkanının görevleri arasında sayarlar. Allah Teâlâ, Hz. Dâvud’a ve Hz. Peygamber’e yargılama işinin yerine getirilmesini bizzat emretmiş ve ilgili âyetlerde şöyle buyurmuştur:

“(Ona dedik ki:) Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma ...”⁹⁵

“... (Ey Muhammed!) Artık aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzu ve isteklerine uyma ...”⁹⁶

⁹¹ Atar, “Kaza”, XXV, 114

⁹² İbn Ferhûn, I, 9

⁹³ Kâsımî, II, 36-37; Atar, “Kaza”, XXV, 114

⁹⁴ İbn Kudâme, XIV, 5; Şirbînî, IV, 497; Zeydan, *Nizâmu'l-Kadâ'*, 13-14; Fendoğlu, 26

⁹⁵ S âd, 38/26

⁹⁶ Mâide, 5/48

Yine bir başka âyette Allah, emanetlerin ehline verilmesi ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi konusunda genel olarak bütün insanlığı, özel olarak Mü'minleri ve daha özelde ise yöneticileri ya da kurumları şu şekilde sorumlu tutmaktadır:

“Şüphesiz Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...”⁹⁷

Hiz. Peygamber de, birçok hadisinde insanlar arasında meydana gelen husûmet ve anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması için yargı tasarrufunda bulunmayı ve bu hususta ictihâd yapmayı teşvik etmiştir. Nitekim Amr b. el-Âs'ın rivâyetine göre Rasûlullah bir hadislerinde: *“Hâkim ictihâd edip isabet ettiği zaman onun için iki sevap vardır, ictihâd edip hata ettiği zaman ise, onun için bir sevap vardır”*⁹⁸ buyurmuştur.

Yine fıkıh âlimleri, gerek Kur'ân'a bakarak gerekse Hiz. Peygamber'in sünnetine ve halifelerinin uygulamalarına bakarak, yargı görevinin ihmal edilmemesi gereken önemli bir görev olduğu, insanlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek ve yargı işlerini yürütmek için kadı tayin edilmesinin farz-ı kifâye olduğu hususunda icmâ etmişlerdir.⁹⁹ Hatta ünlü fıkıh âlimlerinden Serahsî, Allah'a iman etmekten sonra, adaletle uygun olarak yargılama yapmanın farzların en güçlüsü, ibadetlerin en şerefli olduğu belirtmektedir.¹⁰⁰

⁹⁷ Nisâ, 4/58

⁹⁸ Buhârî, IV, 372 (İ'tisam 21, had. no: 7352); Muslim, III, 1342 (Akdiyye 6, had. no: 1716); Ebû Dâvud, 641 (Kadâ' 2, had. no: 3574); Tirmizî, III, 8-9 (Ahkâm 2, had. no: 1326); İbn Mâce, 396 (Ahkâm 3, had. no: 2314); Nesâî, 808 (Âdâbu'l-Kudât 3, had. no: 5381)

⁹⁹ Serahsî, XVI, 59-60; Kâsânî, VII, 2; İbn Kudâme, XIV, 5; Şirbînî, IV, 498; Bilmen, VIII, 211

¹⁰⁰ Serahsî, XVI, 59

Yargının önemi hususuna gelince ise; İslâm hukukçuları en az yargının hükmü kadar onun toplum içerisinde uygulanması konusunda da büyük hassasiyet göstermişler, hatta onun bir ibadet olduğunu kabul etmişler ve yazmış oldukları fıkıh kitaplarında “Kitabu’l-Kadâ’, Edebu’l-Kâdî, eş-Şehâdât, ed-Daavâ ve’l-Beyyinât” bahislerine mutlaka yer vermişlerdir.¹⁰¹ Bu İslâm hukukçularından biri olan Kâsânî, kazâ fonksiyonunu ifa edecek olan organın yani hâkimlerin, toplumun güven ve huzurunu sağlaması bakımından mutlaka mevcudiyetini şart koşar.¹⁰² Gerçekten kazâ fonksiyonunu ifa eden organlar sayesinde her türlü haksızlıklar önlenir, düşmanlıklar ortadan kalkar ve haklar sahiplerine ödenir.¹⁰³

Bunun yanında, yargı ya da kadılık konusunu ayrıntılı olarak inceleyen pek çok müstakil kitaplar da telif edilmiştir.¹⁰⁴ Fıkıh kitaplarında ve yargı konusunda yazılan müstakil eserlerde yargının önemi hakkında yazılanların hepsini burada zikretmek gibi bir niyetimiz yok. Ancak konu hakkında bir fikir vermesi bakımından örnek olarak Hanefî fıkının ünlü âlimlerinden Serahsî’nin bu konudaki fikirlerinin bir kısmını burada aktarmak sanırım yerinde olacaktır. O, şöyle der:

“Bilinmelidir ki adaletle hükmetmek, Allah’a imandan sonra farzların en kuvvetlilerinden ve ibadetlerin en şerefliyelerindendir... Yüce Allah, son peygamber de dahil olmak üzere, bütün peygamberlere adaletle hükmetmelerini emretmiştir... Çünkü adaletle hükmetmekte hakkın ortaya çıkması vardır. Gökler ve yer adaletle ayakta durur, zulüm adaletle ortadan kalkar... Adaletle hükmetmek aklın da

¹⁰¹ Örnek olarak bkz. Serahsî, XVI, 59-177 (Kitâbu Âdâbi’l-Kâdî, Kitabu’ş-Şehâdât); Kâsânî, VII, 2-17 (Kitâbu Âdâbi’l-Kâdî); İbn Kudâme, XIV, 5-344 (Kitabu’l-Kadâ’, Kitabu’ş-Şehâdât, Kitabu’l-Akdiyye, Kitabu’d-Daavâ ve’l-Beyyinât); Şirbînî, IV, 497-651 (Kitabu’l-Kadâ’, Kitabu’ş-Şehâdât, Kitabu’d-Daavâ ve’l-Beyyinât)

¹⁰² Kâsânî, VII, 2

¹⁰³ İbn Ferhûn, I, 9; Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku*, Ankara, 1955, 36

¹⁰⁴ Örnek olarak bkz: Vekî, *Ahbâru’l-Kudât*; Simnânî, *Ravdatu’l-Kudât ve Tarîku’n-Necât*; İbn Ferhûn, *Tabsiratü’l-Hükkâm fî Usûli’l-Akdiyye ve Menâhicü’l-Ahkâm*; Kâsımî, *Nizâmü’l-Hükm fî Ş-Şerîati ve’t-Târîhi’l-İslâmî*, II (es-Sültatü’l-Kadâiyye); Zeydan, *Nizâmu’l-Kadâ’ fî Ş-Şerîati’l-İslamiyye*

gereğidir... Yine adaletle hükmetmek, zalimden mazlunun hakkının alınması, hakkın sahibine ulaştırılmasıdır; iyiliği emir ve kötülüğü yasaklamadır. Nebiler ve Rasûller, adaletin gerçekleştirilmesi için gönderilmişlerdir. Râşit halifeler de adaletin gerçekleştirilmesiyle meşgul olmuşlardır...”¹⁰⁵

Yargının önemini belirtmesi bakımından İbn Mes’ûd’un: “İki kişi huzurunda kadı olarak oturmam, bana yetmiş sene ibadet yapmaktan daha sevimlidir.”¹⁰⁶ sözü de kayda değer niteliktedir. Yargı konusunda müstakil iki ciltlik kitabı bulunan Simnânî’nin bir sözü ile yargının önemi konusunu sonlandırmak istiyorum: “Yargı, o kadar şerefli bir rütbe ve yüce bir makamdır ki, onun üzerinde başka bir makam yoktur.”¹⁰⁷

¹⁰⁵ Serahsî, XVI, 59-60

¹⁰⁶ İbn Kudâme, XIV, 6

¹⁰⁷ Simnânî, I, 51

I. BÖLÜM

HZ. ÖMER DÖNEMİNE KADAR YARGI

A. CAHİLİYE DÖNEMİNDE YARGI

İslâmın hem Kur'ân, hem de hadisler aracılığıyla üzerinde önemle durduğu hususlardan biri de, haksızlığın her türlüünü ortadan kaldırmaya yönelik olan adalet anlayışıdır. Bundan dolayıdır ki, toplum içinde yargı görevi alacak olanların, bu ilkeye titizlikle uymaları gerektiğini hem Kur'ân'da,¹⁰⁸ hem de Sünnet'te¹⁰⁹ görmekteyiz. Gerçekten de Allah, her türlü iş, davranış ve sözlerimizde bu prensibe yani adalete uymamızı emreder. Bunun sonucunda da tüm haksızlıklar ortadan kalkacak ve topluma adalet yerleşecektir.¹¹⁰

İşte insanoğlu tarih boyunca, İslâmın olmazsa olmaz prensiplerinden birisi olan adaleti gerçekleştirmek ya da bir başka deyişle toplum içerisindeki anlaşmazlıklara çözüm bulmak ve haksızlıklara engel olmak için sürekli bir arayış içerisinde olmuştur. Bu arayışına da, ilk insan Hz. Âdem'den bu yana bazen toplum içerisinde sözü geçen bir kişiyle bazen de kanunlar ve kurumlar aracılığı ile çözüm bulmaya çalışmıştır. İslâm Medeniyeti bu arayışını, Hz. Peygamber'in temellerini attığı ve tarihte bir eşi daha olmayan bir kurumsallaşma süreciyle sonuçlandırmıştır. Ancak bu kurumsallaşma o kadar kolay olmamıştır. Her şeyden önce Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderildiği coğrafyayı ve toplumu anlamadan yahut iyi analiz

¹⁰⁸ Sâd, 38/26; Mâide, 5/48

¹⁰⁹ Ebû Dâvud, 641 (Kadâ 2, had no: 3573, 3575); Tirmizî, III, 5-6, 11 (Ahkâm 1, 4, had no: 1322, 1330)

¹¹⁰ Mâide, 5/8; Nisâ, 4/58; Nahl, 16/90

etmeden bu kurumsallaşmayı değerlendirmek çok zordur. Çünkü İslâm geldiği toplumu yani câhiliye Araplarını bir Asr-ı Saadet toplumuna dönüştürmüştür. Bu dönüşüm de bir anda değil yaklaşık 23 senede gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında Hz. Peygamber, geldiği toplumun kültürünü oluşturan örf, âdet ve geleneklerini tamamen yok saymak yerine bunlardan dine uygun olanların bir kısmını ıslah ederek bir kısmını da olduğu gibi kabul etmiş geriye kalanları ise kaldırmıştır. Onun için İslâm Tarihi ve Medeniyeti incelenirken muhakkak Câhiliye tarihi ve kültürü de iyi bir şekilde analiz edilmelidir.

Câhiliye kavramı genel anlamda gerek Kur’ân¹¹¹ gerekse hadislerde İslâm’dan önceki inanç, tutum ve davranışları İslâmî dönemdekinden ayırt etmek için kullanılmıştır. Bununla birlikte câhiliyenin, yaşanmış ve bitmiş olan bir tarihî süreci değil, bir kültürü temsil ettiği unutulmamalıdır. Böyle olduğu içindir ki, İslâm’dan sonra, hatta Hz. Peygamber döneminde dahi câhiliye davranışlarına tesadüf etmek mümkün olmuştur. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde bu dönemin belirgin davranışları kan davası, içki, kumar, kabilecilik gibi alışkanlık ve uygulamalar câhiliye davası olarak kabul edilmiş, bu hususta gayret sarf edenler hem vahiy, hem de Rasûlullah’ın diliyle kınanmıştır. Örnek vermek gerekirse, Kur’ân’da insanlar “*câhiliye zannından*” sakındırılmış¹¹², Hz. Peygamber’in hanımları “*câhiliye dönemi kadınları gibi açılıp saçılmamaları*” konusunda ikaz edilmiş¹¹³, ayrıca bütün Müslümanlar “*câhiliye taassubuna*” düşmemeleri için uyarılmış¹¹⁴ ve nihayet Müslümanlara “*câhiliye idaresini mi aradıkları*” sorulmuştur.¹¹⁵ Benzer şekilde

¹¹¹ Âl-i İmrân, 3/154; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26

¹¹² Âl-i İmrân, 3/154

¹¹³ Ahzâb, 33/33

¹¹⁴ Fetih, 48/26

¹¹⁵ Mâide, 5/50

Allah Rasûlü de “câhiliye davasıyla hak iddia eden bizden değildir”¹¹⁶ demek sûretiyle İslâm’dan sonraki olumsuz tavırları da câhiliye anlayışı olarak tanımlamış ve ümmetini bu hususta açıkça uyarmıştır. Hatta “Ümmetimin içinde câhiliye döneminden kalma dört adet vardır: Asaletle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur beklemek ve ölünün arkasından yüksek sesle ağlamak”¹¹⁷, ifadeleriyle Müslümanların bu alışkanlıklardan kolayca vazgeçemeyeceklerini de bildirmiştir. Buradan yola çıkarak câhiliye sadece İslâm’dan önceki tarihsel dönem şeklinde tanımlamanın hatalı, en azından eksik olduğu ortaya çıkar.¹¹⁸

İslâm’dan önceki câhiliye kültürünün en dikkat çekici özellikleri kısaca şöyle sıralanabilir: Câhiliye devrinde din ve inanış olarak putperestlik yaygın hale gelmişti. Her kabile üyesi kendi kabilesinin veya başka kabilelerin putlarına saygı göstermek zorundaydı. Put ise görünmeyen manevî varlıkların somut bir şekli veya bir aracı idi. Nihâî bir ilah değildi. Putlar bir anlamda kabile ve aşiretlerin özerkliğini simgelemekle kalmıyor, onları bir arada tutan soy bağına da destek veriyordu. Toplumda ahlâk, mürüvvet, cömertlik ve şeref gibi olgular tam bir gösterişe ve kaba kuvvete dönüşmüş; kibir, gasp, içki, kumar, fuhuş, faiz, hırsızlık ve yetim malı yeme alabildiğine yaygınlaşmış, aile kavramı yozlaşmıştı. Kabile asabiyeti, zorbalık, zulüm, haksızlık, adaletten, sulh ve nizamdan yoksunluk, çapulculuk, insan haklarını çiğneme, insanların soylarından dolayı ayıplanması veya üstün görülmesi, çocukları öldürme, kız çocuklarını diri diri toprağa gömme, vahşi tavırlar, kan davası gibi davranışlar o döneme damgasını vurmuştur ki, bunlar “Mesâlibü’l-Arab” (Arapların

¹¹⁶ Buhârî I, 400 (Cenâiz 39, had. no: 1298)

¹¹⁷ Muslim, II, 644 (Cenâiz 10, had. no: 934); Ayrıca bkz. Tirmizî, II, 315 (Cenâiz 23, had no: 1001)

¹¹⁸ Câhiliye kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, İstanbul, 2007, 13-104; Fayda, Mustafa, “Cahiliye”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, s. 17-19; Apak, I, 67-68

ayıpları) olarak adlandırılmıştır.¹¹⁹ Bu adetler toplumda yaygın olarak görülmekle birlikte, Arapların tamamı bu davranışları benimsemiş değildir. Genel anlamda câhiliye kültürü içinde hayatlarını sürdüren insanların da zaman zaman takdire şayan davranışlarına da şahit olunmuştur. “Fedâilü’l-Arab” (Arapların faziletleri) olarak bilinen bu güzel hasletlerin başta gelenleri bağımsızlık ve özgürlüğe düşkünlük, yiğitlik, cesaret, sabır, zayıfı koruma ve güçlüye karşı koyma, cömertlik, ahde vefa, misafirperverlik, kendine sığınanı himaye etme ve kanaatkârlık bunlardandır.¹²⁰ İslâm, Câhiliye dönemindeki Arapların güzel davranışlarına sahip çıkmış onları korumaya çalışmıştır.¹²¹

Kültürel açıdan böyle bir yapıya sahip olan câhiliye Araplarının İslâm’dan önce bugünkü gibi bir devlet sistemleri de (yasama-yürütme-yargı), kanunları ve kurumları da yoktu. Yine bu anlamda Arapların, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için başvuracakları herhangi bir yargı kurumları, güven ve huzuru sağlayan emniyet kurumları ve dış tehlikeleri uzaklaştıracak orduları da yoktu. Yürütme yetkisini elinde bulundurup, suç işleyeni yakalayıp hak ettiği cezayı veren bir hükümet bulunmadığı için vergi vermekle de mükellef değillerdi.¹²²

Câhiliye devri Araplarının bugünkü anlamda bir yargı sistemleri ve anayasaları olmamasına rağmen, câhiliye hukuku veya kanunları denilebilecek “örf” ve “âdetleri” vardı.¹²³ Bununla beraber o dönemin Arap yarımadasının her tarafında

¹¹⁹ Sarıçam, 42; Apak, I, 68; Daha geniş bilgi için bkz. Sarıcık, Murat, *İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü*, Isparta, 2002, 11-130, 224-303

¹²⁰ Sarıçam, 42; Apak, I, 68; Daha geniş bilgi için bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, I-X, Bağdat, 1993, IV, 572-589; Kazancı, Ahmet Lütfi, “Cahiliye Devrinde Müsbet Davranışlar”, *U.Ü.İ.F.D.*, Bursa, 1986, c. I, sy. 1, s. 103-110

¹²¹ Arı, Mehmet Salih, “Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci-Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu”, *İSTEM*, Konya, 2004, sy. 4, s.175-190, 178

¹²² Hasan, I, 73; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 55; Hamidullah, II, 864

¹²³ Schacht, 17; Bardakoğlu, Ali, “Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği”, *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Bursa, 1990, s. 93-104, 94; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 41, 55; Lewis, 43

farklı hukuk uygulamaları görülürdü. Örneğin güneydeki Yemen bölgesinde kanunlar, hükümdarların emirleriydi.¹²⁴ Doğu ve kuzeydoğu bölgesinde ise Zerdüşt dini tesiri altındaki Sasani hukuku mevcuttu. Öte yandan bu bölgede bulunan Hristiyanlar, hukuki ilişkilerinde Roma hukuku ile karışık kilise örf ve âdetlerini esas almışlardı. Hicaz bölgesindeki Yahudiler, Tevrat ve şerhi Talmut hükümlerini uygulamışlar, onlarla birlikte yaşayan Araplar ise Yahudi kanunlarına bağlı kalmışlardı.¹²⁵ Kuzeyde kalan Suriye ve Filistin bölgesinde ise Roma Hukuku uygulanıyordu.¹²⁶

1. Hakemler

İslâm'dan önce Hicaz-Arap toplumunda merkezî bir otorite mevcut olmayıp kabile ve aile birliğine dayalı ve genelde göçebe bir hayat tarzı hâkim olduğundan, hukukî anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözülmesinde hukukî işleri yürütecek bir yargı kurumundan ziyade az önce de belirttiğimiz gibi gelenekler, kabile büyükleri ve özellikle de hakemler önemli bir rol üstlenmekteydi.¹²⁷ Hakemler; genellikle şan ve şeref sahibi, doğru, emin, adaletiyle tanınmış, tecrübe birikimi ve saygınlığı bulunan kimselerden olup;¹²⁸ genellikle kabile reislerinden (şeyh, seyyid)¹²⁹ ya da kâhinler ve arrâflardan (falcı, müneccim, kâhin)¹³⁰ seçilirdi. Daha çok soy ve başka hususlardaki karşılıklı üstünlük iddialarından çıkan ihtilafların (münâfere), su hakkı

¹²⁴ Çağatay, 28; Bardakoğlu, 101

¹²⁵ Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul, 1980, 24

¹²⁶ Köprülü, Fuat, "Fıkıh", *İA*, İstanbul, 1977, IV, s. 608-622, 610

¹²⁷ Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 55-56; Akgündüz, Ahmet, "Hakem", *DİA*, İstanbul, 1997, XXV, s. 171-173, 171; Hamidullah, II, 864

¹²⁸ Ya'kûbî, I, 299; Cevad Ali, V, 638

¹²⁹ Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 55; Zeydan, Corci, I, 324; Sarıçam, 36; Lewis, 43

¹³⁰ Cevad Ali, V, 636; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 55; Zeydan, Corci, I, 324; Çağatay, 100; Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 2002, 4

ve kan davalarının götürülürdüğü hakemler,¹³¹ erkeklerden olduğu gibi kadınlar arasından da seçilirdi.¹³²

Kaynaklarımız o dönemin meşhur hakemlerinin isimlerini mensup oldukları kabileleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde verirler. O dönemin meşhur Arap hakemleri arasında Temîm kabilesinden Rabîa b. Muhâşin, Eksem b. Sayfî, Damre b. Damre, Hâcib b. Zurâre, Akra' b. Hâbis; Kays kabilesinden Âmir b. Zarib; Sakif kabilesinden Gaylân b. Seleme; Esed b. Huzeyme'den Suveyd b. Rabîa; Kinâne kabilesinden Safvân b. Umeyye; Hâşimoğulları'ndan Abdulmuttalib b. Hâşim, Ebû Tâlib b. Abdulmuttalib, Zübeyr b. Abdulmuttalib; Umeyyeoğulları'ndan Harb b. Umeyye, Ebû Sufyân b. Harb gibi kişiler, hatta Suhr binti Lukmân, Hind binti Hasen, Cum'a binti Hâbis, Husayle binti Âmir b. Zarib gibi meşhur kadın hakemler sayılır.¹³³ Özellikle bazı hakemler kabileler üzerinde büyük bir güven meydana getirmişlerdi. Örneğin câhiliye döneminde Mekke'deki kabileler ihtilafa düştüklerinde Âmir b. Zarib el-Advânî'nin hakemliğine başvururlar, en karmaşık durumları ona götürürler ve onun verdiği hükme razı olurlardı.¹³⁴

Câhiliye devrinde hakemlerin resmî bir statüye sahip olmamalarından dolayı önceden belirlenmiş herhangi bir görev yerleri de yoktu. Yine ister yabancı (kabile dışından), isterse hemşeri (kabile içinden) olsun, bir hakemin tercih edilmesi kesinlikle tarafların seçimine bağlı idi. Yani taraflar üzerinde ittifak ettikleri herhangi

¹³¹ Ya'kûbî, I, 299; Cevad Ali, V, 638

¹³² ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî (1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I-XL, Kuveyt, 1965-2001, XXXI, 512; Cevad Ali, V, 638-639

¹³³ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. İlze Lichtenstadter, Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y., 132-137; Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (272/885), *Kitâbu'l-Muntekâ fî Ahbâri Ummi'l-Kurâ*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1859, 142-143; Ya'kûbî, I, 299-300; Zebîdî, XXXI, 512; Cevad Ali, V, 637-639; Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2006, 180

¹³⁴ İbn Hişâm, I, 141-142; Ya'kûbî, I, 299; İbn Kesîr, III, 234

bir şahsı tayin etmede serbestlerdi.¹³⁵ Örneğin, Kâbe'nin köşe duvarına Haceru'l-Esved'i yerleştirme şerefının kime ait olacağı konusunda ihtilâfa düştüğünde, Mekkeliler bu kişinin rastgele seçimini kabul etmişlerdi. Oradan ilk geçecek olan hakem olarak seçilecekti ve bu kişi daha o zamanlar çok genç bir yaşta olan Hz. Muhammed olmuştu.¹³⁶ Yine Kusay'ın taraftarları ile Mekkeli Huzâ'alıların ileri gelenleri arasında çıkan tartışmada Ya'mer b. Avf (Şeddâh) el-Kinânî adlı bir yabancının hakemliği kabul edilmişti.¹³⁷ Bunun dışında, Abdumuttalib kendisinin keşfettiği Zemzem Kuyusu'nun mülkiyeti konusunda hemşerileriyle ihtilâfa düştüğü zaman, Sa'd b. Huzeym kabilesinin kâhini olan bir kadının hakemliğine müracaat edilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştı.¹³⁸ Aynı tartışmanın akabinde Abdumuttalib, Zemzem kuyusunu kazarken Kureyş'ten gördüğü eziyet üzerine, Allah kendisine on erkek çocuk verirse ve bu çocuklar kendini koruyacak duruma gelirlerse, bunlardan birini Allah için kurban edeceği adağında bulunmuş ve onun bu adağından dönme çaresini öneren de yine Secâh adında bir kadın kâhin olmuştu. Buna göre, oğul ve diyet olarak on deve arasında kur'a çekilecek, eğer kurada oğul çıkarsa on deve daha ilâve edilecekti; böylece kur'a çekme işlemi hayvanlara isabet edene kadar artırma usûlü devam edecekti.¹³⁹

2. Davalar ve Yargılama Usûlü

İslâm'dan önce Hicaz bölgesinde bir devlet geleneğinin ve dolayısıyla yargı görevini yerine getirecek herhangi bir kurumun bulunmaması, ceza gerektiren

¹³⁵ Schacht, 18; Hamidullah, II, 865

¹³⁶ İbn İshâk, 83-88; İbn Hişâm, I, 218-225; Taberî, II, 289-290; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 573; İbn Kesîr, III, 486-488

¹³⁷ İbn Hişâm, I, 141-142; İbn Habîb, 133-134; İbn Kesîr, III, 236

¹³⁸ İbn İshâk, 2-5; İbn Hişâm, I, 165-166; İbn Sa'd, I, 64-66; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 550-551; İbn Kesîr, III, 335-337

¹³⁹ İbn İshâk, 10-18; İbn Hişâm, I, 174-178; İbn Sa'd, I, 69-70; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 544-546; İbn Kesîr, III, 344-346

davaları ve bu cezaların tayin ve infazı konusunu da yakından ilgilendirmekteydi. Örneğin her fert özellikle kendi kabilesi dışında cezayı gerektiren bir davayla karşı karşıya kaldığı zaman kendi hakkını aramak, savunmak ve almak durumundaydı. Eğer böyle bir durumla karşı karşıya kalan kimse maddî açıdan güçlü ise hakkını almada sorun yaşamazdı. Fakat zayıfsa çoğu zaman hakkını alamazdı.¹⁴⁰

Câhiliye döneminde adam öldürmenin cezası kısas yani ölümdü. Maktulün ailesi/kabilesi katilin kendilerine teslim edilmesini, kendi elleriyle intikamlarını almayı isterlerdi. Bu durumda ise, katili kabilesi koruduğu için, nesiller boyu düşmanlık ve kan davaları devam ederdi.¹⁴¹ İşte böyle durumlarda kabileler genellikle huzursuz ve perişan olurdu. Hatta bazen kan davaları kabilelerin hayatına mal olurdu. Kabileler arası savaşların sürüp gittiği durumlarda öleninin kan bedeli olan diyetin verilmesi, ihtilafı giderici bir çözüm olarak ortaya çıkmıştı. Diyet ölen kişinin kabilesinin durumuna, cinsiyetine, sosyal mevkiine göre değişmekte olup genel olarak bir ölünün kanı karşılığı 10 deve idi.¹⁴² Mekke şehir idaresinde diyetlerin ödenmesini ve zararların tespitini sağlamak üzere “Eşnâk” görevi vardı.¹⁴³ Daha çok zararların tespiti ve ödenecek tazminat miktarının belirlenmesinden ibaret olan bu görevi, miras yoluyla gelen bir başkan üstlenmişti. Kısasın kaçınılmaz olduğu kasıtlı cinayet ile zararın peşin ödenmesine imkân tanıyan ve cürüm (suç) işleme kastı ve niyeti taşımayan fiiller birbirinden belirgin bir şekilde ayırt edilirdi. Diğer tazminat ve telafi şekillerinden en çok bilineni ise “kan bedeli” yani diyet idi. Eşnâk görevini üstlenen başkanın bu tazminatları kendi cebinden ödemesi diye bir şey söz konusu değildi; o,

¹⁴⁰ Çağatay, 100; Schacht, 18; Bardakoğlu, 101-102; Brockelmann, 4

¹⁴¹ Çağatay, 100; Bardakoğlu, 101; Brockelmann, 4

¹⁴² Bardakoğlu, 102; Bardakoğlu, “Diyet”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX, s. 473-479, 474

¹⁴³ İbn Abdilberr, III, 966; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 311; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut, 1969, 227; Hamidullah, II, 868; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 31, *Hiz. Ebu Bekir*, 8. Baskı, Ankara, 2012, 2; Apak, “İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, 188

sadece bilirkişi sıfatıyla ödenmesi gereken tutarı tespit ederdi.¹⁴⁴ Kan davalarını çözüme kavuşturmaya yönelik olan bu görev, İslâm'dan önce Mekke'de Teym kabilesine aitti. Teym kabilesini temsilen bu görevi yürüten şahıs ise Hz. Ebû Bekir idi.¹⁴⁵

Câhiliye döneminin yargılama usûlü çok basit ve şifâhî idi. İki taraf anlaştıkları hakemin huzurunda dâvânın yer ve gününü tespit ederlerdi.¹⁴⁶ Örneğin Âmir b. Sa'd, ihtilafları çözmek için tarafları huzuruna kuşluk vaktinde kabul ettiği için "Dihyân" lakabıyla anılırdı.¹⁴⁷

Dâvâların görülmesi için belirli bir yer yoktu. Genellikle hakemlerin evleri¹⁴⁸ ya da toplantı salonları (nevâdî)¹⁴⁹ mahkeme salonu olarak kullanılırdı. Dâvâ sırasında hakemler tarafları dinler, dâvâcıdan delil sunarak iddiasını ispatlamasını ister, bunu yapamadığı takdirde dâvâlıya yemin teklif ederdi.¹⁵⁰ O zamanın delil anlayışını, Mekke'nin ünlü hakemlerinden Kus b. Sâide, "İddia edene delil getirmek, inkâr edene ise yemin etmek düşer" cümlesiyle ifade etmiştir.¹⁵¹ Duruşma esnasında şahitler ve bilirkişi (ehli vukûf) dinlenir, bunların doğru söyleyeceklerine dair yemin verdirilirdi. "Kâif" (iz süren) denen bilirkişilerden bazıları toprak üzerinde bulunan ayak izlerinden bir hırsızın kimliğini bile bulabilirdi.¹⁵² Örneğin Âmir b. Zarib bir

¹⁴⁴ Hamidullah, II, 868; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 29; Sarıçam, *Hiz. Ebu Bekir*, 2-3

¹⁴⁵ İbn Abdilberr, III, 966; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 311; es-Suyûtî, Celâluddîn eş-Şafîî (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974, 29-30; Ahmed Emîn, 227; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 31, *Hiz. Ebu Bekir*, 2; Nedvî, Seyyid Süleyman, *Hiz. Ebubekir*, trc. Beyhan Demirci-M. Sait Konar-Ahmet Karataş, İstanbul, 2005, 18

¹⁴⁶ Cevad Ali, V, 497; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 29

¹⁴⁷ İbn Habîb, 135; Belâzurî, *Ensâb*, I, 88

¹⁴⁸ Cevad Ali, V, 506; İbn Manzûr, XI, 952; Fendoğlu, 61

¹⁴⁹ Cevad Ali, V, 506; Fendoğlu, 61

¹⁵⁰ Cevad Ali, V, 508-509; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 73; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999, 48

¹⁵¹ Ali Dede, Alâuddîn Bosnevî (998/1590), *Muhâdaratu'l-Evâil ve Musâmeratu'l-Evâhir*, Mısır, 1311/1894, 98; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 30; Hz. Peygamber tarafından da söylenmiş olan bu söz hem hadis kaynaklarında yer almakta hem de İslam Muhakeme Hukuku alanında bir davayı çözüme kavuşturma yöntemi olarak kabul görmektedir.

¹⁵² Hamidullah, II, 866; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 30

davada ufak bir ipucu yardımıyla kendisine getirilen probleme çözüm bulmuştu.¹⁵³ el-Ef'a el-Cürhümî ise kendisine getirilen miras davasında taraflara yemin teklif etmişti.¹⁵⁴

Dâvâların çözümü sırasında uygulanan ve İslâm'ın da kabul ettiği bir diğer yöntem ise “Kasâme” idi.¹⁵⁵ Kasâme, faili meçhul cinayetlerde cinayetin işlendiği veya cesedin bulunduğu yerde yaşayan topluluktan elli kişinin cinayeti işlemediğine ve görmediğine dair yemin etmesine denirdi. Bu yemini yapanlar, “eğer yalan söylüyor ve yalan yere yemin ediyorsa, Allah'ın lanetinin kendi üzerlerine olmasını” isterlerdi.¹⁵⁶ İkinci bir yol olarak da maktulün yakınlarının cinayeti belli bir şahsın işlediğine inanmaları ve böyle bir iddiada bulunmaları halinde bu defa onlardan cinayeti o şahsın işlediğine dair yemin etmesi isteniyor, yemin ederlerse sanığa diyet ödettiriliyordu.¹⁵⁷ Bu yemin, Kâ'be'nin Hatim denilen üstü açık kısmında yapılırdı.¹⁵⁸ Kasâme yeminini ihdas eden kişi ise Kureyş hakemlerinden el-Haris b. Ubeyd idi.¹⁵⁹

Câhiliye döneminde hakemlerin tatbik edecekleri düzenli veya yazılı bir kanun yoktu. Hakemler ya kendi görüşlerine, ya da örf ve âdete göre hükmederlerdi.¹⁶⁰ Hakemin verdiği hüküm uygulanmak zorunda da değildi. Hükümün uygulanması tarafların iyi niyetine veya taraflardan lehine hükmolunanın üstünlüğüne bağlı idi.¹⁶¹

¹⁵³ İbn Hişâm, I, 141-142; İbn Kesîr, III, 234

¹⁵⁴ Fâkihî, 135; Cevâd Ali, V, 639

¹⁵⁵ Muslim, III, 1295 (Kasâme 7, had. no: 1670); Fâkihî, 142; Nesâî, 717-718 (Kasâme 2, had. no: 4707-4709)

¹⁵⁶ Çağatay, 100; Schacht, 189; Cevâd Ali, V, 524; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 72; Karaman, 48; Hamidullah, II, 868; Bardakoğlu, Ali, “Kasame”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 528-530, 528

¹⁵⁷ Cevâd Ali, V, 524; Bardakoğlu, “Kasame”, XXIV, 528

¹⁵⁸ Hamidullah, II, 868

¹⁵⁹ Fâkihî, Münteka, 142

¹⁶⁰ Cevâd Ali, V, 241; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 55-56; Schacht, s. 18

¹⁶¹ Çağatay, 100; Brockelmann, 4; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, 56; Schacht, s. 18-19

Yani hakemin kararı, infazı mümkün bir karardan ziyade daha çok anlaşmazlık konusu olan şeyde sadece hakların bir tespitiydi.¹⁶²

Bir hakemin verdiği karara karşı ikinci bir inceleme ya da itiraz söz konusu değildi.¹⁶³ Bu konuda tek yaptırım gücü batıl inançlar ve kamuoyu idi. Hakemler düşünce ve görüşlerini, önce tartışmaya konu olan şeyin ayrıntılı biçimde anlatılmasıyla başlayan ve nihayet vardıkları kararlar son bulan kafiyeyle düzyazılarla açıklıyorlardı.¹⁶⁴ Eğer iki taraf da kendi arzularıyla hakemin kararını kabul ederlerse, ihtilâf yeni bir kan davasına dönüşmeden gömülmüş oluyordu.¹⁶⁵

Hicaz bölgesinde katılımı oldukça yüksek olan Ukâz panayırı, her yıl Hac mevsiminden hemen önce Mekke'ye yakın bir yerde yapılmakta olup Araplar arasında çok önemli bir yere sahipti. Organizasyonu kabileler tarafından ortaklaşa yürütülmekte olan bu panayırda, hüküm verme ve anlaşmazlıkları çözme yetkisi ise önceki paragraflarda adı sıkça geçen ünlü hakem Âmir b. Zarîb'den beri Temîm kabilesine aitti. Panayıra gelenler ekonomik çıkarlarını garanti altına almak amacıyla her türlü ticarî anlaşmazlıklarını panayır süresince hakeme götürmek sûretiyle çözüme kavuştururlardı. Yine kabile asabiyetinin yaşandığı Câhiliye dönemi Arabistanı'nda, kabileler arası anlaşmazlıklar her yıl özellikle de Ukâz panayırı hakemine başvurulmak sûretiyle çözüme kavuşturulurdu. Bu panayırın elimizdeki kaynaklara göre en önemli ve efsaneleşmiş hakemleri ise şunlardır:¹⁶⁶ Câhiliye döneminde Âmir

¹⁶² Schacht, 19

¹⁶³ Fendoğlu, 61; Hamidullah, II, 865

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 23-24; el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbâs Ahmed Suheyli (821/1418), *Kitâbu Subhu'l-A'sâ*, I-XIV, Kahire, 1922, I, 398-399; Hamidullah, II, 865

¹⁶⁵ Kalkaşandî, XIII, 352; Hamidullah, II, 865-866

¹⁶⁶ İbn Habîb, 181-183; Yılmaz, İbrahim, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997, 108-111; Hamidullah, II, 866

b. Zarib, Sa'd b. Zeyd ve Sufyân b. Mucâşi'; İslâm'ın geldiği sıralarda Muhammed b. Sufyân b. Mucâşi'¹⁶⁷ ve İslâm ile birlikte Akra' b. Hâbis (33/653-654).¹⁶⁸

Yine bu devirde zulüm gören, kendisini destekleyecek güçlü akrabalarından yoksun olan insanların uğradıkları haksızlıkları telafi etmek amacıyla kurulmuş olan ve Hamidullah'ın da "Bahadırılık Teşkilatı" olarak nitelendirdiği "Hilfu'l-Fudûl" ismi verilen bir müesseseden bahsedilmektedir. Araplar arasında savunma, himaye veya zulme uğrayanın hakkını zalimden alma gibi amaçlarla ittifaklar kurulurdu. Kurulan bu ittifaklar, iki veya daha fazla kabile, bir kabile ile başka bir kabileye mensup bir şahıs veya iki şahıs arasında yardımlaşmayı ve dayanışmayı temin için gerçekleşebilirdi. "Hilf"¹⁶⁹ adı verilen bu ittifak ve antlaşmalar, kuruluş amacına veya kurucularına verilen sıfatlara göre Hilfu'l-Fudûl, Hilfu'l-Mutayyebûn, Hilfu'l-Ahlâf gibi isimlerle anılırdı. Mesela Hz. Peygamber, Ficâr Savaşlarından kısa bir süre sonra Hâşim, Muttalib, Esed, Zühre ve Teymoğullarının ittifakı ile kurulan Hilfu'l-Fudûl Antlaşması'na katılmıştı. Bu antlaşmanın gerçekleşmesine ise Hz. Peygamber'in amcası Zubeyr teşebbüs etmişti. Teym kabilesi ileri gelenlerinden Abdullah b. Cud'ân'ın evinde toplanan kurucu üyeler; zulme uğrayanların haklarını zalimlerden alıncaya kadar mücadele edeceklerine, Mekke halkından ve Mekke'ye dışarıdan gelen kimselerden haksızlığa uğrayanların yanında yer alacaklarına ve

¹⁶⁷ Hz. Peygamber'den önce ilk defa kendisine Muhammed ismi verilen şahıs (İbn Kesîr, III, 372). Hatta bu ismin neden verildiği kaynaklarda şöyle rivâyet edilmektedir: Muhammed'in babası Süfyân b. Mucâşi', Şam'a gittiği bir sırada bir rahibin evine misafir olmuştu. Süfyân, rahibin sorması üzerine Mudar kabilesinden olduğunu söyleyince, rahip: "Araplar içinde bir peygamber gönderilecek, kendisine Muhammed denilecektir" dedi. Bunun üzerine, Süfyân, doğan oğluna Muhammed ismini verdi. Bkz. İbn Habîb, 130

¹⁶⁸ Ashâbdab olan Akra' b. Hâbis'in asıl adı Firâs olup kel olduğundan dolayı Akra' lakabıyla tanınmıştır. Temîm kabilesinin reislerindendi ve Araplar arasında önemli bir mevki ve itibara sahipti. Câhiliye döneminde hakemlik yapar, elinden geldiğince adaletle hükmederdi. Mecûsî olan Akra' hicrî 8. yılın Ramazan ayında (Ocak 630) Mekke'nin fethinden önce İslâmiyet'i kabul etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, I, 264-267; İbn Kesîr, X, 200-202; Kazancı, "Akra' b. Habis", *DİA*, İstanbul, 1989, II, s. 285

¹⁶⁹ "Hilf" konusunda geniş bilgi için bkz. Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 29-30

zalimden hakkını alıncaya kadar mazlumu destekleyeceklerine dair karar almışlardı. Bu antlaşmanın akdine ise şu olayın vesile olduğu söylenir: Zubeyd kabilesinden bir şahıs Mekke'ye gelir ve Âs b. Vâil'e ticaret için getirdiği malını satar. Ancak Âs, malın ücretini vermez. Zubeydli, Ahlâf kabileleri olan Abduddâr, Mahzum, Cumah, Sehm ve Adiy'e başvurur. Ancak onlar Âs b. Vâil'e karşı adama yardım etmezler. Bunun üzerine alacaklı, Kureyş kabilesini yardıma çağırır. Zubeyr b. Abdulmuttalib ve Abdullah b. Cud'an'ın önderliğinde Hilfu'l-Fudûl Antlaşması yapıldıktan sonra cemiyet üyeleri Âs b. Vâil'e giderler ve malın parasını tahsil edip Zübeydliye verirler. Yirmi yaşında iken bu antlaşmanın imzalanmasına iştirak eden Hz. Peygamber, sonraları bu olaydan övgüyle bahsetmiş ve şunları söylemiştir: *“Ben, Abdullah b. Cud'an'ın evinde öyle bir antlaşmaya şahit oldum ki, bu antlaşmayı kızıl tüylü bir deve sürüsüyle bile değişmem. İslâm geldikten sonra da böyle bir antlaşmaya çağırılsam derhal kabul ederim”*. Hilfu'l-Fudûl, katılımcılarının ya da üyelerinin daha sonra yeni üye almamalarından dolayı, yirmi otuz sene içinde son üyesinin ölümü ile son bulmuştur.¹⁷⁰

B. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE YARGI

Hiz. Peygamber, insanlık tarihinin gidişatını değıştiren en önemli tarihî şahsiyetlerden biridir. O, dünya kültür ve medeniyet tarihine İslâm eksenli yeni bir kültür ve medeniyetin çıkmasını sağlamıştır. İslâm'ın getirdiği din, dünya, insan, toplum, bilim, sanat, siyaset vb. alanlardaki yeni anlayışlar, İslâm kültür ve medeniyetinin temel yol göstericileri olmuş ve insanlığın ufkunu genişletmiştir. Bütün bu gelişmeler sonucunda artık insanlık tarihinin akışı İslâm eksenli olarak

¹⁷⁰ İbn Hişâm, I, 153-156; İbn Sa'd, I, 106-107; İbn Habîb, 167; Ya'kûbî, II, 16-17; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 570-571; İbn Kesîr, III, 455-461; Hamidullah, I, 52-54; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 67-68, *Hiz. Ebu Bekir*, 1-2

gerçekleşmiş ve gerçekleşmeye devam etmektedir. Kültür ve medeniyet tarihi eserleri incelendiğinde, bu durum açık bir şekilde görülmektedir. İslâm'ın ortaya çıkışıyla birlikte dünyanın siyasî ve kültürel haritası yeniden şekillenmiştir.

İslâm tarihi içerisinde “Asr-ı Saadet” ismi verilen kısım, Hz. Peygamber'in ve ashabının yaşadığı zaman dilimidir. Dünyanın kültür ve medeniyet ufkunu genişleten ve yönlendiren İslâm'ın bu ilk dönemi, Müslümanlar için olduğu kadar, dünya kültür ve medeniyet tarihi için de çok büyük önem taşımaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in hayatı, başarısı ve etkileri, doğulu ve batılı pek çok bilim adamı tarafından, değişik boyutlarıyla incelenmiştir. Biz de çalışmamızın bu kısmında, özellikle Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra başlayan İslâm devletinin kuruluş sürecini ve bu sürecin bir sonucu olarak o dönemdeki yargı faaliyetlerini ele alacağız.

a. Yargı Kurumunun Temelleri

Hz. Peygamber Mekke döneminde bir taraftan tebliğ görevini yerine getirmeye çalışırken, diğer taraftan kendisini engellemeye çalışan müşriklerle mücadele ediyordu. Bu süreçte Mekke eşrafı, çeşitli baskılar uygulamak sûretiyle ilk Müslümanlar için şehri yaşanmaz hale getiriyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber Müslümanlardan bir kısmına Habeşistan'a hicret etmeyi tavsiye etti.¹⁷¹ Geride kalan Müslümanlarla birlikte peygamberlik görevini zor şartlarda sürdürdü. Sonuçta Mekke'nin Müslümanlar için uygun bir yerleşim merkezi olamayacağı ortaya çıkınca da hem Müslümanlar için kalıcı ve güvenli bir göç yurdu bulmak, hem de daveti adına kendisine siyasî destekçiler kazanmak amacıyla Mekke'ye gelen yabancı

¹⁷¹ İbn Hişâm, I, 349; Ayrıca bkz. İbn Sa'd, I, 172-177; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 596, 592-600; İbn Kesîr, IV, 166, 125-207

kabile mensuplarıyla görüşmeler yaptı ve bu görüşmeler sonucunda beklentilerine Arap Yarımadası'nda sadece Medinelilerden olumlu bir cevap alabildi.¹⁷²

Medine'ye hicretin asıl amacı, Müslümanlar için huzur ve güven ortamını tesis etmenin yanında davete daha uygun bir merkez sağlamaktı. Daha da önemlisi Medine, yeni bir millet (ümme) ve yeni bir devletin inşa merkezi olarak seçilmişti. Bu nedenledir ki Hz. Peygamber Akabe'deki ilk görüşmeden itibaren yaklaşık üç yıl süren belli bir hazırlık dönemini tamamladıktan ve özellikle de Medineliler ile II. Akabe Biati'nı imzaladıktan sonra hicret sürecini başlatmıştır. Dolayısıyla Medine'ye hicreti, planlı ve uzun vadeli tasarlanan hedeflerin ilk adımı olarak görmek gerekir.

Hz. Peygamber hicret ettiği sıralarda Medine'de, Mekke'de olduğu gibi teşkilatlanmış bir yönetim sistemi yoktu. Her kabile birbirinden bağımsız bir şekilde kendi reisinin idaresinde yaşıyordu. Şehir, Arap kabileleri Evs ve Hazrec ile birlikte Benî Kaynukâ, Benî Nadîr ve Benî Kurayza adlı üç Yahudi kabilesi tarafından paylaşıyor ve idare ediliyordu. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde hem Müslümanları inanç birliği altında toplamak, hem de şehirdeki kabile sisteminden kaynaklanan bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için ilk adım olarak Medineliler ve Mekkeli Araplardan oluşan Müslümanları Ensâr-Muhâcir kardeşliği (Muâhât) adı altında bir araya getirmişti.¹⁷³ Ancak burada gayrimüslim Arapların ve Yahudilerin de içinde yer aldığı bir yönetim biçiminin oluşturulması gerekiyordu. Hz. Peygamber bunu gerçekleştirmek adına şehirde yaşayan diğer din ve milletlere mensup insanların hak ve sorumluluklarını da ihtiva eden bir sözleşme metni hazırlanmasına karar verdi.

¹⁷² Geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, II, 64-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 606-616; İbn Kesîr, IV, 333-420

¹⁷³ İbn Hişâm, II, 146-148; İbn Sa'd, I, 204-205; Belâzurî, *Ensâb*, I, 270-271; İbn Kesîr, IV, 559-566; Hamidullah, I, 181-182

Bu metin, Müslim ya da gayrimüslim, Medine’de yaşayanların tamamının karşılıklı hak ve sorumluluklarını ortaya koymalı ve bütün tarafların uzlaşma sağlayacakları hukukî bir zemin oluşturmalıydı. Aksi takdirde şehirde düzen ve güvenlikten bahsetmek mümkün olamazdı. Mekke ile karşılaştırıldığında Medine’nin oturmuş bir yönetim sistemi, idarî gelenek ve uygulamaları olmadığı için bu adımlar atılmadan eski adıyla Yesrib’in Medine, yani medenî bir şehir olması da mümkün değildi. Üstelik şehirdeki muhtemel yönetim boşluğu ve düzensizliği burada yeni bir toplum meydana getirmek isteyen Hz. Peygamber’in gerçekleştirmeyi planladığı hedeflerine de uymuyordu. Allah Rasûlü’nün peygamber olmasından dolayı sahip olduğu dinî/manevî imtiyaz ve güçlerin, dünyevî birtakım güçlerle takviye edilmesi ihtiyacı da Medine’de sosyal düzenin kurulmasını zorunlu kılıyordu. Zira onun Mekke döneminde yaşamış olduğu tecrübe, cemiyet içinde ahlâkî ve manevî değerlerin ayakta tutulması ve muhafaza edilebilmesi için dünyevî güç ve yetkilerin de elde bulundurulmasını gerektiriyordu.¹⁷⁴

İslâm tarihinde, hatta dünya tarihinde bir ilk olarak gerçekleştirilen bu sözleşme, Medine Anayasası, Medine Sözleşmesi vb. isimlerle kaynaklarda yer almıştır. Bu sözleşme ile şehirde yaşayan bütün insanlar etnik veya dinî bir ayrıma tabi tutulmaksızın Medineli olarak hukukî bir statü kazanmışlar ve doğal olarak da bazı hak ve sorumluluklara sahip olmuşlardır. Toplam 52 maddeden oluşan Medine Sözleşmesi’nde kan diyetinin durumu, harp esirleri, karşılıklı yardımlaşma, emân, kısas gibi hukukî konulara açıklık getirilmiştir. Medine’de yaşayanların hepsi bir ümmet mefhumu içerisinde değerlendirilmekle beraber (madde 2 ve 25) Müslümanların dışında kalan topluluklar Müslümanlara tabi kabul edilmiştir (madde

¹⁷⁴ Hamidullah, I, 188-189; Lewis, 61-62; Bulaç, Ali, “Asrı Saadette Bir arada Yaşama Projesi Medine Vesikası”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*, I-IV, İstanbul, 1994, II, s. 167-195, 174-175.

1). Tarafların anlaşamadıkları herhangi bir problemin çözümü konusunda Allah’a ve Rasûlü’ne müracaat edileceği (madde 23 ve 42) hükme bağlanmıştır. Anlaşmaya göre hiçbir müşrik, bir Kureyşlinin canını ve malını himaye altına alamayacak, ayrıca hiçbir müminin Kureyşlilerle savaşmasına da engel olmayacaktı. Aynı şekilde Yahudilerin Mekke müşriklerine ve onların işbirlikçilerine yardım etmeleri veya onlardan herhangi birini himaye etmeleri de yasaktı. Medine’ye yapılacak muhtemel bir düşman saldırısında Müslüman ve Yahudiler şehri ortak bir şekilde savunacaklardı. Fakat Medine dışında yapılacak savaşta bir tarafın diğerine yardımcı olmak gibi bir sorumluluğu ya da zorunluluğu bulunmuyordu.¹⁷⁵ Özetle bu anlaşmada, Medine’de iç güvenliğin sağlanması, dışarıdan gelebilecek muhtemel tehlikelerin bertaraf edilmesi, ayrıca Medine vatandaşı konumunda bulunan şahısların kendi aralarındaki hukukî ihtilâfların çözülmesi gibi hususlar yer almıştır. Yine bu anlaşmayla, olası savaş masraflarının, fidyeye ve diyet gibi malî yükümlülüklerin karşılanması, yargı görevinin grupların kendi içinde bağımsız bir şekilde yürütülmesi, farklı taraflara mensup kişilerin anlaşmazlıklarında ise son yargı merciinin Hz. Peygamber olması karar altına alınmıştır.¹⁷⁶

Aslında Medine Sözleşmesi, sözleşme metnini hazırlayan Hz. Peygamber’in Medine şehir devletinin dolaylı bir şekilde başkanı olduğu anlamına geliyordu. Nitekim belgenin kendisi tarafından düzenlendiğinin belirtilmesi, sözleşmenin asıl taraflarının Müslümanlar olması, kendisinin peygamber sıfatıyla anılması ve son aşamada anlaşmazlıkların ona getirilmesinin hükme bağlanması bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Tarafların da benimsedikleri gibi artık o, peygamber kimliğinin yanına siyasî kimliğini de eklemiş, artık yeni kurulan Medine şehir devletinin başkanı

¹⁷⁵ Anlaşmanın maddeleri ve değerlendirmeler için bkz. Hamidullah, I, 189-210; Bulaç, II, 186-195

¹⁷⁶ İbn Hişâm, II, 143-146; İbn Kesîr, IV, 554-558

olmuştur. Hz. Peygamber, Müslümanlar nazarında asıl olarak peygamber ve başkanlık vasıflarını birlikte taşıırken, Müslümanların dışındaki gruplara göre ise artık siyasî bir liderdir.¹⁷⁷

Medine Sözleşmesi incelendiği zaman diğer konularda olduğu gibi yargıyı ilgilendiren konularda da çok başarılı bir reform niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceleri yargı alanında bilinen ve uygulanan yöntem ve ilkeler bu sözleşmeyle kaldırılmış ve daha güven verici ilke ve yöntemler getirilmiştir. Medine Sözleşmesi, kişilerin hatta kabilelerin kendi haklarını kendilerinin koruması yöntemini kaldırmış ve bunu merkezî bir otoriteye yani devlet başkanına bırakmıştır. Aynı şekilde bu sözleşmeyle, hükümleri uygulamak üzere merkezi otorite yetkili kılınmıştır. Allah ve O'nun Rasûlü yani Kur'ân ve Sünnet, her ikisi birden en yüksek hakemler ve yetkili kanunlar olarak ilan edilmiştir. Reform niteliğindeki bu hızlı gelişmeyi, hem birey hem de toplum için huzur ve mutluluk getiren diğer bir düzenleme takip etmiştir. Daha önceleri, eğer kuvvetli ve kudretli taraf, bir hakemin hükmünü beğenmez ya da kabul etmezse bu davanın diğer bir hakeme götürülmesini isterdi.¹⁷⁸ İslâm'da ise artık durum böyle olmayacaktır. Yani İslâm'da bir hüküm verildikten sonra o hüküm kesin bir yargı olduğu için bozulması ve tekrar başka bir hakem veya hâkim tarafından görülmesi mümkün değildir. Taraflar verilen kararı kabul etmek zorundadır. Kur'ân'da bu konular net bir şekilde şöyle açıklanmıştır:

*“Allah ve Rasûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, artık hiçbir mümin erkek ve hiçbir mümin kadının kendi işleri hakkında tercih kullanma hakkı yoktur. Kim Allah'a ve Rasûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.”*¹⁷⁹

¹⁷⁷ Tuğ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969, 30

¹⁷⁸ Hamidullah, II, 918

¹⁷⁹ Ahzâb, 33/36

*“Hayır, Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli konularda seni hakem tayin edip, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymadan, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”*¹⁸⁰

*“Aralarında hüküm vermek için Allah’a ve Rasûlüne davet edildiklerinde, mü’minlerin söyleyeceği söz ancak, ‘işittik ve itaat ettik’ demeleridir. İşte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”*¹⁸¹ Özellikle Nisa Suresi 65. âyetin sebab-i nüzûlüne baktığımızda, artık Hz. Peygamber’in verdiği bir hükme, câhiliye döneminden kalma alışkanlıkları sebebiyle itiraz edip, o davayı başka birine götürenlere devlet tarafından sert davranıldığını, hüküm ve cezanın yine devlet tarafından uygulandığını görmekteyiz.¹⁸²

Hz. Peygamberin hazırlamış olduğu, Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve Müşrik Arapların idarî, malî, askerî alanlarda ve yargı alanında takip etmeleri gereken yol haritasını tanzim eden Medine Sözleşmesi’nde Kur’ân’ın ilgili hükümleri ön plana çıkmaktadır. Sözleşmenin yargıyı ilgilendiren kural ve ilkeleri incelendiği zaman, bu ilişkinin kolayca farkına varılabilir. Bu sözleşmenin özellikle iki ayrı maddesi doğrudan yargıyı ilgilendirmektedir. Şöyle ki;

“Üzerinde ihtilafa düştüğünüz herhangi bir şey Allah’a ve Muhammed’e götürülecektir” (madde 23) ve *“Bu sahifede (belgede) gösterilen kimseler arasında ortaya çıkmasından korkulan her türlü öldürme ya da tartışma olaylarının Allah’a ve Allah’ın Rasûlü Muhammed’e götürülmesi gerekir. Allah bu sahifeye (belgeye) en sıkı ve en titiz bir biçimde riayet edenlerin güvencesi olacaktır”* (madde 42)¹⁸³ Bu

¹⁸⁰ Nisa, 4/65

¹⁸¹ Nur, 24/51

¹⁸² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., I-XV, Kahire, 2000, IV, 145-147; Suyûtî, 116

¹⁸³ Tuğ, 38-39

maddeler Kur'ân'ın şu âyetleriyle anlam ve içerik yönünden benzerlik göstermektedir:

*“(Rasûlüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları koruyucu olarak bu kitabı (Kur'ân'ı) hak ile indirdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma...”*¹⁸⁴

*“(Ey Muhammed!) İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı (Kur'ân'ı) sana indirdik. Sakın hainlerden taraf olma!”*¹⁸⁵

*“Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet, onların arzularına uyma, Allah'ın sana indirdiğinin bir kısmından (Kur'ân'ın bazı hükümlerinden) seni saptırmamaları için onlardan sakın. Eğer yüz çevirirlerse bil ki Allah onların bazı günahları sebebiyle başlarına bir musîbet getirmek istiyor. İnsanlardan birçoğu gerçekten yoldan çıkmıştır. Yoksa hâlâ câhiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Gerçeği kesin olarak bilip kabul eden kimseler için Allah'tan daha güzel hüküm sahibi kim olabilir!”*¹⁸⁶

*“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin, sizden olan ulü'l-emre (idarecilere) de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız, onu Allah'a ve Rasûlüne götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem daha hayırlı hem de daha güzeldir.”*¹⁸⁷

Yukarıda meallerini verdiğimiz âyetlerden de anlaşılacağı üzere bütün anlaşmazlıklar Allah ve Rasûlüne götürülecek, Kur'ân ve Sünnet Müslümanların resmî kanunları olarak bilinecek ve uygulanacaktır. Ancak sözleşmenin 42.

¹⁸⁴ Mâide, 5/48

¹⁸⁵ Nisâ, 4/105

¹⁸⁶ Mâide, 5/49-50.

¹⁸⁷ Nisa, 4/59

maddesi gayrimüslimlere hukukî bir özerklik tanımaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de de Yahudi, Hristiyan ve dinî cemaatlere tanınan hukukî özerklik açık bir şekilde şöyle ifade edilmektedir:

*“Onlar, hep yalana kulak veren ve durmadan haram yiyen kimselerdir. Sana gelirlerse ister aralarında hüküm ver, istersen onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Eğer hüküm verirsen aralarında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah âdil olanları sever. İçinde Allah’ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde seni nasıl hakem tayin ediyorlar; sonra da bunun ardından verdiği hükümden yüz çevirip gidiyorlar? İşte onlar (kendi kitaplarına da, sana da) asla inanmış değildirler.”*¹⁸⁸

Yine sözleşmenin 42. maddesiyle dinî grupların, aralarındaki anlaşmazlıkları çözemedikleri zaman bunu Hz. Peygamber’e götürmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Hz. Peygamber zamanında Medine’de Yahudi ve diğer dinî cemaatlere hukukî özerklik tanındığı için, her cemaat kendi davasını kendi mahkemesine götürüyor ve bu mahkemelerde kendi kanunları uygulanıyordu. Fakat Yahudi veya Hristiyanların davalarını bazen Hz. Peygamber’e getirdikleri de oluyordu. Nitekim bir defasında Yahudi bir erkek ile Yahudi bir kadın zina etmişti. Bu şahıslar kendilerine nasıl bir ceza verilmesi gerektiği konusunda Hz. Peygamber’e geldikleri zaman, Tevrat’ın zina yapanlara verilen recm cezasını Hz. Peygamber onlara verdi ve ceza derhal infaz edildi.¹⁸⁹

Ayrıca sözleşmenin 21. maddesinden, ceza davalarında dinî gruplardan hangisi olursa olsun yetkili mahkemenin, İslâm mahkemeleri olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin günün birinde Yahudilerden biri, bir kadının zînetlerini zorla almaya

¹⁸⁸ Mâide, 5/42-43

¹⁸⁹ İbn Hişâm, II, 205-208; Dârimî, III, 1495-1496 (Hudûd 15, had. no: 2367); Ebû Dâvud, 798 (Hudûd 26, had. no: 4446); İbn Mâce, 435-436 (Hudûd 10, had. no: 2556-2558)

kalkmış ve kadının başını iki taş arasında ezerek öldürmek istemişti. Kadının can çekiştiğini görenler bu durumu Hz. Peygamber'e haber vermişler, o da sözleşmenin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak derhal soruşturma başlatmış ve can çekişen bu kadına “*Seni bu hâle kim getirdi?*” diye sorduğunda kadın ölmeden önce bunu bir Yahudinin yaptığını söylemişti. O Yahudi yakalanmış ve mahkeme huzurunda suçunu itiraf etmişti. Rasûlullah da ona kısas tatbik ederek başını iki taş arasında ezdirmek sûretiyle cezalandırmıştı.¹⁹⁰

b. Başkent Medine’de ve Diğer Bölgelerde Yargı

Bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi Medine Sözleşmesi’nin, hükümleri uygulamak üzere merkezî otoriteyi yetkili kılması, Allah ve O’nun Rasûlünün yani Kur’ân ve Sünnet’in, her ikisinin birden en yüksek hakemler ve yetkili kanunlar olarak ilan edilmesi, Hz. Peygamber’in yasama, yürütme, yargı yetkilerini elinde topladığını göstermektedir. Gerçekten de o, peygamberlik görevinin yanı sıra hem devlet başkanlığı hem de yargı görevini yürüten kadılık görevini birlikte yürütmüştür.¹⁹¹

Özellikle Medine döneminin ilk yıllarında, Müslümanlar arasında Hz. Peygamber’den başka bir kadı bulunmamaktadır. Zira İslâm ümmeti, o dönemde hem sadeliğini korumakta hem de devletin sınırları oldukça küçük bir durumdadır. Diğer taraftan, Hz. Peygamber’e götürülen davalar da oldukça azdır. O dönemde Hz. Peygamber’in Medine de dâhil herhangi bir şehre ya da bölgeye, Müslümanlar arasında çıkacak anlaşmazlıklarda kadılık yapacak özel bir görevli tayin ettiği rivâyet

¹⁹⁰ Dârimî, III, 1521 (Diyât 4, had. no: 2400); Ebû Dâvud, 817 (Diyât 10, had. no: 4527); Tirmizî, III, 68 (Diyât 6, had. no: 1394); İbn Mâce, 453 (Diyât 24, had. no: 2665-2666); Nesâî, 724 (Kasâme 12/13, had. no: 4741-4742)

¹⁹¹ Serahsî, XVI, 86; Hasan, II, 194; Temmâvî, 297

edilmemiştir. İlerleyen yıllarda ise Hz. Peygamber, bazen bu vazifeyi, valilik işleriyle birlikte yürütmeleri için valilerin (âmillerin) ya da daha farklı bir görevde bulunan devlet memurlarının görevlerine ilave etmiş, bazen de bir kısım anlaşmazlıkları halletme konusunda ashabından birini vazifelendirmiştir.

Yine Medine Sözleşmesine göre Müslümanlar dışındaki diğer din mensuplarına tanınan dinî ve hukukî özerkliğin aynısı, daha sonraları İslâm devletine idarî ve siyasî yönden bağlılığı söz konusu olan bölgelere de tanınmıştır. Örneğin Necran Hristiyanları ile İslâm devleti arasında siyasî bir antlaşma olmuştu. Antlaşma gereğince Necranlılar, Safer ve Receb aylarında olmak üzere senede iki defa vergi (cizye) vermek sûretiyle siyasî açıdan İslâm devletine bağlanmışlar ancak dinî açıdan serbest bırakılmışlardı.¹⁹² Medine’de gerçekleştirilen bu antlaşma sırasında Necranlılar Hz. Peygamberden aralarındaki anlaşmazlıkları çözecek bir kadı isterken “... Ashâbın içerisinde razı olduğun ve mallarımız konusunda ihtilafa düştüğümüz zaman aramızda hüküm verecek birini bize gönder ...” demişlerdi. Hz. Peygamber de onların bu isteğini yerine getirmek üzere Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’ı, “*Onlarla beraber git ve ihtilafa düştükleri konularda hak ile (adaletle) hükmet*” demek sûretiyle, oraya kadı olarak göndermişti.¹⁹³

Yine Hz. Peygamber zamanında İran devletine bağlı Uman bölgesi, Ezd kabilesine mensup Cülendâ’nın oğulları Ceyfer ve Abd isimlerinde iki kardeş tarafından idare edilmekteydi. Hz. Peygamber onlara da hicretin 8. yılında Amr b. el-Âs ile bir mektup göndermiş ve onları İslâm’a davet etmişti. Gönderilen mektubun metni ise şöyleydi: “*Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, Allah’ın Rasûlü*

¹⁹² Ebû Yûsuf, 71-75; Belâzurî, *Futûh*, 90-94; Hamidullah, *Vesâik*, 174-179 (Belge no: 94), *İslâm Peygamberi*, I, 618-624

¹⁹³ İbn Hişâm, II, 225-226; Beyhakî, X, 86 (Âdâbu’l-Kâdî 1); Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 621-622

Muhammed'den el-Cülendâ oğulları Ceyfer ve Abd'e: ... Eğer İslâmiyeti kabul ederseniz, ikinizin de iktidarda kalmasına rıza göstereceğim. Fakat her ikiniz de İslâmiyeti reddederseniz, ikinize ait olan saltanatınız da elinizden gidecektir."¹⁹⁴ Abd ve Ceyfer Müslümanlığı kabul etmişler ve ülkelerinde bulunan gayrimüslimlerin yöneticisi olarak aynı görevlerinde kalmışlardı. Bu arada, İslâm devletinin temsilcisi sıfatıyla elçi Amr b. el-Âs Müslümanlar arasında adaletin sağlanması, Müslümanlardan sadaka ve zekâtların toplanması ve gerekli yerlere sarf edilmesi ve ayrıca gayrimüslimlerden cizye vergisinin toplanması ve Müslüman halkın dinî eğitim ve öğretim işleriyle görevlendirilmişti.¹⁹⁵

Bahreyn bölgesi ise, İran'a bağlı olarak el-Münzir b. Sâvâ tarafından yönetiliyordu. Hz. Peygamber yine hicretin 8. yılında, el-Alâ' b. el-Hadramî ile birlikte eyalet valisi Münzir'e de bir mektup göndermiş ve o mektupta valiyi İslâm'a davet etmişti. Eyalet valisi Münzir de, Hz. Peygamberin davetine olumlu cevap vermiş ve bunun üzerine Hz. Peygamber Münzir'i aynı şekilde gayrimüslimleri yönetmek üzere görevinde bırakmış, İslâm devletini temsilen orada bulunan el-Alâ' b. el-Hadramî'yi ise Müslümanların yöneticisi yapmıştı. Artık o, Müslümanların eğitim-öğretim işleri de dâhil olmak üzere idarî, malî, dinî ve hukukî bütün işlerinden sorumluydu.¹⁹⁶

Yemen bölgesinde de Bâzân İran devletinin valisiydi. Hz. Peygamber Bâzân'ı da müslüman olduktan sonra aynı görevinde bırakmıştı.¹⁹⁷ Bâzân, Veda Haccından sonra vefatına dek bu görevde kalmış ve Hz. Peygamber de onun vefatı üzerine

¹⁹⁴ İbn Sa'd, I, 226; Hamidullah, *Vesâik*, 161-163 (Belge no: 76); Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 144-145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 141

¹⁹⁵ İbn Sa'd, I, 226; Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *Târîh*, II, 144-145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 141

¹⁹⁶ İbn Hişâm, IV, 218; Belâzurî, *Futûh*, 113-117; İbn Sa'd, I, 226-227; İbn Abdilberr, III, 1086; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 98

¹⁹⁷ Kalkaşandî, V, 26; Kettânî, I, 211; Daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, I, 223-224; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 97-98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 485-487

Yemen'in San'a bölgesine oğlu Şehr b. Bâzân'ı diğer her bir bölgesine de ashabdan farklı isimleri vali (âmil) olarak tayin etmişti.¹⁹⁸ Valilik görevi dışındaki diğer işler ve adaletin sağlanması da Hz. Peygamber tarafından gönderilen, bu görevliler tarafından yürütülüyordu.¹⁹⁹

c. Kadılar

Tarih boyunca insanların huzur ve mutlulukları şu iki sebepten dolayı kazanılmış ya da kaybedilmiştir: Emanet ve adalet. Emanetler ehline verildiği ve adalete riayet edildiği müddetçe cemiyete huzur ve mutluluk hâkim olmuştur. Adaletsizlikler ve haksızlıklar ise huzursuzlukların, kavgaların, savaşların, servet ve neslin helak olmasının en önemli sebepleri arasında yer almıştır. Yüce Allah da aynı konuya vurgu yapmak üzere, Kur'ân-ı Kerîm'de bir takım bağlayıcı ilkeler koymuş ve şöyle buyurmuştur:

*“Ona dedik ki: ‘Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak (adalet) ile hüküm ver. Sakın hevâ ve hevesine uyma; yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır. Allah’ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmalarından (umursamamalarından) dolayı şiddetli bir azap vardır’.”*²⁰⁰

*“Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah hakkıyla işiten ve hakkıyla görendir.”*²⁰¹

¹⁹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 201, Kalkaşandî, V, 26; Kettânî, I, 211; Ayrıca bkz. Halife b. Hayyât, *Târih*, 97; Belâzurî, *Futûh*, 99-101

¹⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hişâm, IV, 237-239, 247, 288; Halife b. Hayyât, *Târih*, 94, 97; Belâzurî, *Futûh*, 99-101, *Ensâb*, I, 529; Vekî', I, 62-72; Taberî, III, 148-149; İbn Abdilberr, III, 1173, 1403; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 169, 201; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 378-390; Kalkaşandî, V, 451; Kettânî, I, 105, 211-216, 222

²⁰⁰ Sâd, 38/26

²⁰¹ Nisa, 4/58

Emanet, Yüce Allah'ın korunmasını istediği hem maddî hem de manevî bir değerdir. Kişinin kullanıp sahibine iade etmek üzere aldığı bir eşya emanet olduğu gibi devletin hizmet makamları da birer emanettir. Hz. Peygamber de bu emanet bilincinden dolayı, özellikle yargı görevini yerine getirecek kadıların, bilgili, kültürlü, dindar ve ehliyetli kişiler arasından seçilmesine önem vermiştir. Bir taraftan bu özelliklere sahip kadıların âhirette çeşitli mükâfatlara kavuşacaklarını haber verirken diğer taraftan bilgisiz, karaktersiz ve ehliyetsiz kadıların karşılaşacakları cezalara da özellikle vurgu yapmıştır. Kadıların âhirette karşılaşacakları bu durumlar hadislerde canlı birer manzara gibi gözler önüne serilmiştir. Bu hadislerden bir tanesinde Hz. Peygamber, *“Kadılar üç kısımdır: Biri cennette, ikisi de cehennemdedir. Cennette olan, hakkı bilip ona göre hüküm verendir. Hakkı öğrendiği halde hükmünde zulmeden kadılar ile hakkı bilmeden insanlar hakkında hüküm veren kadılar da cehennemdedir”*²⁰² demiştir.

Yine Hz. Peygamber kadılık mesleğinin ne kadar büyük bir sorumluluk gerektirdiğini vurgulamak üzere şöyle söylemiştir: *“İnsanlar arasında kadılık yapmakla görevlendirilen kimse, bıçaktan başka bir şeyle boğazlanmış demektir.”*²⁰³

Hz. Peygamber'in kadılık mesleğiyle ilgili önemli uyarılarda bulunduğu bir diğer husus ise adalet mefhumudur. Özellikle bu konudaki dikkat çekici hadislerden birkaçı şöyledir: *“Her kim Müslümanlar arasında kadılık yapmak ister ve bu arzusuna erişir, sonra da (onun) adaleti zulmüne baskın gelirse cennetlik olur. (Kadılık makamına gelip de) zulmü adaletine baskın gelen kimse de cehennemlik*

²⁰² Ebû Dâvud, 641 (Kadâ' 2, had. no: 3573); Tirmizî, III, 6 (Ahkâm 1, had. no: 1322); İbn Mâce, 396 (Ahkâm 3, had. no: 2315); Hâkim, en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah (405-1014), *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, I-V, Kahire, 1997, IV, 188 (Ahkâm, had. no: 7091); Beyhakî, X, 116-117 (Âdâbu'l-Kâdî 21)

²⁰³ Ebû Dâvud, 641 (Kadâ' 1, had. no: 3571-3572); Tirmizî, III, 8 (Ahkâm 1, had. no: 1325); İbn Mâce, 395 (Ahkâm 1, had. no: 2308); Hâkim, IV, 189 (Ahkâm, had. no: 7097)

olur”²⁰⁴, “Allah, zulmetmediği sürece, kadı ile beraberdir (onun yardımcısıdır). Zulmettiği zaman ise onu terk eder ve şeytan onunla beraber olur.”²⁰⁵

Her ne kadar ilk dönem hadis kaynaklarında geçmese de Hz. Aişe ve Hz. Ali bu hususla ilgili olarak Hz. Peygamber’den şöyle duyduklarını rivâyet etmişlerdir: “*Âdil bir kadı kıyamet günü melekler tarafından getirilir ve şiddetli bir sorguya çekilir. Bu şiddetli sorgu sırasında o kadı bir hurma tanesi hakkında bile olsa iki kişi arasında kadılık yapmamayı arzu eder*”²⁰⁶ “*Hiçbir vali ve kadı yoktur ki, sırat üzerinde Allah’ın huzurunda hesap vermeye getirilmiş olmasın. Şayet kadılar ve valiler, vazifelerinde adaletle hüküm vermişlerse, Allah onları mükâfatlandırarak, şayet adaletle riayet etmeksizin hüküm vermişse, Allah onları yüzükoyun cehenneme atacaktır.*”²⁰⁷

Arap yarımadası, Hz. Peygamberin vefatına yakın sıralarda neredeyse tamamen İslâm devletinin hâkimiyeti altına girmişti. Ancak, bu kadar geniş toprakları içine alan bir ülkenin idaresinin tek kişi tarafından yürütülmesi çok zordu. Bu sebeple Hz. Peygamber fethedilen ya da kendi rızalarıyla Müslüman olarak İslâm hâkimiyeti altında yaşamayı arzu eden her bölgeye bir vali (âmil) görevlendiriyordu. Valiler genellikle idarî işlerle ilgilenmekle birlikte bazen görev yaptıkları bölgelerde yargı ile ilgili işleri de yürütebiliyorlardı. Bazen de devlet tarafından farklı farklı görevlerle tayin edilen memurlar, asıl görevlerinin yanı sıra yargıyı ilgilendiren işlerle de görevli olabiliyorlardı. Yine Hz. Peygamber Medine’de hukukî işlerin çoğalması sebebiyle önceden kadı sıfatıyla yapmakta olduğu görevlerden bir kısmını ashabından bazılarına devretmiş kendisi de temyîz yetkisini kullanmaya

²⁰⁴ Ebû Dâvud, 641 (Kadâ’ 2, had. no: 3575)

²⁰⁵ Tirmizî, III, 11 (Ahkâm 4, had. no: 1330)

²⁰⁶ Vekî’, I, 26-27; en-Nuveyrî, Şehâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb (733/1333), *Nihâyetu’l-Ereb fi Funûnu’l-Edeb*, I-XXXIII, Beyrut, 2004, VI, 224

²⁰⁷ Nuveyrî, VI, 224

başlamıştı.²⁰⁸ Âmir eş-Şa'bi'den gelen bir rivâyete göre, Hz. Peygamber devrinde dört kadı vardır. Bunlar; Hz. Ömer, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit ve Ebu Mûsâ el-Eş'arî idi. Mesruk ve Katade ise, Hz. Peygamber zamanında altı tane kadı ya da fetva ehli olduğunu söylemektedir. Bu kadılar; Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir.²⁰⁹ Bu rivâyetler bize, o dönemde Hz. Peygamber'in dışında da yargı görevini îfâ eden kadıların mevcut olduğunu göstermektedir. Ancak Serahsî'nin ilk zamanlarda kadıların müftî (fetva veren) olarak adlandırıldığına dikkatlerimizi çekmesi ise²¹⁰ yukarıda saydığımız isimlerden bir kısmının kadılıktan daha çok fetva verdiklerini yani müftîlik yaptığını bize düşündürmektedir.

Hz. Peygamberin ashabından çoğuna yargının alanına giren birçok konuda görev verdiğini kaynaklarda görmekteyiz. Örneğin Ukbe b. Âmir kendi başından geçen bir olayı şöyle anlatmaktadır: Bir gün Hz. Peygamber'in yanında otururken iki şahıs aralarındaki bir anlaşmazlığı ona getirdiler. Hz. Peygamber bana dönerek, *“Ya Ukbe! Kalk ve bu iki kişi arasında hükmet”* dedi. Ben de, *“Ya Rasûlallah! Sen bu konuda benden daha üstünsün (liyakatlisin)”* dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: *“Ya Ukbe, eğer onların arasında hükmeder ve ictihâd edip de doğru karar verirsen on sevap kazanırsın. Şayet ictihâdında hata edersen bir sevap elde edersin.”*²¹¹

Yine Hz. Peygamber başka bir davada da *“Şu ikisi arasında hüküm ver”* demek sûretiyle Amr b. el-Âs'ı görevlendirmişti. Amr, ihtilafı çözmekle görevlendirilince, *“Senin huzurunda mı (sen burada iken mi) ya Rasûlallah?”* dedi. Hz. Peygamber

²⁰⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 921-922; Fendoğlu, 75-76; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 301

²⁰⁹ İbn Sa'd, II, 303; Vekî', I, 74; Kettânî, I, 222

²¹⁰ Serahsî, XVI, 109; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 921

²¹¹ Dârekutnî, V, 362 (Akdiyye, had. no: 4459); Kettânî, I, 222-223

cevaben, “*Evet*” dedi. Amr tekrar Hz. Peygamber’e sordu: “Ya Rasûlallah! Hangi esasa göre hüküm vereceğim?” Hz. Peygamber, “*Şayet sen, (davacıları dinledikten sonra aralarında karar vermek için) ictihâd eder ve doğru karar verirsen on sevap, şayet ictihâdında yanılırsan bir sevap elde edersin*” dedi.²¹²

Daha farklı bir rivâyette ise günün birinde iki şahıs aralarındaki anlaşmazlığı Hz. Peygamber’e getirmişler ve aralarındaki bu anlaşmazlığı daha önce ilim ehli olanlara sorduklarını ve aldıkları cevabı söylemişlerdi. Hz. Peygamber tarafları dinledikten sonra, gerekli tahkikatı yaptırmak sûretiyle verilen kararı yerinde bulmuş ve gerekli olan cezayı derhal infaz ettirmişti.²¹³

Yine yukarıdaki rivâyete benzer bir rivâyette de iki kardeşe ait bir arazi parçası üzerine yapılan evin kime ait olduğu hususunda vârisler, ihtilafa düşmüşlerdi. Meselenin halli için Hz. Peygamber’e başvurmuşlar, o da davaya bakmak için Huzeyfe b. el-Yemân’ı görevlendirmişti. Huzeyfe bizzat evin yanına giderek keşif ve incelemelerde bulunmuş, şahitleri ve bilirkişileri dinlemiş ve sonunda verdiği kararı Hz. Peygamber’e bildirmişti. Hz. Peygamber de Huzeyfe’nin verdiği kararı doğru bulmuş ve onaylamıştı.²¹⁴ Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber başkent Medine’de yargıyı ilgilendiren olayların artış göstermesinden dolayı zamanla kadı sıfatıyla yapmış olduğu görevlerden bir kısmını ashabına devretmiş, kendisi de temyîz makamında olması hasebiyle görevlendirdiği kadıların kararlarını zaman zaman tetkik etmekle yetinmiştir.

Medine’de durum bu minval üzere iken taşrada işler biraz daha farklıydı. Önceki paragraflarda da belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber, taşrada yargı işlerinin

²¹² Dârekutnî, V, 361 (Akdiyye, had. no: 4457); Serahsî, XVI, 76

²¹³ Buhârî, IV, 341 (Ahkâm 39, had. no: 7193-7194); Ebû Dâvud, 798 (Hudûd 25, had. no: 4445); Tirmizî, III, 102-103 (Hudûd 8, had. no: 1433)

²¹⁴ İbn Mâce, 400-401 (Ahkâm 18, had. no: 2343); Kettânî, I, 236

yürütülmesini valilere ek görev olarak veriyordu. Ancak bazen de oralara valilik dışında başka görevler verdiği kimseler gönderiyor ve onlara bu görevleri dışında ek görev olarak yargıyı ilgilendiren işleri de verebiliyordu. Hz. Peygamber'in bu şekilde görevlendirdiği kadıların Yemen'in çeşitli bölgelerinde görev yaptıklarını görmekteyiz.

Hz. Peygamber tarafından bu statüde Yemen bölgesine gönderilen ilk kadı Muâz b. Cebel'dir. Hz. Peygamber zamanında kadı olarak ön plana çıkmış kişilerden biri olan Muâz, Mekke ve Yemen bölgelerinde dinî eğitim ve öğretim görevlerinde bulunmuş, bu sayede bilgi ve tecrübesini artırmıştı.²¹⁵ Hukuk sahasındaki bilgisiyle Hz. Peygamber'in takdirini kazanan Muâz'ın Yemen'in Cened bölgesine tayin edildiğini görmekteyiz.²¹⁶ Hz. Peygamber ona, kendisini Yemen'e kadı olarak tayin ettiğini söyledikten sonra davalarda nasıl hüküm vereceğini sormuştu. Bu soruya verilecek cevap gelecekte kadıların İslâm mahkemelerinde uygulayacakları kanunları teşkil edecekti. Muâz'ın, Hz. Peygamber'in sorusuna verdiği cevap çok dikkat çekicidir. Rasûlullah Muâz'a sordu: *“Ya Muâz! Hangi esasa göre hüküm vereceksin?”* “Allah'ın Kitabına (Kur'ân'a) göre”, *“Kur'ân'da o hadiseyle ilgili bir hüküm bulamazsan”*, “Peygamberin Sünneti ile”, *“Ya onda da bulamazsan”*, “Kendi ictihâdım ile hükmederim”. Hz. Peygamber, Muâz'ın bu şekilde verdiği cevaplardan büyük bir memnuniyet duymuş ve ona şöyle dua etmiştir: *“Allah'ım, sana hamdün senalar olsun ki, Rasûlünün elçisini, Rasûlullah'ın razı olduğu ve istediği şeye*

²¹⁵ İbn Hişâm, IV, 139; Belâzurî, *Ensâb*, I, 529; Taberî, III, 94, 120-121; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 121, 388; el-Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1442), *İmtâ'ul-Esmâ' (bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ')*, thk. ve tlk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, I-XV, Beyrut, 1999, II, 10; Kettânî, I, 105, 145

²¹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 98; Belâzurî, *Ensâb*, I, 529; Belâzurî, *Futûh*, 100; Vekî', I, 71; İbn Abdilberr, III, 1403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 378-390; Kettânî, I, 105, 214, 222

muvaffak kaldın.”²¹⁷ Muâz b. Cebel Yemen’de, yargı göreviyle birlikte askerî, malî ve dinî görevleri, eğitim ve öğretim görevlerini de yürütüyordu.²¹⁸ Yine Muâz’ın Yemen bölgesinde kadılık yaptığı sıralarda vermiş olduğu mahkeme kararları da kaynaklarımızda yer almaktadır.²¹⁹

Hiz. Peygamber tarafından Yemen bölgesine kadı olarak görevlendirilen ancak bu görevden daha önce bir askerî birliğin kumandanı olarak o bölgeye gönderilmiş olan bir diğeri isim ise Hiz. Ali’dir.²²⁰ Hiz. Ali, Hiz. Peygamber tarafından Yemen’in Necran bölgesine kadı tayin edildiği zaman,²²¹ daha önce böyle bir görev yapmadığı için tereddüt etmiş ve şöyle demişti: “Ya Rasûlallâh, beni her açıdan bilgili bir topluluğa kadı olarak tayin ediyorsun, hâlbuki ben gencim ve yargılama (usûlü) hakkında herhangi bir bilgim yoktur.” Bu söz üzerine Hiz. Peygamber elini Hiz. Ali’nin göğsüne koymuş: “Allah’ım, bu gencin dilinin belâğatini artır, kalbini hidayetden ayırma ve gayesine ulaştır.” diye dua ederek bu konuda ona cesaret vermişti.²²² Ve ayrıca şu nasihatte bulunmuştu: “İki tarafı da dinlemeden aralarında hüküm verme; bu, alınması gerekli kararı tayin etmede sana daha elverişlidir.” ve Hiz. Ali ilave ediyor: “Bu duadan sonra iki kişi arasında hüküm verme hususunda hiç bir zaman tereddüt etmedim.”²²³

²¹⁷ İbn Sa’d, II, 300; Ebû Dâvud, 644 (Kadâ’ 11, had. no: 3592); Tirmizî, III, 9-10 (Ahkâm 3, had. no: 1327); Vekî’, I, 70; İbn Abdilberr, III, 1403-1404; Mâverdî, 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 388

²¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 98; Belâzurî, *Ensâb*, I, 529; İbn Abdilberr, I, 1403; Ayrıca bkz. “Demek istediğimiz şudur ki, Muâz, Hiz. Peygamber’in Yemen’deki kadısı, savaşlardaki komutanı ve zekâtları toplayan memuru idi.” İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 390

²¹⁹ Vekî’, I, 70-71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 379, 389-390

²²⁰ İbn Hişâm, IV, 247, 288

²²¹ Taberî, III, 148-149; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 169; Makrîzî, II, 102

²²² İbn Sa’d, II, 291-292; Ebû Dâvud, 642 (Kadâ’ 6, had. no: 3582); İbn Mâce, 395 (Ahkâm I, had. no: 2310); Vekî’, I, 62-63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 399-400, XI, 98; İbn Abdilberr, III, 1100; Kettânî, I, 222

²²³ Ebû Dâvud, 642 (Kadâ’ 6, had. no: 3582); Tirmizî, III, 12 (Ahkâm 5, had. no: 1331); Vekî’, I, 63; Mâverdî, 91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 399, XI, 98; Kettânî, I, 221

Rivâyetleri incelediğimizde Hz. Ali'nin Yemen'deki bu görevinde bir yıl bile kalmadığı anlaşılmaktadır. Yine kadılık yaptığı sıralarda taraflar onun verdiği bazı kararlara itiraz edip Hz. Peygambere temyîz edilmek üzere götürmüşlerdir. Hz. Peygamber de, Hz. Ali'nin vermiş olduğu kararları temyiz etmiş ve bütün kararların hukuki usûl ve esaslara uygun olduğunu açıklamıştır. Hatta onun büyük ölçüde isabetli kararlar verdiğini de ifade etmiştir.²²⁴ Hz. Peygamber'e intikal eden itirazlardan birini Hz. Ali şöyle anlatıyor:

Rasûlullah, beni Yemen'e gönderdi. Aslan yakalamak için çukur kazmış bir kavmin yanına vardık. Vardığımızda onların birbirleriyle davalastıklarını, itişip kakıştıklarını gördük. Bir adam o çukura düşmüştü. Bir başkası ona takılmış, sonra bir başkası da diğerine takılmış, böylece dört kişi birlikte o aslan çukuruna yuvarlanmışlardı. Aslan onları yaralamıştı. Adamın biri de mızrağını fırlatıp aslanı öldürmüştü. Ancak o dört kişinin tümü de aslanın darbesi neticesinde ölmüşlerdi. Çukura ilk yuvarlanan adamın velileri, diğerlerinin velilerine karşı çıkmış ve savaşmak için silah çekmişlerdi. Onlar bu halde iken ben yanlarına vardım. Onlara şöyle dedim: "Rasûlullah henüz hayatta iken birbirinizle savaşmak mı istiyorsunuz? Ben aranızda hüküm vereceğim. Eğer hükmüme razı olursanız, bu hükmüm kesinleşir. Aksi takdirde sizi birbirinizden uzak tutarım. Hz. Peygamber'in yanına varıncaya kadar birbirinizle kavga etmenize, vuruşmanıza müsaade etmem. O zaman Rasûlullah, sizin aranızda hükmünü verir. Onun hüküm vermesinden sonra kim haddini aşarsa, onun haddi aşmaya hakkı olmayacaktır. Şimdi benim size vereceğim hüküm şudur: Aslan için çukur kazmış olan kabilelerden dörtte bir, üçte bir, ikide bir ve bir tam diyet toplayın. Çukura ilk düşen ve ölen kişiye dörtte bir diyeti verin.

²²⁴ İbn Mâce, 401 (Ahkâm 20, had. no: 2348); Vekî', I, 66-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 400-403

Çünkü o ölmüştür. Çukura düşen ve ölen ikinci şahsa üçte iki diyet verin. Çukura düşüp ölen üçüncü şahsa ikide bir diyet verin. Çukura düşüp ölen dördüncü şahsa ise tam diyet verin.” Davacılar, bu hükme razı olmadılar ve Hz. Peygamber’in yanına geldiler. O sırada Hz. Peygamber Makâm-ı İbrahim’de bulunuyordu. Meseleyi kendisine anlattılar. O da: “*Ben aranızda hüküm vereceğim*” dedi. Davacılardan biri dedi ki: “Ya Rasûlallah, Ali hakkımızda hüküm vermiştir.” Böyle dedikten sonra meseleyi olduğu gibi kendisine anlattılar, Hz. Peygamber de Hz. Ali’nin vermiş olduğu hükmü aynen kabul etti.²²⁵

Yemen’in Zebîd, Rima’, Aden ve Sâhil bölgelerine valilik²²⁶ ve kadılık²²⁷ yapmak üzere görevlendirilen bir diğer ismin de Ebû Mûsâ el-Eş’arî olduğu rivâyet edilmektedir. Ancak onun görev yaptığı dönemde yargıyı ilgilendiren herhangi bir faaliyetinin olup olmadığı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Hz. Ömer’in hilâfeti döneminde yargı alanındaki aktif faaliyetlerine ise kaynaklarda rastlamak mümkündür.²²⁸

Yine Attâb b. Esîd hakkında da Mekke’ye valilik yapmak üzere²²⁹ ve kadılık yapmak üzere²³⁰ görevlendirildiğine dair iki farklı rivâyet kaynaklarda yer almaktadır. Ancak bu iki farklı rivâyeti Serahsî’nin de belirttiği gibi anlamak mümkündür. Hz. Peygamber Attâb’ı Mekke’ye vali olarak tayin etmiş ve bu

²²⁵ Vekî’, I, 68-69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 402-403

²²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 98; Belâzurî, *Futûh*, 100; Vekî’, I, 71; İbn Abdilberr, I, 1403

²²⁷ Vekî’, I, 71-72; Kalkaşandî, V, 451

²²⁸ Vekî’, I, 181-183

²²⁹ İbn Hişâm, IV, 84, 139; İbn Sa’d, II, 135; Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 87-88, 98; Belâzurî, *Futûh*, 50; Taberî, III, 73, 94; İbn Abdilberr, III, 1023; Makrîzî, II, 10; İbnu’l-Esîr, *Târih*, II, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 121; Kettânî, I, 211, 224;

²³⁰ Serahsî, XVI, 67; Kâsânî, VII, 2; Kettânî, I, 224

görevinin yanında yargı görevini de kendisine vermiştir.²³¹ Ayrıca Hz. Peygamber Attâb'a memuriyeti karşılığında da günlük bir dirhem kadar da maaş vermiştir.²³²

Yine Hz. Peygamber tarafından kadılık yapmak üzere kendi kabilesi Müzeyne'ye tayin edilen bir diğer kişi de Ma'kıl b. Yesar el-Müzenî'dir.²³³ Hatta Ma'kıl Hz. Peygamber'e nasıl en doğru şekilde hüküm vereceğini sorduğunda Hz. Peygamber üç defa; *"Bilerek zultmetmediği sürece Allah kadı ile beraberdir"* demiştir.²³⁴ Ancak kaynaklarda Ma'kıl'ın yargıyı ilgilendiren faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

d. Yargılama Usûlü

Hz. Peygamber yargı organının başı olmasından dolayı her türlü dava ve anlaşmazlıklar onun tarafından çözüme kavuşturulurdu. Gerek hukukî davalar olsun gerekse ceza davaları olsun bütün davaları Kur'ân hükümleri çerçevesinde o çözerdi. Davalı ve davacı, onun huzuruna kendi arzularıyla gelir, o da her ikisini ayrı ayrı dinlerdi. İspat ve çözüm yolları; delîl, yemin, şahitlerin şehâdeti, yazılı metinler, feraset, kur'a vb. idi.²³⁵ Yine Hz. Peygamber kendisine getirilen davalarla ilgili Kur'ân'dan bir çözüm yolu bulamazsa kendi ictihâdıyla hukukî hükümler koyar ve adaleti en güzel şekilde yerine getirirdi. Bu arada davaları çözüme kavuştururken, gelecek yüzyıllardaki İslâm kadılarının takip etmesi gereken yargılama usûlü

²³¹ Serahsî, XVI, 67

²³² İbn Hişâm, IV, 139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 121-122

²³³ Vekî', I, 35-36; Hâkim, III, 712 (Ma'rifetu's-Sahâbe, had. no: 6549); İbn Ferhûn, I, 11; Kettânî, I, 222

²³⁴ Vekî', I, 35-36; Arıcı bkz. Hâkim, III, 712 (Ma'rifetu's-Sahâbe, had. no: 6549)

²³⁵ Hasan, II, 194; Temmâvî, 297; Kazıcı, 180-181

hakkında da objektif ilkeler ortaya koyardı.²³⁶ Bu objektif ilkelerden bazıları Hz. Peygamber tarafından şu şekilde dile getirilmiştir:

*“İspat edip delil getirmek davacıya, yemin etmek de davalıya düşer.”*²³⁷ Delil (Beyyine) kelimesi; İslâm Hukuku’nda, hakîkati ortaya çıkaran ve onu açıklayan şeyin ismidir. Bunun anlamı da şudur: İddia sahibi, davasının doğruluğunu ve kendisinin haklı olduğunu açıklayan şeyleri göstermek ve açıklamak zorundadır. Bu yollardan biriyle iddiasının doğruluğunu gösterecek olursa lehine hükmedilir.²³⁸ Nitekim Hz. Peygamber’in hüküm verirken objektif delillere göre hareket ettiğini dile getirdiği şu açıklamaları da büyük bir önem arz etmektedir:

*“Sizler davalarınızı bana getiriyorsunuz. Ben ancak bir beşerim (gaybı bilemem). Olur ki bazılarınız güzel konuşmasından dolayı davasını delillerle daha kuvvetli ispat edebilir. Şayet onun ifadesine bakarak onun lehine hüküm verirsem ve Mü’min kardeşi haksızlığa uğrarsa sakın onun hakkını almasın. Çünkü ona ateşten bir parça vermiş olurum.”*²³⁹

Hz. Peygamber, mevcut örf ve âdetleri yıkıp atmak sûretiyle sosyal bünyede bir boşluk meydana getirmektense, mevcut kurumlardan istifade usûllerini uygulamıştır.²⁴⁰ Meselâ; İslâm’dan önceki Câhiliye Arapları tarafından bilinip

²³⁶ Karaman, 104; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 300

²³⁷ Tirmizî, III, 18-19 (Ahkâm 12, had. no: 1341); Hadisin değişik varyantları için bkz. Muslim, III, 1336 (Akdiyye 1, had. no: 1711); Ebû Dâvud, 649 (Kadâ’ 23, had. no: 3619); İbn Mâce, 397 (Ahkâm 7, had. no: 2321); Beyhakî, VIII, 123 (Kitâbu’l-Kasâme 1); Nesâî, 817 (Âdâbu’l-Kudât 35, had. no: 5425)

²³⁸ Hasan, II, 195; Temmâvî, 297

²³⁹ Muslim, III, 1337-1338 (Akdiyye 3, had. no: 1713); Tirmizî III, 17 (Ahkâm 11, had. no: 1339); İbn Mâce, 396-397 (Ahkâm 5, had. no: 2317-2318)

²⁴⁰ Hamidullah, II, 920

uygulanan kısas-diyet,²⁴¹ âkile-kasâme²⁴² gibi hukukî ilkeler İslâm'da da geçerli sayılmıştır.²⁴³ Dolayısıyla o, topluma zarar getirmeyen ve İslâm'ın amacına uygun olan örf ve âdetlere karşı çıkmamış, aksine onları korumuş ve bir hadisinde Sâib'e şöyle demiştir: "... *Ey Sâib! Câhiliye döneminde yaptığın faziletli şeylere devam et.*"²⁴⁴

Hz. Peygamber'e sadece Medine'den değil İslâm devletinin dört bir yanından hukukî davalar getirilmekteydi. Ona gelen bu davalar arasında ise miras ihtilafları,²⁴⁵ toprak mülkiyeti,²⁴⁶ su kuyusu mülkiyeti,²⁴⁷ su hakkı ihtilafları,²⁴⁸ neseb,²⁴⁹ borç,²⁵⁰ vb. konular bulunmaktaydı.²⁵¹ Hz. Peygamber bu tür davaları çözüme kavuştururken de yargılama usûlü hakkında bir takım ilke ve kurallar ortaya koymuştu.

Hz. Peygamber'in yargılama usûlü hakkında getirdiği ilkelerden biri mesûliyetin şahsiliği prensibidir. Aslında Kur'ân-ı Kerîm'de: "*Hiç kimse başka bir kimsenin günahını yüklenmez*" denilmek sûretiyle bu prensibe zaten işaret edilmiştir.²⁵² Ancak Hz. Peygamber de Medine Sözleşmesi'nin 25. ve 31. maddeleri

²⁴¹ İslâm adam öldürmede ve yaralamada kısas ilkesini devam ettirmiştir. Ayrıca kısasta görülen aşırılığı, işkenceyi, dengesizliği gidermiş ve bütün insanların kanını eşit ve korunmaya değer saymıştır. Diyeti de hataen adam öldürmelerde veya kısastan vazgeçilmesi halinde bir ceza ve bir tazminat şekli olarak devam ettirmiştir. Bkz. Bardakoğlu, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", 102

²⁴² Katil diyeti ödemekten aciz kalınca diyetin katilin erkek akrabasına ödettirilmesi (âkile) usûlü veya bir yerde faili meçhul bir cinayet işlendiğinde öldürülenin diyetinin yemin ettirildikten sonra bura halkına ödettirilmesi usûlü de (kasâme) câhiliye toplumunda yaygın idi. İslâm belli gaye ve maslahatlara binaen güzel bulduğu bu usûlleri onaylamış ve devam ettirmiştir. Bkz. Bardakoğlu, Ali, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", 103

²⁴³ Hamidullah, II, 868; Görgülü, 168

²⁴⁴ Hanbel, XII, 208 (had. no: 15439); el-Hindî, Alâuddîn Ali b. el-Muttakî b. Husâmuddîn (975/1567), *Kenzu'l-Ummâl fi Suneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, tsh. Safvet es-Sakkâ, I-XVII, Beyrut, 1985, XV, 854 (had. no: 43396)

²⁴⁵ Ebû Dâvud, 643 (Kadâ' 7, had. no: 3584-3585)

²⁴⁶ Buhârî, II, 180-181 (Husûmât 4, had. no: 2416-2417); Ebu Dâvud, 650 (Kadâ' 25-26, had. no: 3621-3623 Tirmizî, III, 18 (Ahkâm 12, had. no: 1340)

²⁴⁷ İbn Kayyim, 94

²⁴⁸ Buhârî, II, 164-165 (Musâkât 6-8, had. no: 2359-2362); Ebu Dâvud, 653 (Kadâ' 31, had. no: 3637-3639); Tirmizî, III, 36-37 (Ahkâm 26, had. no: 1363); Belâzurî, *Futûh*, 11-12

²⁴⁹ Buhârî, II, 182 (Husûmât 6, had. no: 2421); Mâlik, IV, 1069-1070 (Akdiyye, had. no: 2736)

²⁵⁰ Buhârî, II, 183 (Husûmât 9, had. no: 2424) Ebû Dâvud, 645 (Kadâ' 12, had. no: 3595)

²⁵¹ Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 300-301

²⁵² İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Necm, 53/38

yanı sıra birçok hadislerinde de bu konuya vurgu yaparak; “*Hiçbir kimse başka bir kimsenin cinayetinden dolayı sorumlu tutulup cezalandırılamaz.*” buyurmuşlardır.²⁵³

Yine Hz. Peygamber’in yargılama usûlü hakkında getirdiği ilkelerden bir diğeri de, cezalar verilirken “*ameller ancak niyetlere göredir*”²⁵⁴ prensibine bağlı kalınarak, kasten, kazayla ve cebir altında işlenen fiil ve hareketlerin ayrı ayrı değerlendirilmesidir. Nitekim Hz. Peygamber, zorla ırzına geçilen bir kadına recm cezası²⁵⁵ ve yanlışlıkla birinin dişini kıran kimseye de kısas cezası²⁵⁶ uygulamamıştır.

Hz. Peygamber’in yargılama usûlü hakkında dile getirdiği bir diğer husus ise şudur: İslâm’dan önce cezaların uygulanması konusunda şahıslar ve kabileler arasında ayrıcalıklı muameleler yapılırdı. Hz. Peygamber bir hadisinde bu hususa işaret ederek: “*Şüphesiz sizden öncekiler, içlerinde itibarlı birisi hırsızlık yaptığı zaman bırakıverdikleri, zayıf birisi hırsızlık yaptığında ise kendisine had uyguladıkları (ceza verdikleri) için helak oldular*”²⁵⁷ buyurmuş ve yargı önünde herkesin eşit haklara sahip olduğunu vurgulamıştır.

Yargılama usûlüne dair Hz. Peygamber tarafından dile getirilen diğer bazı ilkeler de şunlardır: Dava sırasında kadı; davalı ve davacıyı önüne oturtmalı (onlara aynı şekilde muamele etmeli),²⁵⁸ her iki tarafı da aynı şekilde dinlemeden²⁵⁹ ve öfkeli olduğu zaman²⁶⁰ hüküm vermemelidir.

²⁵³ Nesâî, 737-738 (Kasâme 41-42, had. no: 4832-4839); Ayrıca bkz. Dârimî, III, 1542-1543 (Diyât 25, had. no: 2433-2434); İbn Mâce, 457 (Diyât 26, had. no: 2669-2672)

²⁵⁴ Buhârî, I, 13 (Bed’ü’l-Vahy 1, had. no: 1); Muslim, III, 1515 (İmâret 45, had. no: 1907)

²⁵⁵ Ebû Dâvud, 785 (Hudûd 7, had. no: 4379); Tirmizî, III, 122 (Hudûd 22, had. no: 1453); İbn Mâce, 442 (Hudûd 30, had. no: 2598)

²⁵⁶ Buhârî, IV, 271 (Diyât 18, had. no: 6892-6893); Tirmizî, III, 84 (Diyât 20, had. no: 1416); Nesâî, 727-728 (Kasâme, 18-21, had. no: 4758-4772);

²⁵⁷ Dârimî, III, 1482-1483 (Hudûd 5, had. no: 2348); Ebû Dâvud, 784 (Hudûd 4, had. no: 4373); İbn Mâce, 433 (Diyât 6, had. no: 2547); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 613-614

²⁵⁸ Ebû Dâvud, 643 (Kadâ’ 8, had. no: 3588)

²⁵⁹ Ebû Dâvud, 642 (Kadâ’ 6, had. no: 3582); Tirmizî, III, 12 (Ahkâm 5, had. no: 1331)

²⁶⁰ Buhârî, IV, 332 (Ahkâm 13, had. no: 7158); Muslim, III, 1342-1343 (Akdiyye 7, had. no: 1717); Ebû Dâvud, 643 (Kadâ’ 9, had. no: 3589); Tirmizî, III, 13-14 (Ahkâm 7, had. no: 1334); İbn Mâce, 396 (Ahkâm 4, had. no: 2316); Nesâî, 813 (Âdâbu’l-Kudat 18, had. no: 5406)

C. HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİNDE YARGI

Hiz. Ebû Bekir dönemi, Hiz. Peygamber'in vefatından sonra önemli bir geçiş dönemi olduğundan İslâm tarihinde farklı bir yere sahiptir. Bu dönemde birçok yeni sorun ortaya çıkmış ve bu vesileyle önemli kararların altına imza atılmıştır. Ortaya çıkan problemler ve getirilen çözüm önerilerinde Hiz. Ebû Bekir'in önemli bir rol üstlendiği inkâr edilemez bir gerçektir.

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan problemlerin çözülmesinde bazı idarî kurumların önemli bir işlevsellik kazandığı söylenebilir. Bu kurumların bir kısmı ilk defa oluşturulurken bir kısmı ise mevcut olanın devamı niteliğindedir. Örneğin hilâfet kurumu ilk defa Hiz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde ortaya çıkmış, bu kurumun ve onun başındaki halifenin yetki ve sorumlulukları da onunla birlikte belirginleşmiştir.

Şurası muhakkak ki; Hiz. Peygamber hayatta iken Müslümanlar onun emir ve kararlarını sorgulamadan kabul ederler ve bir problemleri olduğu zaman onun görüş ve tavsiyeleri doğrultusunda çözerlerdi. Ancak onun vefatından sonra İslâm toplumu büyük bir boşluk yaşamış ve bu süreçte hilâfet makamına geçen Hiz. Ebû Bekir'in karar ve uygulamaları önemli bir yol gösterici olmuştur. Örneğin mevcut siyasal düzenin idare şekli, ordu ve askerlik hizmetleri, maliyenin gelir ve giderleri, yargı ve yargılamayla ilgili iş ve işlemlerin nasıl yürütüleceği Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ilk kez onun zamanında tecrübe edilmiştir. Özellikle hilâfet kurumunun başında yer alarak İslâm toplumunun önderi olması ve askerî gücü kullanma yetkisi dâhil idarî işlerde tek yetkili olması, daha sonraki halifeler için de örnek olmuştur. Bu itibarla onun dönemindeki idarî kurumların ve bu kurumların

fonksiyonelliklerinin belirlenmesi İslâm tarihinin bu müstesna dönemine ve bundan sonraki dönemlerine ışık tutacaktır.

İktidara geldiği zaman irtidât ve isyan hadiseleri başta olmak üzere Usâme ordusunun gönderilmesi ve daha birçok sıkıntılı durumla karşı karşıya bulunan Hz. Ebû Bekir'in devlet idaresi genel olarak şu şekildeydi:

İdarî açıdan Hz. Ebû Bekir döneminin Hz. Peygamber döneminden pek farklı olmadığı, hatta o dönemin devamı niteliğinde olduğu söylenebilir. Her şeyden önce bu dönemde ihtiyaçlar henüz büyük bir gelişimi ya da değişimi gerektirmediğinden dolayı bir anlamda kurumsallaşmaya da ihtiyaç duyulmamıştır. Gerçekten de, İslâm tarihinin Hz. Peygamber dönemi dikkate alındığında, devlet idaresinde ya da alınan kararlarda Allah Rasûlü'ne en yakın görüşlerin Hz. Ebû Bekir tarafından ileri sürüldüğü, başka bir ifadeyle ashâb içinde en fazla onun yer aldığı grubun görüşlerine itibar edildiğine şahit olunur.²⁶¹

1. Başkent Medine'de ve Diğer Bölgelerde Yargı

Hz. Ebû Bekir döneminde başkent Medine'deki davaların bir kısmına bizzat halifenin baktığı rivâyet edilmektedir.²⁶² Örneğin Hz. Ebû Bekir'e, bekâr bir cariye ile zina yapıp onu hamile bırakan, sonra da suçunu itiraf eden bekâr bir adam getirilmiş ve Hz. Ebû Bekir de, adama yüz kırbaç vurulmasını ve Fedek'e sürülmesini emretmiştir.²⁶³ Yine o, birden fazla hırsızlık davasını bizzat kendisi

²⁶¹ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 47; Balcı, İsrâfil, *İdarî ve Siyasî Yönden Hz. Ebû Bekir Dönemi*, Samsun, 2007, 86-87

²⁶² Vekî, I, 73; Suyûtî, 91-92

²⁶³ Mâlik, V, 1206 (Recm ve'l-Hudûd, had. no: 3049); Suyûtî, 91

yürütmüştür.²⁶⁴ Tüm bu rivâyetler, onun hukukî davalara baktığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in içki içenlere Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi had cezası uyguladığı nakledilmektedir. Hatta içki içen kişiye hurma dallarıyla kırk defa vurulduğu ve bu rivâyetin Buhârî başta olmak üzere birçok hadis âlimi tarafından da desteklendiğini görmekteyiz.²⁶⁵

Kaynaklarımızda Hz. Ebû Bekir'e, hilâfeti döneminde birbirinden farklı birçok dava geldiğine dair rivâyetler mevcuttur. Örneğin günün birinde bir adam babasının tüm malına el koymak istediğini söyleyip babasından şikâyetçi olunca, Hz. Ebû Bekir davacının babasını çağırmış ve ona “oğlunun malından ancak sana yetecek kadarını alacaksın” demişti. Adam “nasıl olur ey Allah Rasûlü'nün halifesi! Hani Rasûlullah (birine); ‘*Sen de malın da babanıdır*’ diye buyurmamış mıydı?” deyince, Hz. Ebû Bekir “Evet, ancak buradaki maldan maksat nafakadır (sana yetecek kadarıdır)” diye cevap vermiştir.²⁶⁶

Suyûtî'de geçen bir rivâyete göre ise, iki adam arasında çıkan bir anlaşmazlıkta birisi diğerinin elini ısırmış ve bu sırada ön dişlerinden birisi düşmüştü. Konu Hz. Ebû Bekir'e intikal etmiş, Hz. Ebû Bekir yaptığı yargılama sonucu bu şikâyetin herhangi bir cezayı gerektirmediğine karar vermiş ve davayı sonuçlandırmıştı.²⁶⁷ Yine Suyûtî'de yer alan diğer bir rivâyette, Hz. Ebû Bekir'in kulağı koparılan bir şahsın davasına baktığı, yapılan yargılama sonucu suçlunun 15 deve tazminat ödemeye mahkûm edildiği geçmektedir. Yargılama sonucunda halife, kulağıyla ilgili

²⁶⁴ Mâlik, V, 1221-1222 (Sirka, had. no: 3089); Suyûtî, 91-92

²⁶⁵ Buhârî, IV, 245-246 (Hudûd 2, 4, had no: 6773, 6776); Muslim, III, 1330-1332 (Hudûd 35-38, had. no: 1706-1707); Ebû Dâvud, 805 (Hudûd 36, had. no: 4479); Tirmizî, III, 113 (Hudûd 13, had. no: 1443)

²⁶⁶ Suyûtî, 90

²⁶⁷ Suyûtî, 90; Ayrıca bkz. Ebû Dâvud, 827-828 (Diyât 24, had. no: 4584)

ortaya çıkan kusurun saçları ve sarığıyla kapatılabileceğini söyleyerek, mağdura da moral vermiştir.²⁶⁸

Kaynaklarımızda Hz. Ebû Bekir döneminde yargı işlerine Hz. Ömer'in baktığı ya da bu işle görevli olduğu geçmektedir.²⁶⁹ Hatta İslâm tarihinde ilk kadı atayanın Hz. Ebû Bekir olduğu ve bu göreve de ilk kez Hz. Ömer'i tayin ettiği belirtilmektedir.²⁷⁰ Öte yandan Hz. Ömer'in, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti süresince²⁷¹ ya da bir yıl kadılık yaptığı, ancak kendisine bu bir yıl içinde birbirinden davacı olarak iki kişinin dahi gelmediği söylenmektedir.²⁷² Hz. Ömer'in, Hz. Ebû Bekir döneminde kadılık yaptığına ve kadılık yaptığı bir yıl içinde kendisine hiçbir hukukî davanın gelmediğine dair birçok rivâyet bulunmasına rağmen, Taberî ve İbn Kesîr bu bir yıllık süreçte meydana gelen tek hadise olarak şu olayı nakletmektedirler: İki akraba arasında çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle çıkan kavgada taraflardan birisi diğerinin kulağınının bir kısmını kesip koparınca konu halifeye intikal etmişti. O sırada hacdan yeni dönen Hz. Ebû Bekir de meseleyi çözmesi için tarafları Hz. Ömer'e göndermişti. Hz. Ömer her iki tarafı da dinledikten sonra kesilen kulak kısmının kısas miktarına ulaştığına ve suçlunun kısas uygulanmak sûretiyle cezalandırılmasına karar vermiştir.²⁷³

Her ne kadar Hz. Ebû Bekir döneminde Hz. Ömer'in kadı olarak görevlendirildiği kaynaklarda geçmekteyse de, kadılık müessesesinin fiilen kurulduğunu teyit edecek rivâyetler net değildir. Öte yandan yargı teşkilâtının

²⁶⁸ Suyûtî, 90

²⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 123; Vekî', I, 74; Taberî, III, 426; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 268

²⁷⁰ İbn Abdilberr, III, 1150; İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu Emîru'l-Mu'minîn Ömer b. el-Hattâb*, thk. Ebû Enes el-Mısırî es-Selefi, İskenderiye, 1996, 54

²⁷¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 237

²⁷² Vekî', I, 74; Taberî, III, 426; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 268

²⁷³ Ebû Dâvud, 618 (İcâra 43, had. no: 3430); Taberî, III, 386; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 537

müesses bir devlet kurumu halinde ortaya çıkmasının ise Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde gerçekleştiği genellikle kabul edilmektedir.²⁷⁴

Araştırmalarımız sırasında Hz. Ebû Bekir döneminde Medine dışındaki şehirlere kadı tayin edilip edilmediği hatta Hz. Ömer dışında herhangi bir kimsenin kadılık görevine atanıp atanmadığı hakkında herhangi bir rivâyete rastlayamadık. Yalnızca Yermuk vakasında ordu kadısının Ebu'd-Derdâ' olduğu ravâyet edilmekte ancak bunun dışında herhangi bir bilgi nakledilmemektedir.²⁷⁵ Anlaşılan o ki Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde, valiler idarî görevlerinin yanında hukukî işleri de yürütmüşlerdi.²⁷⁶ Hatta bu dönemde kuvvetler ayrılığı henüz net olmadığı gibi vali ve komutan ayrımı da yapılmamaktaydı. Bu itibarla komutanlar hem vali hem komutan hem de kadılık görevlerini yürütüyordu.²⁷⁷

2. Yargılama Usûlü

Hz. Ebû Bekir dönemindeki yargılamayla ilgili uygulamalar, aynı o dönemdeki devlet idaresi gibi, adeta Hz. Peygamber döneminin devamı niteliğindedir. Suyûtî'nin verdiği bilgilere göre bu dönemdeki yargılamalarda kısaca şu usûl takip edilmekteydi:

Yargıya intikal eden davalarda, çözüm için ilk önce Kur'ân'a bakılır, Kur'ân'da konu ile ilgili herhangi bir açıklama bulunursa, dava bu doğrultuda çözüme kavuşturulurdu. Şayet Kur'ân'da bir açıklama bulunmazsa bu takdirde Sünnet'e müracaat edilir, bazen ashâba dava konusuyla ilgili Hz. Peygamber'in herhangi bir açıklamasının olup olmadığı dahi sorulur, konu ile ilgili Hz. Peygamber'den rivâyet

²⁷⁴ İbn Sa'd, III, 263; Vekî', I, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 181; Suyûtî, 128; Kettânî, I, 223; Hasan, II, 196

²⁷⁵ Taberî, III, 397; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 260; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 553

²⁷⁶ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 57

²⁷⁷ Balcı, 98, 180-181

edilen bir açıklama varsa o doğrultuda karar verilirdi. Hatta Hz. Ebû Bekir, birçok kimsenin dava konusunda Hz. Peygamberin hükmünü nakletmesi üzerine; “Aramızda, Hz. Peygamber’den hadîs rivâyet eden kimseleri bulunduran Allâh’a hamdolsun” derdi. Şayet dava konusu ile ilgili Sünnet’te de yeterli bir açıklama bulunamazsa, o zaman ashabın önde gelenleri çağrılarak mesele hakkında görüşlerine başvurulur ve onlar bir görüş etrafında birleşirlerse (İcmâ’) dava bu şekilde karara bağlanırdı. Hz. Ömer de bu usûlü aynen devam ettirmiştir.²⁷⁸

Örneğin Hz. Ebû Bekir kendisine intikal eden bir miras davasında, konuyu Kur’ân’da bulamayınca mesele hakkında Hz. Peygamber’in herhangi bir uygulamasının olup olmadığını sormuştu. Duruşma sırasında hazır bulunanlardan birisi konu hakkında Hz. Peygamberin bir hadisini hatırlatınca, davayı verilen bilgi doğrultusunda çözüme kavuşturmuştu.²⁷⁹

Dârimî, İbn Mâce ve Ebû Dâvud’da yer alan bir hadis kaydında, Hz. Ebû Bekir dönemindeki yargı ve yargılamanın işleyişiyle ilgili yukarıda verdiğimiz bilgiyi teyit edecek şu bilgiler yer almaktadır: “Günün birinde bir nine Hz. Ebû Bekir’e gelerek torununun mirasından kendisine düşecek payı sordu. Hz. Ebû Bekir de ona ‘Senin için Allah’ın kitabında bir hüküm yok. Peygamber’in sünnetinde de konu ile ilgili bir hüküm bilmiyorum. Şimdi sen git, ben de bu meseleyi ashaba sorayım’ dedi. Daha sonra durumu ashaba açtığında, ashabdan Mugîre b. Şu’be ‘Ben Rasûlullah’ın, bir nineye altıda bir pay verirken, yanında bulundum’ dedi. Hz. Ebû Bekir de ona ‘O zaman yanınızda başka birisi var mıydı?’ diye sorunca Muhammed b. Mesleme ayağa kalkıp Mugîre b. Şu’be’nin söylediklerini teyid etti. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir kendisine gelen o nineye Hz. Peygamber’in ayırdığı şekilde pay verdi.

²⁷⁸ Suyûtî, 39-40

²⁷⁹ Suyûtî, 92

Sonraları aynı durumdaki bir başka nine de Hz. Ömer’e gelerek torununun mirasından alacağı payı sordu. Hz. Ömer de ona, ‘Allah’ın kitabında seninle ilgili bir hüküm yok. Bu konuda daha önce verilmiş olan hüküm ise o şahsa ait özel bir durumdur. Ben Kur’ân’da belirlenen paylara herhangi bir ilave yapacak değilim. Fakat ninenin miras payı, Hz. Ebû Bekir’in kendi devrindeki nineye vermiş olduğu altıda bir paydır. Artık bu hissede iki nine beraber bulunacak olursanız, bu hisse ikiniz arasındadır. İkinizden hangisi tek başına bu hisseye mirasçı olursa bu hisse onundur’ cevabını verdi.”²⁸⁰

Aslında Hz. Ebû Bekir’in ilk halife olduğu zaman halka yapmış olduğu konuşma, bu dönemde yargıyla ilgili iş ve işlemlerin ne şekilde yürütüleceğine dair önemli ipuçları vermekteydi. O konuşmasının bir bölümünde Hz. Ebû Bekir, şunları söylemişti:

*“... Şayet görevimi layıkıyla yaparsam, bana yardım ediniz. Yanlış harekette ve davranışta bulunursam, bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk, itimat ve emniyettir; yalancılık ise hainlik ve itimada karşı suistimaldir. İçinizde güçsüz olanınız şayet haklı ise, kendi hakkı alınıncaya kadar benim yanımda güçlüdür. İçinizde güçlü olanınız haksız ise, kendisinden hak sahibinin hakkı alınıncaya kadar benim yanımda güçsüzdür ...”*²⁸¹

Bu sözleriyle Hz. Ebû Bekir halkın her kesimine eşit davranacağını ve kimseye özel muamele edilmeyeceğini vurgulayarak yargı konusunda adaletin tam olarak sağlanacağını ve herkesin kanun önünde eşit tutulacağını vurgulamaktadır.

²⁸⁰ Mâlik, III, 732-733 (Ferâiz, had. no: 1871); Dârimî, IV, 1928-1929 (Ferâiz 19, had. no: 2981); Ebû Dâvud, 515 (Ferâiz 5, had. no: 2894); İbn Mâce, 462-463 (Ferâiz 4, had. no: 2724)

²⁸¹ İbn Hişâm, IV, 312; İbn Sa’d, III, 167; el-Ya’kubî, Ahmed b. Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîh*, I-III, Leiden, 1883, II, 142; Taberi, III, 210; es-Suheyli, Abdurrahman (581/1185), *er-Ravdu’l-Unuf fî Şerhi’s-Sîreti’n-Nebeviyye li İbn Hişâm*, thk.-tlk.-şrh. Abdurrahman el-Vekîl, I-VII, Kahire, 1967, VII, 556; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 194-195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 415; Suyûtî, 66-67

Hız. Ebû Bekir dönemindeki yargılamalarda iddiayı ispat için bütün deliller kullanılırdı. Örneğin Muhâcir b. Ebî Ümeyye Yemen’de isyan hadiselerine karışan Amr b. Ma’dîkerb’i ve Kays b. Mekşûh’u yakalamış ve yolda kaçmamaları için de sıkıca bağlayıp başkent Medine’ye yani halifeye göndermişti. İki esir Hız. Ebû Bekir’in huzuruna çıkarılmış ve bizzat onun tarafından yargılanmışlardı. Halife ilk önce Kays’a dönerek şu soruyu sordu: “Ey Kays! Sen Allah’ın kullarına düşman mı oldun? Sen inananları dost edineceğin yerde mürted ve müşrikleri dost edindin.” Konuşmasını sürdüren halife, şayet geçerli bir sebep gösteremezse özellikle Medine’ye bağlılığını bildiren Dazeveyh’i bir suikast neticesinde acımasızca öldürmesinden dolayı kendisinin de aynı cezaya çarptırılacağını söyledi. Ancak Kays, Dazeveyh’i öldürdüğü kesin olmasına rağmen delilleri yok ettiğinden ve ileri sürdüğü gerekçelerin aksi de ispatlanamadığından dolayı öldürülmekten kurtulmuş ve affedilmiştir. Kays’tan sonra Amr b. Ma’dîkerb’e dönen halife ona da şunları söyledi: “Ey Amr! Sen her gün yenilgiye uğramaktan ya da esir alınmaktan utanmıyor musun? Eğer bu dine yardımcı olsaydın, hiç şüphe yok ki Allah seni yüceltirdi.” Sonrasında Hız. Ebû Bekir tarafından yargılaması devam eden Amr da affedilmiştir. Bu bağışlama üzerine Amr, bundan sonra samimi bir Müslüman olacağına dair söz vermiş ve daha sonraki dönemlerde de büyük yararlılıklar göstermiştir.²⁸²

Şahitlik ve iddiayı ispat davacıya ait olduğu gibi aynı zamanda yemin verdirmeye de yargılama sürecinde başvuru olan diğere bir yöntemdi. Az önce verdiğimiz örnekte Medine’ye bağlılığıyla bilinen Dazeveyh’i öldürmekle suçlanan Kays b. Mekşûh sorgulandığı zaman onu öldürmediğine dair yemin edince Hız. Ebû Bekir tarafından

²⁸² Taberî, III, 329-330; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 231-233; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 483-484

serbest bırakılmıştır. Hatta halifenin ona üst üste elli kez yemin ettirdiği dahi nakledilmektedir.²⁸³

Hiz. Ebû Bekir dönemindeki yargılamalarda dikkat çeken bir diğler husus ise, o dönemde görev yapan devlet memurlarının da yargılandığı, kararlarında bir yanlışlık veya hata tespit edildiğı zaman, hatayı telafi etmek için devlet tarafından tazminat ödendiğidir. Örneğın Hiz. Ebû Bekir irtidât savaşlarında aşırılığa gittiğine dair şikâyetlerin artması üzerine ünlü komutan Hâlid b. Velîd'i Medine'ye çağırıp sorgulamıştır. Özellikle Temîm kabilesinden Mâlik b. Nuveyre'nin öldürölmesiyle ilgili hata yapıldığı ve Hâlid'in kastı olmadığı tespit edilince Hâlid görevine iade edilmiş ve öldürölün kişinin yakınlarına tazminat ödenmiştir.²⁸⁴

Yine Hiz. Ebû Bekir'in hilâfeti dönemindeki yargılamalarda önemli hususlardan birisi de şahitliğe ve itirafa verilen önemdir. Karşılıklı suçlamalar veya iddialar tanıklar vasıtasıyla doğrulanmış veya tanıklar dinlendikten sonra nihaî karar verilmiştir. Bu husus, en basit bir davadan en ciddi bir davaya kadar bütün davalar için geçerli olan bir yöntem olarak uygulanmıştır. Tuleyha ile işbirliği yapan Kurre b. Hubeyre ve Uyeyne b. Hısn'ın Hâlid b. Velîd tarafından yakalanmaları ve yargılanmak üzere Hiz. Ebû Bekir'e gönderilmeleri bunun tipik bir örneğı niteliğindedir. Yargılama sırasında Kurre, devlete zekât ödememekle suçlanınca, o kendisine isnat edilen suçı kabul etmemiş ve tanık olarak Amr b. el-Âs'ın dinlenmesini istemişti. Hiz. Peygamber Veda Haccı'ndan hemen sonra Amr'ı Uman'a göndermiş, o da yolda Âmiroğullarının yurdunda Kurre'nin misafiri olmuştu. Misafirliği sırasında Hiz. Paygamber'in vefat haberini alan Amr durumu Kurre'ye anlatmış, Kurre de Araplardan zekât almakla onları memnun etmediklerini dile

²⁸³ Belâzurî, *Futûh*, 155

²⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, 103-105; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 216-218; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 461-465

getirmiş ve Amr ile bir müddet tartışmışlardı. Bu misafirlikten dolayı daha sonra Kurre, yargılanırken Amr'ı şahit olarak olarak göstermiş ve onun dinlenmesini istemişti. Amr da dava görülürken Kurre ile aralarında geçen tartışmayı anlatmış, Kurre de o tartışmada söylediklerinin yanlış anlaşıldığını söyleyerek Amr'ın söylediklerine itiraz etmiş, zekât vermek istemediğini değil Arapların zekât vermekten memnun olmayacaklarını ifade etmiş ve böylece yargılama sonucunda ceza almaktan kurtulmuştu. Aynı davada Uyeyne b. Hısn da yargılanmış, o da o sıralarda gerçekten iman etmediğini söyleyerek kendini savunmuş, Hz. Ebû Bekir de tevbe etmesi karşılığında herhangi bir ceza vermeksizin onu da serbest bırakmıştır.²⁸⁵ Bu rivâyet yargılama usûlü ile ilgili bilgi vermesi bakımından dikkate değer olduğu gibi aynı şekilde yargılanan kişilere her türlü itiraz ve söz hakkı verilmesi bakımından da dikkat çekicidir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların idaresini üstlenen Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık halifeliği süreci, Müslümanlar için peygamber idaresinden hilâfet yönetimine geçiş tecrübesi olarak kabul edilebilir. Kısa, ancak çok zor geçen bu dönem, Hz. Ebû Bekir'e çok büyük sorumluluklar yüklemiştir. Hz. Âişe bu nazik durumu ve babasının misyonunu şu sözleriyle tasvir eder:

*“Rasûlullah vefat ettiği zaman Araplar irtidât etti. Yahudiler, Hristiyanlar baş kaldırdı ve nifak ortaya çıktı. Allah Müslümanların işlerini Ebû Bekir'e verinceye kadar peygamberlerini kaybeden Müslümanlar, bir kış gecesinde yağmur altında kalmış koyun sürüsüne döndüler.”*²⁸⁶ *“Rasûlullah vefat edince babamın karşılaştığı zorluklar, sağlam dağlara yüklenseydi, onları paramparça ederdi. Medine'de nifak hâkimdi; Araplar irtidât etti. Allah'a yemin ederim ki babam, insanların ihtilâfa*

²⁸⁵ Taberî, III, 259-260; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 209-210, 212; Ayrıca bkz. Belâzurî, *Futûh*, 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 453-454

²⁸⁶ İbn Hişâm, IV, 317

düştükleri her konuyu, İslâmiyet'teki değeri ve ilgisine göre en süratli şekilde çözdü."²⁸⁷

İşte böyle bir ortamda göreve gelen Hz. Ebû Bekir, idarî mekanizmayı sevk ve idare etmeye Hz. Peygamberin bıraktığı yerden aynen devam etmiş, devlet fonksiyonlarının mükemmel bir şekilde yürütölmesini sağlamış ve diğer alanlarda olduğu gibi yargı alanında da bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat onun iki sene gibi kısa bir zaman hilâfet makamında kaldığı düşünölünce yargı alanında reform sayılabilecek herhangi bir faaliyette bulunmaması normal sayılmalıdır.

²⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 102; Belâzurî, *Futûh*, s. 138

II. BÖLÜM

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE YARGI

İslâm Devleti'nin temelleri, hiç şüphesiz Hz. Peygamber ve ilk halife Hz. Ebû Bekir devirlerinde atılmış ancak devletin kurumsallaşması Hz. Ömer devrinde mümkün olabilmıştır.²⁸⁸

Hız. Ömer'in halifeliğı on yıl kadar sürmüş, bu on yıllık döneme de fetih hareketleri ve devletin kurumsallaşması damgasını vurmuştur. Bizans ve Sâsânî (İran) İmparatorluklarına karşı, halklarının da yönetimlerinden memnuniyetsizliğı sayesinde, büyük zaferler elde edilmiş; Suriye, Irak, İran, Filistin, el-Cezîre ve Mısır gibi bölgeler İslâm Devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Böylece İslâm Devleti, Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının bu bölgedeki hâkimiyetine son vererek bölgenin en önemli gücü haline gelmiştir.²⁸⁹

Devletin sınırları genişledikçe nüfus önceki dönemlere göre üç-dört kat artmış; farklı dil, din ve ırka mensup topluluklar İslâm toplumuna katılmış ve bunların dinî, siyasî ve iktisadî statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıkmıştı. Yine Arap Yarımadası sınırlarını aşarak muhtelif ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, iktisadî ve medenî hayatlarının yeni şartlara göre yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Devletin ya da toplumun büyümesi ve gelişmesi

²⁸⁸ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 165; Şiblî, 230; Danışman, Zuhûrî, *Büyük İslâm Tarihi*, I-III, İstanbul, 1968, III, 261

²⁸⁹ İbn Sa'd, III, 262; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 159; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 181; Kalkaşandî, III, 255, 269; Suyûtî, 123-124; Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1999, 471

ile ortaya çıkan sosyal ihtiyaçlara sistemin cevap verebilmesi için yeniden yapılanma, gerekli hale gelmişti.²⁹⁰

Devletin; gerek Müslümanlarla alâkalı olsun, gerekse gayrimüslimlerle alâkalı olsun, ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarını gören Hz. Ömer, bunların halledilmesi yolunda çeşitli düzenlemelere başvurmak zorunda kalmış ve bu düzenlemeler sayesinde devletin idarî, siyâsî, malî, askerî ve hukukî anlamda kurumsallaşmasını sağlamak sûretiyle ya birçok yeni kurumun temellerini atmış ya da hali hazırdaki kurumları daha fonksiyonel bir hale getirmiştir.

Devletin sınırları genişleyince, idaresini kolaylaştırmak, servet ve gelirlerinin kontrolünü sağlamak için, ülkenin ilk defa büyük idarî bölgelere ya da vilâyetlere ayrılması Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Birbirinden farklı birçok rivâyet bulunmakla birlikte genel olarak bu idarî bölgeler şöyledir: Mekke, Medine, Şam (Suriye), el-Cezîre, Basra, Kûfe, Mısır ve Yemen. Bu ana bölgeler de kendi içlerinde farklı bölgelere ayrılmıştır.²⁹¹

Yeni fethedilen ya da idârî taksimâta tabi tutulan bölgelerde yönetim tarzı genellikle mevcut hali ile korunmakla beraber devlet tarafından bu bölgelere genellikle şu memurlar tayin edilmiştir:

1. Valiler.
2. Kâtibler.
3. Dîvân Kâtibleri (Askerin atama, terfi ve aylık işlerinden sorumludur).
4. Kadılar (Hukûkî konulardan sorumludur).

²⁹⁰ Vaglieri, Laura Veccia, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri” (çev. İlhan Kutluer), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti (The Cambridge History of Islam)*, haz. Komisyon, çev. Komisyon, I-IV, 2. Baskı, İstanbul, 1997, I, 78; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 166

²⁹¹ İbn Sa’d, III, 263-264; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 153-156; Taberî, IV, 241; Ya’kûbî, II, 176, 183-184; İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, IV, 157, 159; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 659-660, X, 181; Suyûtî, 128; Danışman, III, 262-263; Şiblî, 238-240; Hasan, II, 152; Çağatay, *Yüz Soruda İslâm Tarihi*, İstanbul, 1972, 343; Hizmetli, 521; Sarıçam, *H. Ömer*, 4. Baskı, Ankara, 2012, 114

5. Sâhibu'l-Harâc (Vergilerin toplanmasından sorumludur).

6. Sâhibu Beyti'l-Mâl (Devlet gelirlerinden ve maliyeden sorumludur).

7. Ahdâs/Şurta (Şehir içi güvenlikten sorumludur). Gerekliğinde bu görevlerden birkaçı aynı kişiye verilmektedir.²⁹²

Hiz. Ömer tarafından bölgelere görevlendirilen bu memurlar içerisinde özellikle kadıların tayini²⁹³ İslâm Kurumları Tarihi ve İslâm Yargı Tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Yine tayin edilen bu kadıların; tayin ve görevden alınma şekilleri, tayinlerinde dikkat edilen hususlar, maaşları, halife tarafından almış oldukları mektup ve talimatlar, bakmış oldukları davalar ve bu davalarda dikkat ettikleri hususlar da aynı derecede öneme sahiptir.

A. KADILAR

1. Şehirlere Kadıların Atanması

Hiz. Peygamber zamanında, Hiz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde ve Hiz. Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında valiler görevli bulundukları şehirlerde, idarî ve hukukî işleri birlikte yürütüyorlardı. Daha sonra devletin sınırları genişleyip çözülmesi gereken problemlerin çoğalmasıyla valilerin bu iki görevi bir arada yürütmeleri zorlaşmıştır. Hiz. Ömer de yargıyı idareden ya da bir başka deyişle yürütmeden ayırmış ve sadece davalara bakmak üzere belli başlı şehirlere kadılar atamıştır.²⁹⁴

²⁹² Şiblî, 240; Danışman, III, 263; Hasan, II, 159; Çağatay, *Yüz Soruda İslâm Tarihi*, 343-344; Hizmetli, 521, Sarıçam, *Hiz. Ömer*, 114; Ayrıca bkz. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 153-156; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363, 370-371, 401, 421, 423-424, 429; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 616, X, 28, 75-76

²⁹³ İbn Sa'd, III, 263; İbnu'l-Cevzî, *Menâkıb*, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 181; Suyûtî, 128

²⁹⁴ Âli İsâ, Abdusselâm b. Muhsin, *Dirâse Nakdiye fi'l-Merviyâtî'l-Vârîde fi Şahsiyeti Ömer b. el-Hattâb ve Siyâseti'l-İdâriyye*, I-II, Medine, 2002, II, 764; Berki, 36-37; Temmâvî, 297-298; ez-Zuhaylî, Muhammed, *Târîhu'l-Kadâ' fi'l-İslâm*, Dımeşk, 1995, 90-91; Şiblî, 269-270

a. Başkent Medine'ye Yapılan Atamalar

Daha önce Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde kadılık yaptığından bahsetmiştik. Hz. Ömer halife olduktan sonra da kadılık yapmaya devam etmiş ve insanlar arasında adaletle hükmetmiştir.²⁹⁵ Hatta ona şahitlik, dinden dönme (irtidât), sokağa bırakılan (terk edilmiş) çocuk, babası belli olmayan çocuk, başkasının arazisi üzerinde su kanalı açma (toprak mülkiyeti), hırsızlık, kayıp eşya ve hayvan²⁹⁶ konularıyla ilgili davalar götürüldüğü rivâyet edilmiştir.

Hz. Ömer her ne kadar Başkent Medine'de davalara baksa da asıl yargı görevini diğer şehirlerde olduğu gibi başka ilim ve fıkıh ehli olan kimselere bırakmıştı. Örneğin Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ubeyy b. Ka'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebu'd-Derdâ', Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Abbâs gibi isimler o dönemin önde gelen fakihlerindendi.²⁹⁷

a.1. Hz. Ali (40/661)

Hz. Ömer'in, hilâfet makamına geldiği 13/634 yılında, bu isimler arasında ilk görev verdiği isim Hz. Ali idi.²⁹⁸ Aslında Hz. Ali Hz. Peygamber zamanında da kadılık yapmış ve tecrübe kazanmış biriydi. Herhalde Hz. Ömer de onun bu tecrübesinden istifade etmek istediğinden olacak ki göreve geldiği ilk yıl ona bu görevi vermişti. Hatta Hz. Ömer “Ali bizim kadımızdır” demiş²⁹⁹ ve bir zina davasında verdiği recm cezasından vazgeçirdiği³⁰⁰ için “Ali olmasa Ömer helak olurdu” sözüyle ona olan saygısını ve minnettarlığını dile getirmişti. Ayrıca Abdullah

²⁹⁵ Taberî, IV, 213

²⁹⁶ Mâlik, IV, 1041-1043, 1066, 1068-1069, 1071-1073, 1079-1081, 1083, 1097-1099 (Akdiyye, had no: 2663, 2666, 2728, 2733, 2737-2739, 2760-2761, 2767, 2803, 2808)

²⁹⁷ Ya'kubî, II, 185

²⁹⁸ Taberî, III, 479; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 136; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 295; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 602

²⁹⁹ İbn Adilber, III, 1102, 1104

³⁰⁰ Ebû Dâvud, 789-790 (Hudûd 16, had. no: 4399-4402)

b. Mes'ûd da "Medine ehlinin en büyük kadısı Hz. Ali'dir" demek sûretiyle onun bu işte ne kadar ehil birisi olduğunu dile getirmiştir.³⁰¹ Yine Hz. Ömer 14/635 yılında Kâdisiye savaşına katılmak üzere Medine'den ayrıldığı zaman,³⁰² 15/636 yılında Kudüs (Beytü'l-Makdis) kuşatması ve ardından oranın halkıyla barış antlaşması yapmak için Medine'den ayrıldığı zaman³⁰³ ve 18/639 yılında Şam'da meydana gelen veba salgınından sonra bölgeye gitmek için Medine'den ayrıldığı zaman³⁰⁴ yerine vekil olarak Hz. Ali'yi bırakmıştır.

a.2. Zeyd b. Sâbit (45/665-666)

Hz. Ömer'in Medine'de kadı olarak görev verdiği, hatta kendisine bu görevinden dolayı maaş bağladığı bir diğer isim ise, aynı zamanda Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini de yapmış olan Zeyd b. Sâbit'tir.³⁰⁵ Aslında rivâyetler incelendiğinde Zeyd b. Sâbit'in Hz. Ömer döneminde kadılık yaptığı ve maaş aldığı geçmekte ise de Medine'de görev yaptığı açık bir şekilde belirtilmemektedir. Ancak Hz. Ömer'in 16/637-638 ve 21/642 yıllarında olmak üzere iki defa Hac görevini yerine getirirken³⁰⁶ ve bir defa da 17/638 yılında yirmi günlük bir umre görevi sırasında³⁰⁷ Zeyd b. Sâbit'i Medine'de yerine vekil bırakması, onun Medine'de yaşadığını ve kadılık görevini de bu şehirde yapmış olduğunu göstermektedir. Yine İbn Sa'd'ın, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfetleri döneminde Medine eşrafından yargı, fetva, Kur'ân ve ferâiz konusunda en yetkili kimsenin Zeyd b. Sâbit

³⁰¹ İbn Adilber, III, 1102-1103

³⁰² Taberî, III, 480; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 160; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 613

³⁰³ Taberî, III, 608; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 656-657; Ayrıca bkz. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul, 1989, 146

³⁰⁴ Taberî, IV, 63; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 402

³⁰⁵ İbn Sa'd, II, 310; Vekî', I, 76; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 213-214; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 170

³⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 153-154; Taberî, IV, 39, 145; İbn Abdilberr, II, 538; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 311; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 370-371, 424; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 31, 127

³⁰⁷ Taberî, IV, 69; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 231; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 382

olduğunu rivâyet etmesi de onun Medine’de yaşadığını ve orada görev yaptığını gösteren bir diğer delildir.³⁰⁸ Hz. Peygamber’in komşu devletlerin hükümdarlarına göndermiş olduğu davet mektuplarının yazarı olan ve çok kısa bir sürede Süryanice,³⁰⁹ İbranice, Farsça, Habeşçe, Rumca ve Kıptîce’yi³¹⁰ öğrenen Zeyd b. Sâbit hakkında Hz. Ömer’in bir konuşmasında “Kim ferâiz konusunda bir şey sormak istiyorsa Zeyd b. Sâbit’e gitsin” demesi de ona bu görevi niye verdiğini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.³¹¹

b. Basra’ya Yapılan Atamalar

İslâmiyet’in gelişi ve yayılmasıyla birlikte, Müslümanların hâkimiyeti altına giren topraklarda hızlı bir şehirleşme faaliyetinin cereyan ettiği, daha önce göçebe olan ve şehir kültürüne pek alışık olmayan Arapların yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir. Müslümanların böylesine hızlı bir şekilde şehirler kurup yerleşik hayata geçmelerinin siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel pek çok sebebi vardır. Fethedilen bölgeyi elde tutmak, oraya hükmetmek, askerî ikmâl noktaları tesis etmek, vergi ve ganimetleri toplamak için, fethedilen topraklar üzerinde şehirler kurmak gerekmiştir. Bunların yanında hepsinden önemlisi, İslâm’ı bir bütün olarak yaşayabilmek, öğrenebilmek ve öğretebilmek için de belirli iskân yerlerine ihtiyaç duyulmuştur. Müslümanların yerleşik hayata geçişinde asıl etkili güç de bu olmuştur.³¹²

³⁰⁸ İbn Sa’d, II, 310; Ayrıca bkz. İbn Abdilberr, II, 539; İbnu’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 170

³⁰⁹ İbn Abdilberr, II, 538; İbnu’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 347

³¹⁰ İbnu’l-Cevzî, *Muntazam*, V, 214; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 170

³¹¹ Ebû Ubeyd, 312; İbn Sa’d, II, 310

³¹² Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995, 24-25

Müslümanlar tarafından inşa edilen ilk şehirler, fetih topraklarında kurulmuş ordugâhlardan doğmuş şehirlerdir.³¹³ Bu şehirler, taşranın askerî ve siyâsî merkezleri olmuşlardır.³¹⁴ İslâm Tarihi'nde "Emsâr" adı altında bilinen bu ordugâh şehirler, fethedilen ülkelerde Arap tesirinin yayılmasında ve yerleşmesinde hayatî bir rol oynamıştır.³¹⁵

Müslümanların belki de ilk kurduğu şehir diyebileceğimiz Basra, Basra Körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, İslâm Devleti'nin doğu seferlerinin hareket üssü yapmak ve özellikle Irak'a deniz yoluyla girme teşebbüslerini engellemek maksadıyla kurulmuştur.³¹⁶ İlk vali Utbe b. Gazvân tarafından 14/635 yılında fethedilip askerî bir üs olarak kullanılmaya başlanmış³¹⁷ ancak asıl kuruluşu 16/637 yılında gerçekleşmiştir.³¹⁸

b.1. Ebû Meryem el-Hanefî

Basra'ya yapılan ilk kadı ataması Ebû Meryem el-Hanefî'dir.³¹⁹ Tabiîn'den olup Yemâme savaşından hemen sonra Müslüman olan ve bu savaşta Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. Hattâb'ı şehid eden³²⁰ Ebû Meryem'in göreve başlama tarihi ile ilgili kaynaklarda açık bir tarih belirtilmemekle birlikte Vekî' onun Utbe b. Gazvân'ın Basra valiliğine atandığı 14/635 tarihinde göreve başladığını ve o ölene kadar da bu görevde kaldığını hatta Utbe'den sonra vali olan Muğîre b. Şu'be döneminde de bir

³¹³ Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 94

³¹⁴ Mantran, 93

³¹⁵ Lewis, 78-79

³¹⁶ Hartmann, R., "Basra", *İA*, İstanbul, 1949, II, s. 320-327, 320

³¹⁷ Belâzurî, 497-498; Taberî, III, 590; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 180; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 639

³¹⁸ Taberî, III, 590; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 639

³¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbu't-Tabakât*, 200, *Târîh*, 154; Belâzurî, *Futûh*, 132; Vekî', I, 173; Sadece İbn Sa'd bu göreve İmrân b. Husayn'dan sonra başladığını rivâyet etmektedir. Bkz. İbn Sa'd, IX, 90

³²⁰ İbn Sa'd, IX, 90; Vekî', I, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 495

müddet kadılık görevini sürdürdüğünü rivâyet etmektedir.³²¹ Vekî'in bu rivâyetini teyit edecek başka bir rivâyete rastlayamasak da kaynaklarımızda Ebû Meryem'in 17/638 yılında Basra kadısı olarak görev yaptığı³²² ve 18/639 yılında bu göreve Ka'b b. Sûr'un atandığı³²³ ile ilgili rivâyetlerden yola çıkarak bu görevi birkaç sene yürüttüğünü net bir şekilde söyleyebiliriz.

Ebû Meryem'in görevden ayrılması ya da alınması konusunda da değişik rivâyetler mevcuttur. Vekî'e göre Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'ın vefatı üzerine Basra valiliğine Muğîre b. Şu'be'yi getirmiş ve ona yazdığı bir mektupta Ebû Meryem'in kadılık görevinden alındığını ve yargı işlerini kendisinin yürütmesini emretmişti. Yine Vekî'in naklettiği bir diğer rivâyete göre ise Hz. Ömer, Muğîre b. Şu'be'den sonra Basra valisi olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı bir mektupta kadı Ebû Meryem'in vermiş olduğu kararları temyîz etmesini yani gözden geçirmesini istemiş, o da cevabî mektubunda Ebû Meryem'in vermiş olduğu kararlarda herhangi bir usûl hatası ve kanunlara aykırılık olmadığını bildirmişti.³²⁴ Aslında Hz. Ömer'in Basra'ya ilk atamış olduğu vali Utbe b. Gazvân 17/638 yılında vefat etmiş ve yerine aynı yıl içerisinde vekâleten Ebû Sebre b. Ebî Ruhm, asaleten de Muğîre b. Şu'be atanmıştır.³²⁵ Muğîre b. Şu'be de daha bir yılını tamamlamadan aynı yıl içerisinde hakkında zina isnadıyla Hz. Ömer'e şikâyet edilmiş ancak isnad edilen suç ispat edilemese de görevden alınmış ve yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî atanmıştır.³²⁶

O zaman ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Eğer Hz. Ömer Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta Ebû Meryem'in vermiş olduğu kararları sorgulamışsa,

³²¹ Vekî', I, 173

³²² Taberî, IV, 95; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 395

³²³ Taberî, IV, 101; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 254; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 75-76

³²⁴ Vekî', I, 173, 175

³²⁵ Taberî, IV, 50; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 56-57

³²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 135; Taberî, IV, 69-72; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 384-385; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 48-51

görevden alınması da Muğîre b. Şu'be'nin valiliği döneminde değil Ebû Mûsâ'nın valiliği döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. Hatta Taberî ve İbnu'l-Esîr, Ebû Mûsâ'nın vali olarak görevlendirildiği 17/638 yılında Ebû Meryem'in de kadı olarak görev yaptığını rivâyet etmektedir.³²⁷ Görevden alınma sebebi ise yanlış kararları sebebiyle hakkındaki şikâyetlerden dolayı ya da suçluyu suçsuzdan ayıramadığı içindir.³²⁸

b.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (50/670)

Muğîre b. Şu'be'nin şikâyet edilmesi üzerine Hz. Ömer, ashâbdab Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi 17/638 yılında Basra'ya görevlendirmiş ve yola çıkmadan önce de biri Muğîre'ye diğeri de Basralılara hitaben iki mektup yazmış ve kendisine teslim etmişti. Hz. Ömer, Muğîre'ye hitaben mektubunda şöyle diyordu: *“Senin hakkında çok önemli bir şey duydum. Ebû Mûsâ'yı vali olarak gönderiyorum. Elinde ne varsa ona teslim et ve hemen yanıma gel.”* Basralılara gönderilen mektupta da şöyle yazıyordu: *“Bundan böyle size Ebû Mûsâ'yı, zayıf olanınızın hakkını kuvvetliden almak, sizinle birlikte düşmanlarınıza karşı savaşmak, gayrimüslim tebaanın haklarını korumak, vergileri toplamak ve aranızda taksim etmek, yol emniyetinizi sağlamak üzere vali olarak görevlendirdim.”*³²⁹

Ebû Mûsâ'nın Basra'ya tayin edildiğinde Ebû Meryem'in orada kadı olarak görev yaptığı, sonrasında onun vermiş olduğu mahkeme kararlarını Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'dan temyîz etmesini istemesi ve son olarak da Ebû Mûsâ'yı Basra'ya gönderirken halifenin Basralılara hitaben yazmış olduğu mektubu hep birlikte değerlendirdiğimizde karşımıza şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Evet Hz. Ömer

³²⁷ Taberî, IV, 95

³²⁸ Geniş bilgi için bkz. Vekî', I, 173-175

³²⁹ Taberî, IV, 69-72; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 384-385; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 48-51

Muğîre'nin yerine Ebû Mûsâ'yı vali olarak görevlendirmiştir. Ancak bu görevlendirmeyi yaparken bir taraftan da kadı olan Ebû Meryem'i de görevden almayı düşünmektedir. Bunun için de Basralılara hitaben yazdığı mektupta “*Bundan böyle size Ebu Mûsâ'yı, zayıf olanınızın hakkını kuvvetliden almak, ... üzere vali olarak görevlendirdim*” ifadelerini kullanmak sûretiyle onun sadece vali olarak görevlendirilmediğini aynı anda birçok görevi yapmanın yanı sıra kadılık yapmakla da görevlendirildiğine işaret etmiş ve kısa bir süre sonra Ebû Meryem'i kadılık görevinden almasıyla Ebû Mûsâ kadılık görevini de yürütmek zorunda kalmıştır.

Fetihlerle birlikte Basra'nın vilayet sınırları gün geçtikçe genişliyor, nüfusu günden güne artış gösteriyor ve dolayısıyla idaresi de gittikçe zorlaşıyordu. Hz. Ömer artık bir şeyler yapmak, valinin sırtındaki bu yükü birazcık olsun hafifletmek zorundaydı ve bu maksatla 18/639 yılında Ka'b b. Sûr'u kadı olarak Basra'ya görevlendirdi.³³⁰

b.3. Ka'b b. Sûr el-Ezdî (36/656-657)

Ebû Meryem'in görevden alınmasından sonra kısa bir süre şehrin valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından idare edilen Basra kadılığına Ka'b b. Sûr el-Ezdî atanmıştır.³³¹ Ezd kabilesinin Benî Lakît kolundan olup Hz. Peygamber'in sağlığında müslüman olan ancak sohbetlerinde bulunamayan (muhadramûndan)³³² Ka'b'ın³³³ Basra'ya kadı olarak atanmasıyla ilgili şöyle bir olay anlatılır: Günün birinde Hz.

³³⁰ Taberî, IV, 101; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 254; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 75-76

³³¹ İbn Sa'd, IX, 91; Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 154; Vekî', I, 175-176; Taberî, IV, 101; İbn Abdilberr, IV, 1318; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 254, V, 115; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 75-76; Ayrıca bkz. Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 201

³³² Sözlükte “karışık anlamına gelen “*muhadram* (çoğulu *muhadramûn*)”, hem câhiliye devrinde hem de Hz. Peygamber devrinde yaşayan, ancak Hz. Peygamber'i göremeyip ya da onun sohbetinde bulunamayıp sahâbe ile görüşen Müslümanlara verilen addır. Muhadramlar ashâb ile tabiîn arasında bağımsız bir tabakadır denildiği gibi, hayır, onlar tabiînlerin büyükleridir, diye de söylenmiştir.

³³³ İbn Abdilberr, IV, 1318; Özel, Ahmet, “Ka'b b. Sur”, *DİA*, İstanbul, 2001, s. 6

Ömer'e bir dava geldiği zaman Ka'b onun yanında bulunuyordu. Hz. Ömer davacının dava konusunu tam olarak anlayamadığı için yanlış bir karar verdi. Bunun üzerine Ka'b, Hz. Ömer'i uyarıp davacının dava konusunu ona güzel bir şekilde açıkladı. Hz. Ömer de davayı çözüme kavuşturmak üzere ona havale etti. Gerçekten de Ka'b isabetli bir karar verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer de onu hemen Basra'ya kadı olarak görevlendirdi.³³⁴ Aslında Hz. Ömer böyle bir olayın hemen akabinde birini kadılık gibi önemli bir göreve tayin edecek biri değildir. Muhtemelen Ka'b'ı önceden beri iyi tanıyan Hz. Ömer, bu davada verdiği karardan dolayı onu daha fazla takdir etmiş ve görevden aldığı Basra kadısının yerine onu layık görmüş ve tayin etmiştir.

Hz. Ömer vefat edinceye kadar Basra kadılığı görevine devam eden Ka'b b. Sûr, Hz. Osman döneminde görevden alınmış ve yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî atanmıştır.³³⁵ Kaynaklara göre Ebû Mûsâ'nın valilik görevinden alınması ise 29/649-650 yılında olmuş ve yerine Abdullah b. Âmir b. Kureyz atanmıştır.³³⁶ Abdullah b. Âmir de göreve başladıktan hemen sonra Ka'b b. Sûr'a tekrar kadılık görevini vermiş³³⁷ ve o ölene kadar bu görevde kalmıştır.³³⁸ Ka'b'ın yerine kadı olarak Ebû Mûsâ atanmışsa, bu görevlendirme muhtemelen Ebû Mûsâ'nın valilik görevinden alınmasının hemen akabinde gerçekleşmiş olmalıdır. Ebû Mûsâ'nın yerine atanan Abdullah b. Âmir de Ka'b'ı tekrar görevinin başına döndürdüğü düşünülünce, Ka'b'ın kadılık görevinden alınıp tekrar aynı göreve döndürülmesi çok kısa bir süre içerisinde gerçekleşmiş olmalıdır.

³³⁴ İbn Sa'd, IX, 91; Vekî', I, 176-177; Mâverdî, 122-123; İbn Abdilberr, IV, 1318-1321; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 115-116; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 453

³³⁵ Halife b. Hayyât, *Târih*, 179; Vekî', I, 181

³³⁶ Halife b. Hayyât, *Târih*, 161; Taberî, IV, 264; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 491; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 230

³³⁷ Halife b. Hayyât, *Târih*, 179; İbn Abdilberr, IV, 1319

³³⁸ İbn Abdilberr, IV, 1319

c. Kûfe'ye Yapılan Atamalar

Askerî bir kamp ve garnizon olarak düşünölen, zamanla gelişerek bir kente dönüşen Kûfe, bölgenin idârî, ticârî ve kültür merkezi haline gelmesinde önemli roller üstlenerek iki dönem (Hz. Ali ve Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffâh döneminde) İslâm âleminin başkentliğini de yapmıştır. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde yapılan fetihlerde büyük bir öneme sahip olan Kûfe, klasik adıyla el-Cezîre bölgesi, Mâsebezân, Tüster, Râmeihürmüz, Nihavend, Hemedân, Mahân, Cürcân, Azerbaycân, İsfehân, ve Mukrân'ın fethinde üs olarak kullanıldığı gibi bu bölgelerin Müslümanlaşmasında da önemli bir rol üstlenmiştir.³³⁹

Basra şehrinde olduğu gibi Kûfe de, ilk vali Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından 15/635 yılında fethedilip askerî bir üs olarak kullanılmaya başlanmış³⁴⁰ ancak asıl kuruluşu 17/638 yılında gerçekleşmiştir.³⁴¹

c.1. Selmân b. Rabîa el-Bâhilî (32/652-653)

Kûfe'ye yapılan ilk kadı ataması Selmân b. Rabîa el-Bâhilî'dir. Muhtemelen 15/636 yılında ataması gerçekleşen Selmân, yaklaşık 40 gün kadar görevde kalmış ve bu süre zarfında kendisine bir tek davacı bile gelmemiştir.³⁴² Verdiği bazı mahkeme kararları elimizde olan³⁴³ Selmân, çok kısa bir süre sonra Hz. Ömer tarafından bu görevden alınmış ve daha önce Kâdisiye savaşında olduğu gibi Kûfe süvari

³³⁹ Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001, 22; Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, s. 339-342, 339

³⁴⁰ Taberî, III, 598; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 338; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 648

³⁴¹ Belâzurî, 394-395; Ya'kûbî, II, 171; Taberî, IV, 40-48; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 368-369; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 34-35

³⁴² İbn Sa'd, VIII, 252; Belâzurî, *Futûh*, 292; Vekî', II, 354-355; İbn Abdilberr, II, 632; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 6; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 508-509; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 402; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 68; Elli (50) gün görevde kaldığı rivâyeti de vardır. Bkz. Vekî', II, 355

³⁴³ Vekî', II, 355

birliklerinin komutanı sıfatıyla savaşmak üzere orduda görevlendirilmiştir.³⁴⁴ Ayrıca Vekî', İbnu'l-Cevzî ve İbnu'l-Esîr onun Medâin şehrinde de kadılık yaptığından bahsetmektedir.³⁴⁵ Ashâbdan mı yoksa tabiînden mi olduğu tartışma konusu olan Selmân, Hz. Osman zamanında Hazar illerine yapılan akınlar sırasında bir birliğe komutan olarak görevlendirilmiş ve Belencer'de şehit edilmiştir.³⁴⁶

c.2. Urve b. İyâd el-Bârikî

Selmân b. Rabîa'dan sonra boşalan kadılık makamına Hz. Ömer, ashâbdan Urve b. İyâd (Ebi'l-Ca'd) el-Bârikî'yi getirmiştir. Muhtemelen Selmân gibi 15/636 yılında işbaşına gelen ve çok kısa bir süre görev yapan Urve hakkında, bu göreve Selmân ile birlikte atandığı³⁴⁷ ya da Şa'bî'den gelen bir başka rivâyette Kûfe'nin ilk kadısı olduğu³⁴⁸ dışında, kayda değer herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

c.3. Ebû Kurre el-Kindî

Selmân ve Urve'nin bir sene bile sürmeyen bu kısa kadılık görevlerinden sonra Hz. Ömer yine 15/636 yılında Kûfe'ye kadı olarak ashâbdan Ebû Kurre el-Kindî'yi atamıştır.³⁴⁹ Çok az miktarda hadis rivâyet etmekle tanınan Ebû Kurre³⁵⁰ 15/636,

³⁴⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 301, 376; Ayrıca bkz. Taberî, IV, 52; İbn Abdilberr, II, 632-633; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 509

³⁴⁵ Vekî', II, 354; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 5-6; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 508; Kâdisiyye şehrinde kadılık yaptığı da rivâyet edilmektedir. Bkz. Vekî', II, 354-355

³⁴⁶ İbn Sa'd, VIII, 252; Belâzurî, *Futûh*, 291-292, 371; İbn Abdilberr, II, 633; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 509; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 402; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 68; Ölüm tarihi konusunda 28/648-649 ila 32/652-653 tarihleri arasında beş ayrı rivâyet bulunmaktadır. Bkz. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 163; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 6; İbn Abdilberr, II, 632; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 509; Şenel, Abdülkadir, "Selmân b. Rebîa", *DİA*, XXXVI, s. 443-444

³⁴⁷ İbn Sa'd, VIII, 156; Vekî', II, 354, 356; İbn Abdilberr, III, 1065; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 28; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 84, *Tehzîb*, III, 91

³⁴⁸ Vekî', II, 354; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 91

³⁴⁹ Vekî', II, 354; Taberî, III, 623; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 198; Ayrıca bkz. İbn Sa'd, VIII, 269; Vekî', II, 354

³⁵⁰ İbn Sa'd, VIII, 269; Tarîfî, II, 779

16/637 ve 17/638 yıllarında olmak üzere yaklaşık üç yıl kadar bu görevi sürdürmüştür.³⁵¹

c.4. Şureyh b. Hâris el-Kindî (Kadı Şureyh, 78/697-698)

Daha önce belirttiğimiz gibi, asıl yerleşimi 17/638 yılında gerçekleşen ve bunun sonucunda nüfusu kalabalıklaşmaya başlayan Kûfe şehrine Ebû Kurre'den sonra 18/639 yılında, belki de gerçek anlamda ilk ve en uzun süreli kadısı diyebileceğimiz, Şureyh b. el-Hâris el-Kindî kadı olarak tayin edilmiştir.³⁵² Tabiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden olan Şureyh'in, Hz. Peygamber henüz hayatta iken Müslümanlığı kabul eden, ancak kendisiyle görüşemeyen kimselerden (muhadramûndan) olup Hz. Ebû Bekir döneminde Yemen'den Medine'ye göç ettiği rivâyet edilmektedir. İslâmiyet'i daha Yemen'de iken Muâz b. Cebel'den öğrenen Şureyh; Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Ebû Bekir, Urve b. İyâd (Ebi'l-Ca'd) el-Bâriki gibi sahâbîlerden rivâyette bulunmuştur.³⁵³

Hz. Ömer tarafından tayin edilen Şureyh, Emevî halifesi Abdülmelik dönemine kadar yaklaşık 60 yıl kadılık makamında kalmış,³⁵⁴ ölümünden bir yıl önce Irak valisi Haccâc döneminde görevden affını istemek sûretiyle istifa etmiş³⁵⁵ ve istifasından bir yıl sonra yani 78/697-698 yılında yaklaşık 100 yaşında iken vefat etmiştir.³⁵⁶ Yargılama usûlü, ictihâdları ve mahkeme kararları kaynaklarımızda yer

³⁵¹ Taberî, III, 623, IV, 39, 95; Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 395

³⁵² Taberî, IV, 101; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 254; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 75

³⁵³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 66, *Tehzîb*, II, 160

³⁵⁴ Vekî', II, 364; İbn Abdilberr, II, 701-702; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625

³⁵⁵ Taberî, IV, 101; İbn Abdilberr, II, 701-702; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallikân, II, 460

³⁵⁶ İbn Sa'd, VIII, 265; Vekî', II, 364; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, VI, 186; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallikân, II, 463; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 282

alan Şureyh,³⁵⁷ hayatı boyunca önüne bir dava geldiğinde her zaman, “(Ona dedik ki:) Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma ...”³⁵⁸ meâlindeki âyeti okur ve daima “Zalim cezayı, mazlum da yardımı bekler” derdi.³⁵⁹

“Kişilerin fizikî yapılarından hareketle haklarında yargıda bulunma uzmanlığı” anlamındaki kıyâfe (fizyonomi) ilmini bilen, ağırbaşlı, keskin zekâlı, muhsin, yargılama konusunda insanların en bilgisi, muhaddis ve şair olarak da tanınan, hatta şiirleri günümüze kadar ulaşmış olan³⁶⁰ Şûreyh’in kadı olarak tayin edilmesine şu olayın vesile olduğu rivâyet edilmiştir: Günün birinde Hz. Ömer ile bir adam arasında anlaşmazlık olmuştu. Adam aralarındaki bu anlaşmazlığı Şureyh’in çözmesini istemiş ve Hz. Ömer de kabul etmişti. Şureyh iki tarafı da dinledikten sonra Hz. Ömer’in aleyhine hükmetti. Ancak hükmederken sonucu son derece mantıklı esaslar üzerine bina etti. Mahkeme sonucunda Hz. Ömer, onun hukuk mantığına hayran oldu ve onu Kûfe’ye kadı olarak tayin etti.³⁶¹

d. Şam Bölgesine Yapılan Atamalar

Hz. Ebû Bekir tarafından Şam bölgesinde³⁶² başlatılan fetih harekâtı, Hz. Ömer zamanında genişleyerek devam etti. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’ın başkomutanlığında Hâlid b. Velîd, Amr b. el-Âs, Şurahbil b. Hasene ve Yezîd b. Ebî Sufyân’ın komuta

³⁵⁷ İbn Sa’d, VIII, 254-264; Vekî’, II, 380-389, III, 391-433

³⁵⁸ S âd, 38/26

³⁵⁹ İbn Sa’d, VIII, 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 282

³⁶⁰ İbn Sa’d, VIII, 253; Vekî’, II, 367; İbn Abdilberr, II, 702; İbnu’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallîkân, II, 461

³⁶¹ İbn Sa’d, VIII, 253-254; Vekî’, II, 357

³⁶² İlk dönem kaynakları incelediğimizde görmekteyiz ki “Bilâdu’ş-Şâm” (Şam beldeleri-bölgesi) ifadesi ile bugünkü “Suriye, Ürdün, Filistin (İsrail) ve Lübnan” toprakları kastedilmektedir.

ettikleri ordular kısa sürede büyük başarılar kazandılar.³⁶³ Bölgenin fethi neredeyse tamamlanmak üzereyken 18/639 yılında Kudüs'ün 33 km. kuzeybatısında bulunan “Amvâs” adlı yerde³⁶⁴ çıkan veba salgınında bölge valisi ve başkomutanı Ebû Ubeyde ve çok kısa bir süre sonra yerine vekil olarak bıraktığı Muâz b. Cebel vefat etti. Muâz'ın vefatından kısa bir süre sonra da yerine bölge valiliğine ve başkomutanlığına vekâlet eden Yezîd b. Ebî Sufyân da vefat etti.³⁶⁵

Hz. Ömer Yezîd'den sonra, o sıralarda Kayseriya kuşatmasında komutan olarak görev yapan, kardeşi Muâviye b. Ebî Sufyân'ı 18/639 yılında Şam bölgesine vali ve başkomutan olarak ve onunla birlikte ashâbın önde gelen simalarından Ebu'd-Derdâ'yı Dimeşk'te³⁶⁶ ve Ubâde b. es-Sâmit'i Hims (Humus)'ta yargı ve namaz kıldırma işleriyle görevlendirdi.³⁶⁷

d.1. Ebu'd-Derdâ' (Uveymir b. Âmir, 32/652-653)

Ashâb arasında âlim ve fakih olarak bilinen Ebu'd-Derdâ',³⁶⁸ “Bir saat düşünmek, bir gece boyu ibadet etmekten daha hayırlıdır,” der ve önüne gelen davalardan dolayı birçok zaman gece uyumadan sabahlamak zorunda kalırdı.³⁶⁹ Daha önce Yermuk savaşında ordu kadılığı yapan Ebu'd-Derdâ',³⁷⁰ tespit edebildiğimiz

³⁶³ Belâzurî, *Futûh*, 167; Geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Futûh*, 156-218; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara, 2001, 54-60

³⁶⁴ Sarıçam, *Hz. Ömer*, 104

³⁶⁵ Belâzurî, *Futûh*, 199-201; Taberî, IV, 60-62; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 399; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 81-82

³⁶⁶ İlk dönem kaynaklar incelendiğinde “Dimeşk” ifadesi ile bugünkü “Şam” şehri kastedilmektedir.

³⁶⁷ Belâzurî, *Futûh*, 200-201; Ebu'd-Derdâ'nın Dimeşk ile birlikte aynı anda Ürdün'e, Ubâde b. es-Sâmit'in Hims ile birlikte aynı anda Kinnesrîn şehrine görevlendirildiği de rivâyet edilmektedir. Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 201

³⁶⁸ İbn Abdilberr, IV, 1647; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, VI, 94; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IX, 57

³⁶⁹ İbn Sa'd, IX, 396

³⁷⁰ Taberî, III, 397; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 376-377; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 15-20

kadarıyla Dımeşk'e görevlendirilen ilk kadı olup³⁷¹ Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde de hiç ara vermeksizin aynı göreve devam etmiş³⁷² ve 32/652-653 yılında Dımeşk'te vefat etmiştir.³⁷³ Vekî'in eserine aldığı bir diğer rivâyette ise onun hem Hz. Ömer hem de Hz. Osman dönemlerinde ordu kadılığı yaptığı belirtilmektedir.³⁷⁴

d.2. Ubâde b. es-Sâmit (34/654-655)

Yine Ebu'd-Derdâ' ile birlikte aynı bölgeye görevlendirilen ashâbdan Ubâde b. es-Sâmit de bu görevinden daha önce bölge fetihlerinde etkin bir rol üstlenmiş, 15/636'da Hıms'ın fethinden sonra bölge valisi ve başkomutanı Ebû Ubeyde'nin emriyle İslâm devletinin temsilcisi olarak kısa bir süre Hıms'ta kalmış, sonrasında Lazkiye, Cebele ve Antartus (Tarsus) fetihlerini gerçekleştirmiş³⁷⁵ ve son olarak az önce de belirttiğimiz gibi 18/639 yılında kadı olarak Dımeşk yakınlarındaki Hıms şehrine geri dönmüştür. Hıms'taki görevi sırasında bölge valisi Muâviye ile takışan ve sonrasında Hıms'ı terk edip Medine'ye geri dönen Ubâde'yi, Hz. Ömer tekrar kadı olarak Filistin'e göndermiş ve bu yüzden Muâviye'yi de azarlamıştır.³⁷⁶ Hıms'ın da Filistin'in de ilk kadısı olan Ubâde, 34/654-655 Kudüs (Beytü'l-Makdis)'te ya da yakınlarındaki Remle'de vefat etmiş ve muhtemelen vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür.³⁷⁷

³⁷¹ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, Beyrut, 1995-2000, XLVII, 93-94, 102; İbn Abdilberr, IV, 1647-1648; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IX, 60, 62

³⁷² İbn Abdilberr, IV, 1646-1647; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, VI, 95; Ayrıca bkz. Vekî', IV, 616

³⁷³ İbn Sa'd, IX, 397; Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 95, 303; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 18; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 24; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IX, 62

³⁷⁴ Vekî', IV, 616

³⁷⁵ Belâzurî, *Futûh*, 187, 189-190; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 339-340

³⁷⁶ İbn Abdilberr, II, 808; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 159

³⁷⁷ İbn Sa'd, IX, 391; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 168; İbn Asâkir, XXVI, 183-184, 205-208; İbn Abdilberr, II, 808; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 47; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 160, *Târîh*, III, 45

d.3. Hâbis b. Sa'd et-Tâî (37/657)

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ubâde'den boşalan Hıms kadılığına ashâbdan Hâbis b. Sa'd et-Tâî getirilmiştir. Hz. Ömer Hâbis'i Hıms'a kadı olarak tayin etmek istediği zaman yanına çağırır ve kadılık yaparken nasıl bir yol takip edeceğini sorar. Hâbis de cevaben Kur'ân ve Sünnet'te bulamayacağı hususlarda reyile ictihâd edeceğini veyahut mahkemede bulunduracağı heyetle istişare edeceğini söyler. Aldığı cevaptan memnun olan Hz. Ömer, Hâbis'e hemen gidip vazifesine başlamasını söyler.³⁷⁸ Aldığı bu görevi ne kadar süre devam ettirdiği belli olmayan Hâbis, Sıffîn Savaşı'nda Muâviye'nin ordusunda yer almış, Tay kabilesinin sancaktarlığını yapmış ve savaşın sonunda hayatını kaybetmiştir.³⁷⁹

e. Mısır'a Yapılan Atamalar

Müslümanların Şam ve Filistin bölgelerinde Bizanslılara karşı kazandığı zaferlerden sonra, Bizanslıların Müslümanlara karşı ânî bir saldırıda bulunmaması için Mısır'ın fethi adeta zorunlu hale gelmişti. Bu durumun farkında olan Hz. Ömer, Mısır'ın bu bölgedeki önemini de göz önünde bulundurarak Amr b el-Âs'ı Mısır'ın fethi için görevlendirmişti. Bunun üzerine Amr b. el-Âs, emrindeki orduyla birlikte Mısır'a doğru harekete geçmiş ve ilk olarak 19/640 yılında Fermâ'ya girmek sûretiyle başlattığı Mısır fethini 21/642'de İskenderiye'yi fethetmek sûretiyle sonuçlandırmıştı.³⁸⁰ Daha sonrasında ise Amr, 22/642-643 yılında Mısır'ın batısına doğru harekete geçmiş ve önce Berka'yı (Antâbülüs) ardından Trablus'u (Etrâbülüs)

³⁷⁸ İbn Abdilberr, I, 279; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, I, 584; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 323; Ayrıca bkz. İbn Asâkir, XI, 347-350

³⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 194; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 200; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 323; Geniş bilgi için bkz. İbn Asâkir, XI, 350-353

³⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. İbn Abdilhakem, 55-84; Belâzurî, *Futûh*, 303-321; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 157-163

fethetmiş ve sonra da halifeye mektup yazarak Kuzey Afrika'ya doğru ilerlemek için izin istemişti. Ancak Hz. Ömer bu toprakların Müslümanlar için tehlikelerle dolu olduğunu ileri sürerek bu teklifi geri çevirmişti.³⁸¹

Bölgenin fethi tamamlandıktan sonra sıra idarî, malî, siyasî, askerî ve hukukî açıdan yapılandırılmasına gelmişti. Bu anlamda öncelikli olarak yapılacak iş bölgeye bir yönetim merkezi belirlemek olmalıydı. İskenderiye'nin fethi tamamlandıktan sonra Amr, bu şehri bölgenin yönetim merkezi yapmak istemiş ve bu isteğini bir elçi aracılığıyla Hz. Ömer'e bildirmişti. Hz. Ömer gelen elçiye, "Benimle Müslümanlar arasında (Medine ile Müslümanların şu anda bulunduğu bölge arasında) herhangi bir su (nehir veya deniz) var mı (ayırıyor mu)?", diye sormuş ve gelen elçi de, "Nil aktığı sürece evet ey Mü'minler'in Emîri!" diye cevap vermişti. Bunun üzerine Hz. Ömer de şöyle bir mektup yazarak gelen elçiye Amr b. el-Âs'a geri göndermişti: "Müslümanları, yaz veya kış fark etmez, benimle onların arasını bir suyun ayıracağı, bir mevkie yerleştirmeni kesinlikle istemem. Öyle ki, size gelmek istediğim zaman, bineğime binip sizin yanınıza kolayca gelebileyim."³⁸² Amr b. el-Âs Hz. Ömer'in gönderdiği mektubu alınca İskenderiye'yi yönetim merkezi yapma fikrinden vazgeçmiş ve İskenderiye fethinden önce konaklayıp çadırını kurduğu mevkie geri dönmüştü. Bu mevki Babilyon kuşatmasından önce ordugâhın kurulduğu mevki idi. Amr bu mevkie geldiğinde kurduğu çadırın hâlâ burada olduğunu görmüş ve yönetim merkezini yani Fustât şehrini burada kurmaya karar vermişti.³⁸³

³⁸¹ Geniş bilgi için bkz. İbn Abdilhakem, 170-173; Belâzurî, *Futûh*, 321-324; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 164-165

³⁸² İbn Abdilhakem, 91-92; Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah (626/1226), *Kitâbu Mu'cemu'l-Buldân*, I-VIII, Mısır, 1906, VI, 379; Makrîzî, *Kitâbu Hitati'l-Makriziyye*, I-IV, Mısır, 1324/1906-1907, II, 75-76

³⁸³ İbn Abdilhakem, 91; Yâkût el-Hamevî, VI, 379-380; Makrîzî, *Hitat*, II, 76

Şehrin kuruluşundan sonra belki de yapılacak en önemli işlerden biri bölgeye bir kadı atamaktır.

e.1. Kays b. Ebi'l-Âs (23/644)

Hiz. Ömer yönetim merkezi olan Fustât'ın kuruluşunun tamamlanmasından ve Trablus'un fethinden kısa bir süre sonra aynı zamanda bölge valisi de olan başkomutan Amr b. el-Âs'a bir mektup göndermiş ve bu mektubunda ashâbdan Kays b. Ebi'l-Âs'ı Fustât'a kadı olarak tayin etmesini ondan istemişti. Rabîulevvel 23/Ocak-Şubat 644 yılında Fustât'a atanan ve aynı zamanda bölgenin fethine de iştirak eden Kays, Mısır'ın ilk kadısı olarak ancak 3 ay gibi çok kısa bir süre görev yapmış ve sonra vefat etmişti.³⁸⁴

e.2. Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî

Kays b. Ebi'l-Âs'ın ölümü üzerine Hiz. Ömer, bölge valisi Amr'a bir mektup daha göndermiş ve bu mektubunda da ashâbdan Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî'yi kadı olarak tayin etmesini istemişti. Amr da gelen bu mektup üzerine Mısır'ın fethine de iştirak etmiş olan Ka'b'ı yanına çağırmış ve kadı olarak görevlendirildiğini kendisine bildirmişti.³⁸⁵ Ancak bu rivâyetin farklı bir varyantında Amr, Hiz. Ömer'in talimatını Ka'b'a iletğinde Ka'b câhiliye döneminde de kadılık (hakemlik) yaptığından bu mesleğin ne kadar çok sorumluluk gerektirdiğini bilen biri olarak görevden affını

³⁸⁴ Kindî, Ebû Ömer Nuhammed b. Yûsuf el-Misrî (350/961), *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest, Beyrut, 1908, 300-301; Ayrıca bkz. İbn Abdilhakem, 229-230; Vekî', IV, 631; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 200

³⁸⁵ İbn Abdilhakem, 229-230; Vekî', IV, 631; İbn Abdilberr, III, 1326; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463-464; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Kahire, 1967, I, 230

istemiş ve bu isteği kabul edilmişti.³⁸⁶ Yine aynı rivâyetin üçüncü bir varyantı daha vardır ki, biz de onu tercih ediyoruz, o da şöyledir: Amr Hz. Ömer'in talimatını Ka'b'a bildirince, Ka'b câhiliye döneminden kalma tecrübesine dayanarak görevden affını istemiş, Amr da bu isteğini Hz. Ömer'e bildireceğini ancak halifeden cevap gelene kadar göreve devam etmesi gerektiğini söylemişti. Daha sonra Amr, Ka'b'ın bu isteğini halifeye bir mektupla bildirmiş, Ka'b da Hz. Ömer'den cevap gelene kadar yani iki ay süreyle görev başında kalmış ve halifenin cevabî mektubu ulaştığında görevden ayrılmıştı.³⁸⁷

f. Yemen Bölgesine Yapılan Atamalar

Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında Yemen ve ona bağlı Bahreyn, Uman, Necran ve Cened bölgelerinde hukukî işlerin yürütülmesi için Hz. Peygamber zamanından farklı bir yapılanmaya gidilip gidilmediği hakkında herhangi bir rivâyete rastlayamadık. Muhtemelen bu bölgelere tayin edilen, vali ya da âmiller hukukî işleri de ek olarak yürütüyorlardı. Ya da oralara da kadılar tayin edilmiş ancak isimleri kaynaklara geçmemiş olabilir. Yalnızca Belâzurî, eserine almış olduğu Ebû Hureyre ile ilgili birkaç rivâyetten birinde, onun Hz. Ömer zamanda Bahreyn'de namaz kıldırma ve kadılıkla görevlendirildiğini söylemektedir.³⁸⁸ Ancak genel kabul gören görüşe göre Ebû Hureyre Bahreyn'e vali olarak tayin edilmiştir.³⁸⁹

³⁸⁶ İbn Abdilhakem, 229-230; Vekî', IV, 631; Kindî, 301-302; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 307; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, I, 230

³⁸⁷ Kindî, 304-305; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 307

³⁸⁸ Belâzurî, *Futûh*, 119

³⁸⁹ İbn Sa'd, V, 252-253; Belâzurî, *Futûh*, 118-119; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 424; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 98

g. Orduya Yapılan Atamalar

Hiz. Ömer, 14/635 yılındaki Kâdisiye Savaşı'nda İslâm ordusuna doktor, polis kâtip, tercüman ve öncü gibi görevlileri ordunun çeşitli hizmetlerini yürütmek için gönderirken, ordu içinde kadılık yapması ve ganimetlerin paylaşılması için Abdurrahman b. Rabîa el-Bâhilî'yi görevlendirmişti. Hiz. Ömer zamanında Kûfe kadılığı görevinde bulunmuş Selmân b. Rabîa'nın kardeşi olan Abdurrahman'ın, Hiz. Peygamber'in zamanına yetişmekle beraber ondan hiçbir hadis duyup nakletmediği ve Hiz. Osman'ın halifeliğinin sekizinci yılında yani 32/652-653 yılında Hazarlar ile yapılan bir savaş sırasında kardeşinden önce Belencer'de şehit düştüğü rivâyet edilmektedir.³⁹⁰

2. Kadıların Atanmaları ve Görevden Alınmaları

Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir dönemlerinde kadıların atanması genellikle başkentten yani bizzat devlet başkanı tarafından yapılmaktaydı. Hiz. Ömer'in hilâfeti zamanında ise kadıların tayini hususunda farklı bir yol takip ediliyordu. Hiz. Ömer vilayet kadılarının tayini işiyle bizzat kendisi meşgul oluyor, vilayetlere bağlı bölgelerin kadılarının tayin edilmesi için ise valilere yetki veriyordu.³⁹¹ Mesela Basra valisi ve aynı zamanda kadısı olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi,³⁹² Kûfe kadısı Şureyh'i³⁹³ ve yine Basra kadısı olan Ka'b b. Sûr'u³⁹⁴ bizzat kendisi tayin etmesine rağmen Şam bölgesinde farklı bir siyaset izlemiş ve şu mektubuyla kadı tayin etme yetkisini bölge valisi olarak görev yapan Ebû Ubeyde'ye ve Muâz b. Cebel'e bırakmıştı: “İçinizdeki

³⁹⁰ Taberî, III, 489; İbn Abdilberr, II, 832; İbnu'l-Esîr, *Târîh*, II, 301, III, 25, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 441-442; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 616, X, 243-244; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 279; Ayrıca bkz. Önkâl, Ahmet, “Bâhilî, Abdurrahman b. Rebîa”, *DİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 483-484, 483

³⁹¹ Kettânî, I, 223-224; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 937

³⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 135; Vekî', I, 181, Taberî, IV, 72; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 48-49

³⁹³ İbn Sa'd, VIII, 254; Vekî', II, 357; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallikân, II, 460

³⁹⁴ İbn Sa'd, IX, 91; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 154; Vekî', I, 176

salih kişiler arasından âlim olanları kadı tayin ediniz ve onlara bolca maaş veriniz.”³⁹⁵

Aynı şekilde Hz. Ömer Basra valisi ve kadısı Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye de kadı tayin etme yetkisi vermiş ve görev vereceği kadılarda şu özellikleri aramasını istemişti: *“Eğer bir kimse asil, soylu ve zengin değilse onu kadılığa tayin etme. Çünkü zengin olan kişi başkasının malına göz dikmez. Soyuna asil olan kimse ise insanlar arasında vereceği kararların sonuçlarından korkmaz.*”³⁹⁶

Hz. Ömer bölge valilerine kadı tayin etme yetkisi verirken bazen de tayini yapılacak kadıyı bizzat kendisi belirliyor ve gönderdiği talimatnamede ismini zikrediyordu. Örneğin Mısır valisi Amr b. el-Âs’a göndermiş olduğu talimatlarda görüleceği üzere Kays b. Ebi’l-Âs³⁹⁷ ve Ka’b b. Yesâr el-Mahzûmî’nin³⁹⁸ kadı olarak tayin edilmesini bizzat halife istemişti.

Hz. Ömer’in hilâfeti döneminde kadıların görevden alınmaları ya da ayrılmaları da birkaç şekilde gerçekleşmekteydi. Mesela Basra kadısı Ebû Meryem el-Haneffî kadılık mesleğinde muktedir ve ehliyet sahibi olmayışı sebebiyle halk tarafından Hz. Ömer’e şikâyet edilmiş ve Hz. Ömer bu şikâyetler üzerine, “Ben ancak baktığı zaman suçluyu suçsuzdan ayırabilen kişiye yargı görevi veririm” diyerek Ebû Meryem’i görevden almıştı.³⁹⁹

Yine önceki paragraflarda isimlerini zikrettiğimiz Fustât kadısı Kays b. Ebi’l-Âs ölümü nedeniyle,⁴⁰⁰ Ka’b b. Yesâr el-Mahzûmî de yargı görevinin ne kadar

³⁹⁵ İbn Kudâme, XIV, 9; İbn Mâze, II, 9; Hamidullah, *Vesâik*, 439 (Belge no: 329/b); Kettânî, I, 224

³⁹⁶ Vekî’, I, 57; Hamidullah, *Vesâik*, 437 (Belge no: 328/a)

³⁹⁷ Kindî, 301; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 200

³⁹⁸ Vekî’, IV, 631; İbn Abdilberr, III, 1326; İbnu’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, IV, 463-464

³⁹⁹ Vekî’, I, 173-175; Kal’acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsûatu Fıkhi Ömer b. el-Hattâb*, 4. Baskı, Beyrut, 1989, 724

⁴⁰⁰ Kindî, 301; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 200

mesuliyetli bir iş olduğunu câhiliye döneminden kalma hakemlik tecrübesine dayanarak görevden affını istemek sûretiyle⁴⁰¹ kadılık görevinden ayrılmışlardı.

Hıms kadısı Ubâde b. es-Sâmit'in ise görevi sırasında Şam valisi Muâviye ile araları bozulmuş ve sonrasında bir nevi istifa etmek sûretiyle Hıms'ı terk edip Medine'ye geri dönmüştü. Hz. Ömer onu tekrar kadı olarak Filistin'e göndermiş ve bu yüzden Muâviye'yi de azarlamıştı.⁴⁰²

3. Kadı Atamalarında Dikkat Edilen Hususlar

a. Hukuk Bilgisi (İlmî Yeterlilik ve Tecrübe)

Hz. Ömer, kadıların seçiminde çok titiz davranır, yargı konusunda tecrübesine, bilgi ve birikimine güvendiği kişilere görev verirdi. Örneğin başkent Medine'de görevlendirdiği Hz. Ali, Hz. Peygamber zamanında da kadılık yapmış ve tecrübe kazanmış biriydi.⁴⁰³ Hatta Hz. Peygamber dönemindeki kadılar arasında ismi geçen Abdullah b. Mes'ûd'un,⁴⁰⁴ “Medine ehlinin en büyük kadısı Hz. Ali'dir” sözü onun Hz. Ömer tarafından bu göreve neden atandığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁴⁰⁵

Yine Hz. Ali gibi Medine'de kadılık yapan ve Hz. Peygamber hayatta iken de kadılık yapmış olan Zeyd b. Sâbit; Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfetleri döneminde Medine eşrafından yargı, fetva, Kur'ân ve ferâiz konusunda en önde gelen isimler arasındaydı.⁴⁰⁶ Hz. Peygamber'in komşu devletlerin hükümdarlarına göndermiş olduğu davet mektuplarının yazarı olan ve çok kısa bir sürede

⁴⁰¹ Vekî', IV, 631; İbn Abdilberr, III, 1326; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463-464

⁴⁰² İbn Abdilberr, II, 808; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 159

⁴⁰³ Taberî, III, 148-149; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 277-278; Makrîzî, *İmtâ'*, II, 102

⁴⁰⁴ İbn Sa'd, II, 303; Vekî', I, 74; Kettânî, I, 222

⁴⁰⁵ İbn Adilber, III, 1103

⁴⁰⁶ İbn Sa'd, II, 310; Ayrıca bkz. İbn Abdilberr, II, 539; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 170

Süryanice,⁴⁰⁷ İbranice, Farsça, Habeşçe, Rumca ve Kıptîce'yi⁴⁰⁸ öğrenen Zeyd b. Sâbit hakkında Hz. Ömer'in "Kim ferâiz konusunda bir şey sormak istiyorsa Zeyd b. Sâbit'e gitsin" demesi de dikkat çekicidir.⁴⁰⁹

Basra valiliğine ve kadılığına atanan Ebû Mûsâ el-Eş'arî ise Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat Hz. Peygamber'den öğrenerek ezberleyen ashâbın sayılı isimlerinden biriydi. Güzel sesiyle Kur'ân okuyuşu herkesi hayran bırakırdı. Hz. Peygamber bir gece Ebû Mûsâ'nın Kur'ân okuyuşunu dinlemiş, kendisine Hz. Dâvûd'unkine benzer bir ses verildiğini söylemişti.⁴¹⁰ Tabîîn âlimlerinden Şa'bî, Hz. Peygamber dönemindeki kadıların dört kişiden ibaret olduğunu söylemiş ve bu dört isimden biri olarak Ebû Mûsâ'yı zikretmiştir.⁴¹¹ Katâde ise Hz. Peygamber döneminde altı tane kadı bulunduğunu ve yine bu isimlerden birinin de Ebû Mûsâ olduğunu söylemiştir.⁴¹² Verdiği fetvalar küçük bir cüz hacminde olan Ebû Mûsâ,⁴¹³ "Gerçek gün ışığı gibi ortaya çıkmadan bir kadının hüküm vermesi doğru değildir" derdi.⁴¹⁴

Öte yandan, önce Hıms daha sonra Filistin kadılığına getirilen Ubâde b. es-Sâmit, Hz. Peygamber hayatta iken Kur'ân'ın cemedilmesinde görev alan beş kişiden biriydi ve Hz. Peygamber onu Ashab-ı Suffa muallimliğine tayin etmişti.⁴¹⁵ Yine ashâb arasında âlim ve fakih olarak bilinen⁴¹⁶ ve Ubâde b. Sâmit gibi Hz. Peygamber hayatta iken Kur'ân'ın cemedilmesinde görev alan beş kişiden bir diğeri de Dîmeşk

⁴⁰⁷ İbn Abdilberr, II, 538; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 347

⁴⁰⁸ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 214; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 170

⁴⁰⁹ Ebû Ubeyd, 312; İbn Sa'd, II, 310

⁴¹⁰ Buhârî, III, 351 (Fedâilu'l-Kur'ân 31, had. no: 5048); İbn Sa'd, II, 297-298; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 195

⁴¹¹ İbn Sa'd, II, 303; Vekî', I, 74

⁴¹² Vekî', I, 74

⁴¹³ Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, s. 190-192, 191

⁴¹⁴ İbn Sa'd, II, 298

⁴¹⁵ İbn Asâkir, XXVI, 194; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 159; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 323

⁴¹⁶ İbn Abdilberr, IV, 1647

kadısı Ebu'd-Derdâ' idi.⁴¹⁷ Ayrıca o, daha önce Yermuk Savaşı'nda da ordu kadılığı yapmıştı.⁴¹⁸

Yine Hz. Ömer'in bölge valisi Amr b. el-Âs'a talimat göndermek sûretiyle kadı olarak atanmasını bizzat istediği Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî ise câhiliye döneminde hakemlik yapmış ve bu konuda tecrübe kazanmış biriydi.⁴¹⁹

Hz. Ömer kadılık makamına atanacak kişileri genellikle kendi seçerdi. Bu makama görevlendirilecek kişilerin şöhretleri yeterli olmasına rağmen bazen de Hz. Ömer bu kişilerin tecrübe ve yeteneğini bizzat müşâhade etmeye çalışırdı. Örneğin verdiği hükümlerin ihtilâfa yol açmayacak derecede isabetli olduğu kaydedilen⁴²⁰ Ka'b b. Sûr el-Ezdî'nin Basra'ya atanmasına şu olayın vesile olduğu rivâyet edilir:

Günün birinde Ka'b b. Sûr halifenin yanında bulunduğu sırada bir hanım kocasını şikâyet etmek üzere Hz. Ömer'e gelerek: "Sana dünyadaki insanların en hayırlısını şikâyet etmeye geldim. Dünyada onun kadar salih amel işleyen bir kişi daha yoktur. İnsan onu ancak, onun yaptığı amelleri yaparak geçebilir. O gecesini ibadetle gündüzünü de oruçla geçirir..." dedikten sonra, hayâ ve utancından gerisini getiremeyerek: "Ey Müminlerin emiri! Beni bu şikâyeti tamamlamaktan başışla!" dedi. Hz. Ömer de ona: "Allah sana mükâfatını versin. Sen kocanı çok güzel bir şekilde övdün. Seni başışlıyorum" diye karşılık verdi. Kadının gidişinden sonra Ka'b b. Sûr: "Ey Müminlerin emiri! O kadın utanarak gerisini getiremediyse de, bence size açık bir şekilde birisini şikâyet etti" dedi. Hz. Ömer'in: "Peki o kimi şikâyet etti?" diye sorması üzerine de Ka'b: "Kocasını şikâyet etti. Çünkü o, karısının kendisi üzerindeki haklarından biri olan zevciyet hakkını gözetmemektedir" dedi.

⁴¹⁷ İbn Asâkir, XXVI, 194; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 159

⁴¹⁸ Taberî, III, 397; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 376-377; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 15-20

⁴¹⁹ Vekî', IV, 631; Kindî, 305; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 307

⁴²⁰ Özel, XXIV, 6

Bunun üzerine Ömer: “Derhal bana o kadınla kocasını getirin!” diye emretti. Onların gelişinden sonra da Ka’b’a: “Bunların davalarını sen hallet” buyurdu. Ka’b: “Senin bulunduğun bir yerde, ben nasıl hakemlik yapabilirim?” diye itiraz etmek istediye de Ömer: “Bu davaya sen bakmalısın. Çünkü ben anlayamadığım halde sen kadının ne demek istediğini çok iyi anladın. Bu yüzden de bunların arasında hakemlik yapmak benden çok senin hakkındır” dedi. Daha sonra Ka’b’ın verdiği hükmü dinleyen Hz. Ömer: “Senin bu yaptığın, birincisinden de güzeldir” buyurdu ve onu hemen Basra kadılığına tayin etti.⁴²¹

Hz. Ömer tarafından Kûfe’ye atanan Şureyh de ağırbaşlı, keskin zekâlı, muhsin, yargılama konusunda insanların en bilgisi, muhaddis ve şair olarak tanınan, hatta şiirleri günümüze kadar ulaşmış olan biriydi.⁴²² Hiç ara vermeksizin yaklaşık 60 yıl boyunca Kûfe kadılığı görevini sürdürmesi ise onun bu görevde ne kadar ehil biri olduğunu açıkça göstermektedir. Hatta kendisi de kadılık yapmış olan Hz. Ali, Şureyh’e “Akde’l-Arab” yani Arapların en büyük kadısı diye seslenirdi.⁴²³ Yine Kadı Şureyh’in Kûfe’ye atanması hakkında da şöyle bir olay nakledilmektedir:

Hz. Ömer bir gün pazarlık yaparak bir at satın alır. Yalnız Hz. Ömer atı götürüp deneyecek, ondan sonra satın alıp almayacağına kesin olarak karar verecektir. Atı denemek için alıp götürdüğünde atın ayağında bir aksama meydana gelir. Hz. Ömer, atı geri vermek ister, fakat satıcı geri almak istemez. Bunun üzerine Hz. Ömer, satıcıdan aralarında hüküm verecek bir kişiyi belirlemesini ister. Satıcı da Şureyh’in aralarında hükmetmesini ister. Şureyh olayı dinledikten sonra Hz. Ömer’e: “Ey müminlerin emiri! Atı nasıl ki sağlam bir şekilde satın aldıysan aynı şekilde sağlam

⁴²¹ İbn Sa’d, IX, 91; Vekî’, I, 176-177; Mâverî, 122-123; İbn Abdilberr, IV, 1318-1321; İbnu’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, IV, 453; İbn Kayyım, 24-25

⁴²² İbn Sa’d, VIII, 253; Vekî’, II, 367; İbn Abdilberr, II, 702; İbnu’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallikân, II, 461

⁴²³ Vekî’, II, 361; İbnu’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hacer, *İsâbe*, V, 67

olarak geri vermen gerekir” der. Şureyh’in verdiği bu hüküm Hz. Ömer’in çok hoşuna gider ve daha sonra onu Kûfe’ye kadı olarak tayin eder.⁴²⁴ Hz. Ömer, kendi aleyhine hükmetmiş olmasına rağmen adaletle hükmettiğini anladığı için Şureyh’i kadı tayin ederek, kendisiyle şöhret bulduğu adaletini bir kez daha ortaya koymuştur. Şureyh de haksız gördüğü kişinin devlet başkanı olmasına aldırmaksızın onun aleyhine hüküm vererek hem dirayetini hem de kadılığa liyakatini ortaya koymuştur.

b. Yaş

Hz. Ömer atadığı kadıların hukuk ilmi bakımından yeterliliğini göz önünde bulundururdu. Adayın genç veya yaşlı olmasını önemsemezdi. Kendi hilâfeti döneminde Şam’da görev yapan genç bir Kadı’nın yaşının küçüklüğünden dolayı şikâyet edilmesi üzerine, halife Ömer o kadının hukuk ilmi yönünden durumunu tekrar kontrol etmek için yanına çağırtnmış ve ona, “Davalara bakarken ne ile hüküm verirsin?” demiş, o da “Allah’ın kitabında olanla hüküm veririm” diye cevap vermişti. Bu cevap üzerine Hz. Ömer tekrar, “Allah’ın kitabında bulamazsan ne ile hüküm verirsin?” diye sormuş, o da “Rasûlullah’ın hükümleriyle karar veririm” demişti. Hz. Ömer tekrar, “Karşılaştığın olayı Rasûlullah’ın hükümleri içinde bulamazsan ne ile hüküm verirsin” diye sorunca, o da “Ebû Bekir ve Ömer’in hükümleriyle karar veririm” diye cevap vermişti. Bu sefer de Hz. Ömer, “Ebû Bekir ve Ömer’in hükümleri içinde de bulamazsan” demiş o da “Kendi görüşümle hüküm veririm” diye cevap vermişti. Aldığı cevaplardan memnuniyet duyan halife ona son olarak şöyle dedi: “Sen Şam’da kadı olarak kalıyorsun. Bu yolda sebat ettiğin sürece ben seni bu görevden almam.”⁴²⁵

⁴²⁴ İbn Sa’d, VIII, 253-254; Vekî’, II, 357

⁴²⁵ Serahsî, XVI, 67-68

c. Diğer Hususlar

Yukarıda saydığımız hususlar dışında Hz. Ömer kadı olarak görevlendirilecek kimselerde şu özellikleri arardı:

1. Kadı olarak atanacak kimse hiçbir zaman rüşvete tevessül etmemeli, baskılara boyun eğmemeli, mala ya da servete karşı tamahkâr olmamalıdır.⁴²⁶
2. Yine kadılık görevi verilecek kimse salih yani takva sahibi, erdemli ve faziletli olan kişiler arasından seçilmeli ve kendilerine bolca maaş verilmelidir.⁴²⁷
3. Eğer mümkünse kadı olarak atanacak kimse asil ve zengin kimseler arasından seçilmelidir. Çünkü zengin olan kimsenin paraya ihtiyacı yoktur ve bundan dolayı başkasının malına göz dikmez. Asil olan kimse de verdiği ya da vereceği kararlardan dolayı korkmaz ve kimseden çekinmez.⁴²⁸
4. Kadılık yapacak kişi baktığı zaman suçluyu gözünden tanıyabilecek kadar feraset sahibi olmalıdır.⁴²⁹

4. Kadıların Maaşları

Hz. Ömer döneminde kadılar devletin en önemli memurlarından biri olup görevlerinin önemine binaen devletten (beytûlmâlden) bol miktarda maaş alıyorlardı.⁴³⁰ Mesela Hz. Ömer Medine’de kadılık yapan Zeyd b. Sâbit’e memuriyetinden dolayı maaş bağlamıştı.⁴³¹ Yine Kûfe’ye vali olarak gönderdiği Ammâr b. Yâsir’e günlük sakatatıyla birlikte bir koyunun yarısını, diğer yarısını da ikiye bölerek beytûlmâl sorumlusu olarak gönderdiği Abdullah b. Mes’ûd’a ve

⁴²⁶ Vekî’, I, 54

⁴²⁷ Simnânî, I, 86; İbn Mâze, II, 9; Simnânî, I, 86; İbn Kudâme, XIV, 9; Kettânî, I, 224

⁴²⁸ Vekî’, I, 57

⁴²⁹ Vekî’, I, 173

⁴³⁰ Bkz. Hz. Ömer’in Şam (Suriye) valisi Ebû Ubeyde’ye ve Muâz b. Cebel’e gönderdiği mektup. İbn Kudâme, XIV, 9; İbn Mâze, II, 9; Hamidullah, *Vesâik*, 439 (Belge no: 329/b), Kettânî, I, 224; Ayrıca bkz. Buhârî, IV, 334 (Ahkâm 17, had. no: 7163)

⁴³¹ İbn Sa’d, II, 310; Vekî’, I, 76; İbn Kudâme, XIV, 9-10; İbn Mâze, II, 11-12

araziyi ölçmek üzere gönderdiği Osman b. Huneyf'e tahsis etmişti.⁴³² Ancak hergün için bir koyun masrafı olan arazinin yok olup gideceği endişesiyle bu görüşünden daha sonra vazgeçmişti.⁴³³ Yine Kûfe kadısı Şureyh Hz. Ömer zamanında devletten 100 dirhem maaş alıyordu.⁴³⁴ Hz. Ali, Şureyh'in maaşını 500 dirheme yükseltmişti.⁴³⁵ Çünkü Hz. Ömer döneminde Şureyh'in aile fertleri azdı ve gıda maddeleri ucuzdu. Hz. Ali döneminde ise Şureyh'in aile fertleri çoğalmış, gıda maddeleri pahalılaşmıştı.⁴³⁶ Hz. Ömer tarafından Kûfe kadılığına ilk defa tayin edilen Selmân b. Rabîa el-Bâhilî'ye ise aylık 500 dirhem maaş veriliyordu.⁴³⁷

Serahsî özellikle Selmân b. Rabîa'ya verilen maaşa istinaden şunları söylüyor: Bu rivâyet, devlet başkanının kadıya hazineden geçimini sağlamak için maaş verdiğini ve kadının bunu almasında herhangi bir sakınca olmadığını göstermektedir. Çünkü o, zamanını Müslümanların işi için ayırmıştır. Bu yüzden kendinin ve ailesinin geçimini sağlayacak parayı devletten alır.⁴³⁸

2. YARGILAMA USÛLÜ

Yargılama (muhâkeme), hukukî bir çekişme içindeki iki tarafın mahkeme önünde talep ve delillerini ortaya koyması, yargılama usûlü ise bir dava sırasında mahkemelerin uymak zorunda olduğu usûl kurallarının tamamı demektir.⁴³⁹

İslâm Tarihi boyunca Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ömer'in yargı alanında farklı bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Onun bu alandaki farklılığı kendi

⁴³² Ebû Yûsuf, 36; Belâzurî, *Futûh*, 385; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 309; İbn Kudâme, XIV, 9

⁴³³ Ebû Yûsuf, 36; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 309

⁴³⁴ Serahsî, XVI, 102; İbn Kudâme, XIV, 9; Ayrıca bkz. Abdurrezzâk, VIII, 297 (Buyû', had. no: 15282)

⁴³⁵ İbn Sa'd, VIII, 259; Serahsî, XVI, 102; Simnânî, I, 86; İbn Mâze, II, 13; Kâsânî, VII, 14; Söylemez, 201

⁴³⁶ Serahsî, XVI, 102; Ayrıca bkz. İbn Mâze, II, 13; Kâsânî, VII, 14;

⁴³⁷ Serahsî, XVI, 102; Ayrıca bkz. Abdurrezzâk, VIII, 297 (Buyû', had. no: 15282); Kettânî, I, 226

⁴³⁸ Serahsî, XVI, 102

⁴³⁹ Atar, "Kaza", XXV, 116

dönemindeki yargılama usûlüne de yansımıştır. Onun dönemindeki yargılama usûlünü anlayabilmek ya da ortaya koyabilmek için ise kadı olarak tayin ettiği kimselerin hayatlarını, onlara gönderdiği talimatları ya da mektupları ve yine o dönemde görülen dava örneklerini incelemek gerekir.

a. Hz. Ömer'in Göndermiş Olduğu Mektup ve Talimatlar

Hz. Ömer, hilâfeti döneminde görev verdiği idarecilerini çeşitli konularda sevk ve idare etmek için gayet açık, net ve ayrıntılı mektuplar ya da talimatlar gönderirdi. Bu talimatlar Irak ve Suriye başta olmak üzere tüm bölgelerdeki idarecilere gönderilirdi. Bu mektuplardan belki de en önemlisi az sonra inceleyeceğimiz Basra valiliğine ve aynı zamanda kadılığına tayin ettiği Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye göndermiş olduğu mektuptur.

a.1. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderilen Mektup ya da Talimatlar

Adaletiyle şöhret bulmuş olan Hz. Ömer, bu özelliği yanında kadılık görevine tayin ettiği kimselere, özellikle de Basra valiliğine ve kadılığına görevlendirdiği Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye, gönderdiği yargılama hukukuyla ilgili yazılı talimatlarla İslâm tarihinde seçkin bir yere sahip olmuştur.⁴⁴⁰ Hatta Ebû Mûsâ el-Eş'arî kendisine gönderilen bu vesikayı ömrü boyunca muhafaza etmiş ve torunu Said b. Ebî Bürde'ye miras olarak bırakmıştır.⁴⁴¹

Mâverdî ve Zâhirîler'in önde gelen hukukçularından İbn Hazm ile çağdaş batılı araştırmacılardan Margoliouth, Emile Tyan, Louis Milliot, Charles Pellat ve Joseph Schacht bu mektuba senet, metin veya hem senet hem de metin yönünden bazı

⁴⁴⁰ Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 325-338, 332

⁴⁴¹ Vekî', I, 54, 181; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, çev. Komisyon, İstanbul, 1995, 285

eleştiriler getirmişlerdir. Bu eleştirileri Muhammed Hamidullah⁴⁴² ve Nâsır b. Akîl b. Câsir et-Tarîfî⁴⁴³ tartışmış ve onlara detaylı cevaplar vermişlerdir.⁴⁴⁴ Biz ise bu tartışmaların detaylarına girmeden söz konusu mektubu yargılama hukuku açısından analizini yapmak üzere ele alacağız. Maddelere ayırmak sûretiyle aktaracağımız bu mektubunda Hz. Ömer şunları yazmıştır:

1. *Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.*
2. *Allah'ın kulu, müminlerin emîri Ömer'den Abdullah b. Kays'a (Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye): Allah'ın selâmı üzerine olsun.*
3. *Kazâ (yargılama), muhkem (kesin, sağlam) bir farz ve uyulması gereken bir sünnettir. Sana bir dava getirildiğinde onu iyice anla. Zira yerine getirilmeyecek bir hakkı söylemenin (sadece hüküm vermenin) faydası yoktur.*
4. *Meclisinde (duruşmada) ve yüzünde (duruşma sırasındaki bakışlarında ve hareketlerinde) insanlara (tarafalara) eşit davran ki, güçlü (zengin) kendisini kayırabileceğin beklentisine kapılmasın, güçsüz (fakir) de adaletinden ümit kesmesin.*⁴⁴⁵
5. *Beyyine getirmek (delil getirmek sûretiyle ispat etmek) davacıya, yemin etmek ise davalıya aittir.*
6. *İnsanlar arasında sulh caizdir (yapılabilir), ancak haramı helâl veya helâli haram kılan bir sulh caiz değildir (yapılamaz).*
7. *Dün verdiğin, sonra üzerinde tekrar düşünüp doğruya ulaştığın bir yargı kararı, seni hakka (doğruya) dönmekten alıkoymasın. Çünkü hak (doğru) olan bir*

⁴⁴² Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, 290-317

⁴⁴³ Tarîfî, II, 603-619

⁴⁴⁴ Ayrıca bkz. Kandemir, X, 191-192; Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Doktora Tezi), Ankara, 1996, 330;

⁴⁴⁵ Ebû Yûsuf maddelere ayırmak sûretiyle aktardığımız bu mektubun içerisinden sadece 4. maddeyi rivâyet etmektedir. Bkz. Ebû Yûsuf, 117

şeyi hiçbir şey batıl (yanlış) yapamaz. Bilesin ki, hakka (doğruya) dönmek, sonuna kadar batılı (yanlış) sürdürmekten hayırlıdır.

8. Kur'ân'da ve Sünnet'te hükmü bulunmayan ve vicdanen kesin bir kanaate varamadığın dâvaları iyice anla ve düşün. Emsal olayları araştır ve benzerlikleri bulmaya çalış. Sonra bunları birbirine kıyas et. Bulduğun sonuçlar içinde Allah katında en sevimli ve senin kanaatine göre hakkaniyete en yakın olan hükmü ver.

9. Kim ortada olmayan bir hak iddia ederse ona iddiasını ispat edebilecek kadar bir süre ver. Eğer delil getirirse ona hakkını ver, getiremezse aleyhine karar verirsin. Çünkü bu zaman (ona verdiğin süre) içinde, müşkil (gizli, kapalı) olan durumlar açıklığa kavuşur ve hak (gerçek, doğru) açık bir şekilde gözüktür.

10. Had cezasına çarptırılmış olanlar, yalancı şahitlik yaptıkları tespit edilenler ve yakınlığı ya da akraba olduğu sanılanlar dışında bütün Müslümanlar birbirleri hakkındaki şahâdetlerinde âdildirler (şehâdetleri güvenilir ve geçerlidir). Şüphesiz Allah sırların (gizli işlerin) hesabını kendi üzerine almış ve beyyinelerle (delillere ve yeminlere dayanarak) hüküm verdiğiniz takdirde sizden sorumluluğu kaldırmıştır.

11. Hak yerlerinde (mahkemelerde) hiddetlenmekten, sesini yükseltmekten ve hasımların (tarafların) davranışları sebebiyle can sıkıntısından sakın. Zira oralarda (mahkemelerde) (hakkın izharından dolayı) Allah'ın ecri (sevabı, mükâfatı) vardır ve ahiret azığını güzelleştirir. Kimin Allah'la arasındaki ilişkilerde niyeti iyi olursa, Allah da onun diğer insanlarla ilişkilerini iyileştirir. Kim dünyevî amaçlar için riyakârca insanlara şirin görünmeye çalışırsa, Allah onu küçük düşürür. Şüphesiz ki Allah kendisi (kendi rızası) için yapılan amellerden başkasını kabul etmez. Allah'ın

dünyada vereceği rızkı ve ahirette rahmet hazinelerinden ihsan edeceği mükâfatı tahmin bile edemezsin!

*12. Bâkî selâm.*⁴⁴⁶

İslâm yargı tarihinde önemli bir yere sahip olan Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye göndermiş olduğu bu mektup, İslâm Yargılama Hukuku'nun çekirdeğini oluşturmuştur. İçinde yargı ve yargılamaya ya da yargılama usûlüne dair meselelerin özlü bir şekilde anlatıldığı söz konusu mektup, konu ile ilgili Kur'ân'da ve Sünnet'te yer alan hükümlerin de adeta bir özeti niteliğindedir. Hz. Ömer bu mektubunda kısaca kazânın (yargının) muhkem bir farz ve uyulan bir sünnet olduğunu belirttikten sonra Kadı'nın tarafsızlığı, tarafların delil getirme yükümlülüğü, barışma, Kadı'nın hatalı karardan dönmesi gibi yargılama hukukunun temel meselelerine temas etmektedir. Ayrıca Kitap ve Sünnet'te bulunmayan hususlarda kıyasa başvurulması, yalancılığı sabit olmadıkça bütün Müslümanların dürüst birer şahit sayılması gibi meseleler üzerinde durmaktadır. Bu mektubun özellikle tarafsızlığa önem vermesi, objektif delilleri bugünkü hukuk anlayışına uygun bir biçimde ortaya koyması ve eski hukuklarda rastlanan keyfî delilleri kaldırması, objektif delillerin bulunmadığı durumlarda yemini onların yerine ikâme etmesi, hukuk tarihinde ileri bir anlayış olarak kabul edilmektedir. Bu mektup, sonraki dönem İslâm hukukçuları tarafından yargılama hukukunun esasları ortaya konurken kendisine sıkça başvurulmuş temel bir kaynak olmuştur.⁴⁴⁷ Örneğin Serahsî Hz. Ömer'in yazmış olduğu bu mektuba "Yargılama Usûlü ve Hüküm Vermenin Esasları (Kitâbu Siyâseti'l-Kadâ' ve

⁴⁴⁶ Vekî', I, 54-56, 181; Dârekutnî, V, 367-369 (Akdiyye, had.no: 4471); Mâverdî, 95-96; Beyhakî, X, 150 (Kitâbu's-Şehâdât 8); Serahsî, XVI, 60-65; Kâsânî, VII, 9; İbn Ferhûn, I, 25; Hamidullah, *Vesâik*, 427-428 (Belge no: 327)

⁴⁴⁷ Kandemir, X, 191

Tedbîru'l-Hukm)"⁴⁴⁸, Kâsânî "Yönetim Usûlü (Kitâbu's-Siyâse)"⁴⁴⁹, İbn Ferhûn ise "Yargılama Mektubu/Usûlü (Risâletu'l-Kadâ)"⁴⁵⁰ ismini vermişlerdir. Bu mektubu hukukî idare ve yargılama usûlünü ilgilendiren her eserde bulmak mümkündür.

Muhammed Hamidullah ise, bu mektubun metnini *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* adlı eserinde 327 numaralı vesika olarak neşretmiştir. Hamidullah mektuba kısmen veya tamamen yer veren kaynakların geniş bir listesini de vermiştir. Mektuba eserlerinde yer verenler arasında siyer ve İslâm tarihçileri, hadisçiler, İslâm hukukçuları ve Arap edebiyatçıları bulunmaktadır.⁴⁵¹ Mektup Türkçe,⁴⁵² Fransızca, İngilizce ve Almanca gibi çeşitli batı dillerine de çevrilmiştir.⁴⁵³

Hiz. Ömer tarafından Ebû Mûsâ'ya gönderilen bu meşhur mektubun birkaç maddesini ayrıntılı bir şekilde incelemenin daha faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Mektupta yargının önemi ile ilgili yer alan şu ifade dikkat çekicidir: "*Kazâ (yargılama), muhkem (kesin, sağlam) bir farz (farîza-i muhkeme) ve uyulması gereken bir sünnettir...* (madde 3)" Burada yargılama ya da yargı görevi için kullanılan "farîza-i muhkeme" ifadesinden maksat onda nesh (yürürlükten kaldırma), tahsis (bir şeye özgü kılma) ve te'vile (başka bir anlam vermeye) ihtimal bulunmayacak derecede kesinlik ifade etmesidir.⁴⁵⁴ Bu kayıtlar yargı işinin hiçbir zaman ve hiçbir sebeple askıya alınamayacak ya da uygulamadan kaldırılamayacak bir görev olduğunu, yargıya kapalı bir alan ihdâs edilemeyeceğini, hakkın tespit ve

⁴⁴⁸ Serahsî, XVI, 60

⁴⁴⁹ Kâsânî, VII, 9

⁴⁵⁰ İbn Ferhûn, I, 24

⁴⁵¹ Hamidullah, *Vesâik*, 425-427

⁴⁵² Bkz. Danışman, III, 267-268; Berki, "İslâm'da Kaza Tarihi", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara, 1969, c. XVII, s. 153-167, 162-167; Şiblî, *Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi)*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I-V, İstanbul, 1974, IV, 362-363, Hiz. Ömer, 270; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 67-68; Hasan, II, 197-198; Temmâvî, 300-301; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, 288-290; Arı, Abdüsselâm, "Hz. Ömer'in Ebû Musâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2003, sy. 2, s. 85-99, 87-88;

⁴⁵³ Hamidullah, *Vesâik*, 426-427; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 69

⁴⁵⁴ Serahsî, XVI, 60

temininde, haksız taleplere karşı kişinin korunmasında ve hak ihlallerinin önlenmesinde başka hiçbir şeyin yargının yerini tutamayacağını ifade etmektedir.⁴⁵⁵

“Uyulması gereken bir sünnet” ifadesi ise, dinde izlenmesi gereken yol ve usûlleri ifade eder ki⁴⁵⁶ bu da yargının kurumsallaşma zorunluluğuna işaret etmektedir.⁴⁵⁷

Yargılamanın ilk hedefi gerçek hukukî durumu tespit edip hakkı ortaya çıkarmaktır. Bu tespit gerçekleşikten sonra ortaya çıkan hakkın gecikmeden yerine getirilmesi gerekir. Aslında mahkeme tarafından verilen hüküm ile tespit edilen hakkın, davalılarca yerine getirilmesi gerekir. Davalılar bundan kaçınacak olurlarsa kadı devlet gücünü kullanarak hükmü cebren uygular. Aksi takdirde sadece yargılama yapmanın ve hakkı açıklamamanın hiçbir yararı yoktur. Nitekim câhiliye döneminde hakemlerin davalara bakıp hüküm verdikten sonra onları icra edemedikleri ya da verdikleri hükmün herhangi bir bağlayıcılığının olmadığı durumu da bilinen bir gerçektir. Onun için Hz. Ömer mektubunun 3. maddesinin devamında “... Zira yerine getirilmeyecek bir hakkı söylemenin (sadece hüküm vermenin) faydası yoktur” demiştir.

Hz. Ömer’in mektubunda değindiği bir diğer husus ise sulh meselesidir. Mektubun 6. maddesinde şöyle denmiştir: “İnsanlar arasında sulh caizdir (yapılabilir), ancak haramı helâl veya helâli haram kılan bir sulh caiz değildir (yapılamaz).”⁴⁵⁸ Sulh, davacı ile davalının kendi rızalarıyla aralarındaki anlaşmazlığı kaldırmak üzere yaptıkları bir sözleşmedir.⁴⁵⁹ Kadı’nın hükmü her zaman acıları dindirmenin en iyi yolu olmayabilir. Bunun için kadı, önce taraflar arasında sulhun

⁴⁵⁵ Arı, 90

⁴⁵⁶ Serahsî, XVI, 60

⁴⁵⁷ Aslan, Nasi, *İslâm Hukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, Ankara, 2005, 20

⁴⁵⁸ Aslında Hz. Ömer’in bu sözü çok küçük farklılıklarla Hz. Peygamber’den rivâyet edilen bir hadise çok benzemektedir. Bkz. Ebû Dâvud, 644 (Kadâ’ 12, had. no: 3594); Serahsî, XVI, 61

⁴⁵⁹ Bilmen, VIII, 5

mümkün olup olmadığına bakmalıdır. Mümkünse davanın nasıl sonuçlanacağı belli olmadan önce, ısrarcı olmamak şartıyla tarafları birkaç defa sulha davet edebilir. Çünkü Kur’ân’a⁴⁶⁰ ve Hz. Peygamber’in sünnetine⁴⁶¹ göre sulh daha hayırlıdır. Ayrıca Hz. Ömer’in, “Hasımları, kendi aralarında anlaşmıyaya kadar geri çeviriniz (sulh yapmaya yönlendiriniz). Çünkü bir davayı yargı yolu ile (kadı kararıyla) çözümlmek, taraflar arasında kine yol açar”⁴⁶² dediği de rivâyetler arasında yer almaktadır. Sulh yoluyla davaların sona erdirilmesi, taraflar arasındaki kinin sona ermesine, hatta onların birbirlerini sevmelerine bile sebep olabilir. Ancak sulhun de bir sınırı vardır. Haramı helal, helali haram kılan bir sulh caiz değildir.⁴⁶³

Söz konusu mektupta dikkat çekici bir diğer madde ise şudur: “*Dün verdiğin, sonra üzerinde tekrar düşünüp doğruya ulaştığın bir yargı kararı, seni hakka (doğruya) dönmekten alıkoymasın. Çünkü hak (doğru) olan bir şeyi hiçbir şey batıl (yanlış) yapamaz. Bilesin ki, hakka (doğruya) dönmek, sonuna kadar batılı (yanlış) sürdürmekten hayırlıdır (madde 7).*” Buna göre yargılama sırasında kadı tarafından verilen hüküm bir ictihaddır. Kadı, verdiği ancak henüz tebliğ ve icra edilmemiş bir hükümde hata ettiğini anlarsa, bu hükmünü bozması gerekir. İnsanlardan utanma gibi herhangi bir sebep onun hatadan dönmesine engel teşkil etmemelidir. Verilen hüküm icra edilmişse artık bunun bozulması mümkün değildir.⁴⁶⁴ Fakat sonraki olaylarda yeni ictihadına göre karar verir.⁴⁶⁵ Zira ictihâdî bir hükmün başka ictihâdî bir

⁴⁶⁰ Hucurât, 49/9; Nisâ, 4/114, 128; Enfâl, 8/1

⁴⁶¹ Nesâî, 815-816 (Âdâbu’l-Kudât 25-26, had. no: 5414-5415); Ayrıca bkz. Buhârî, II, 270 (Sulh 10, had. no: 2706); Muslim, III, 1192 (Musâkât 4, had. no: 1558); Ebû Dâvud, 644-645, 810 (Kadâ’ 12, Diyât 3, had. no: 3594-3595, 4499, 4501)

⁴⁶² Abdurrezzâk, VIII, 303-304 (Buyû’, had. no: 15304)

⁴⁶³ Bilmen, VIII, 8

⁴⁶⁴ Serahsî, XVI, 62; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, 318-319

⁴⁶⁵ Tarîfî, II, 632

hükümle bozulabilmesi, istikrarsızlığa ve verilen hükümlere güvensizlik duyulmasına yol açar.⁴⁶⁶

Şahitlik konusu ile ilgili de Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya şöyle demiştir: “*Had cezasına çarptırılmış olanlar, yalancı şahitlik yaptıkları tespit edilenler ve yakınlığı ya da akraba olduğu sanılanlar dışında bütün Müslümanlar birbirleri hakkındaki şahâdetlerinde âdildirler (şehâdetleri güvenilir ve geçerlidir) (madde10).*” Buna göre şahitliğinin kabul edilmesine engel bir durum ortaya çıkana kadar her Müslüman, inancı gereği âdil olma vasfını taşır. Çünkü inancı onu, haram olduğunu bildiği bir şeyi yapmaktan alıkoyar. Yalan söylemek ve yalancı şahitlik yapmak Müslümanın inancına göre haramdır. Zira Allah Teâlâ: “*Artık pis putlardan ve yalan sözden uzak durun*” buyurmuştur.⁴⁶⁷ Hz. Peygamber de yalancı şahitlik yapmanın Allah’a şirk koşmakla bir olduğunu bildirmiştir.⁴⁶⁸

Hz. Ömer mektubunda Müslümanların birbirlerine karşı şahitlikte âdil olduklarını belirttikten sonra, şahitliği kabul edilmeyecek en önemli üç grubu bunlardan istisna etmiştir:

1. Celde Cezasına Çarptırılanlar: Bu cezaya çarptırılanlar, işledikleri suçlar büyük günah sınıfına girdiği için âdil olma vasfını kaybetmekte ve fâsık konumuna düşmektedir. Fâsıkların getirdikleri haberle ilgili olarak Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulmaktadır: “*Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.*”⁴⁶⁹ Burada Hz. Ömer, günahsız kadınların iffetine iftira eden kimselerle ilgili âyete de işaret etmektedir ki Nûr Sûresi’ndeki bu âyette şöyle denmektedir:

⁴⁶⁶ Şa’bân, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fık)*, Ankara, 2001, 447

⁴⁶⁷ Hac, 22/30

⁴⁶⁸ Buhârî, IV, 87-88 (Edeb 6, had. no: 5976-5977)

⁴⁶⁹ Hucurât, 49/6

“*Namuslu kadınlara zina isnâd edip sonra da dört şahit getiremeyenlere seksen değnek vurun ve onların şahitliğini ebediyen kabul etmeyin. İşte onlar fâsıkların tâ kendileridir. Ancak tevbe edip bundan sonra ıslah olanlar müstesna. Çünkü Allah, çok bağışlayandır ve çok merhamet edendir.*”⁴⁷⁰ Hz. Ömer, Nûr suresinin bu âyetini şöyle tefsir etmiştir: Allah’ın affı ahireti ilgilendirir. Dolayısıyla fâsık bir kimse tevbe etse bile bu dünyada şahitliği kabul edilmez.⁴⁷¹

2. *Yalancı Şahitlik Yaptığı Bilinenler*: Şahitliği kabul edilmeyecek olan kimselerin ikinci grubunu, yalancı şahit olarak tanınmış kimseler meydana getirir. Çünkü bir kimsenin yalancı şahitlik yaptığı bilinince güveni gerektiren bu işte suçu açığa çıkmış olur. Bir konuda suçu açığa çıkan kimseye de o konuda bir daha güvenilmez.⁴⁷²

3. *Akrabalık (Neseb) ya da Yakınlık (Velâ’ Bağı) Sebebiyle Yalan Söyleme Töhmetye Altında Olanlar*: Yani akrabanın ve aralarında muvâlât⁴⁷³ ilişkisi olan kimselerin şahitliği, akrabalık veya velilik ilişkisi nedeniyle kabul edilmez. Hz. Ömer’in bu sözü, babanın oğlu lehine yaptığı şahitliğin kabul edilmeyeceğine delildir. Yine bu söz, eşlerin birbiri lehine yaptıkları şahitliğin kabul edilmeyeceği konusunda da bir delildir. Çünkü evlilik velilik ilişkisi doğuran en kuvvetli nedenlerdendir. Evlilik, eşlerin birbirine eğilim göstermelerine neden olur. Hz. Ömer, velâ’nın ve akrabalığın kişinin adalet niteliğini kaldırmadığına, fakat töhmet (suçlama) bulununca bu kimselerin şahitliklerine göre davranmanın mümkün

⁴⁷⁰ Nûr, 24/4-5

⁴⁷¹ Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, 292

⁴⁷² Serahsî, XVI, 64

⁴⁷³ Muvâlât akdi, nesebi belli olmayan bir kimsenin, bir şahsa hitâben: “Sen benim mevlâm ol, vefat ettiğimde malıma vâris ol, bir cinayet işler isem âkilem olup ödenmesi gereken kan bedelini öde” diye teklif eder ve o şahsın da kabul etmesiyle akit gerçekleşmiş olur. Bu durumda ikinci şahıs (mevlây-ı a’lâ) birincisine (mevlây-ı esfele) vâris olduğu gibi bir cinayet işlerse borcunu öder. Eğer muvâlât akdi babası (nesebi) belli olmayan iki kişi arasında olursa her ikisi de diğerinin hem vârisi hem de âkilesi (diyetini ödeyen) olur

olmadığına işaret etmiştir. Bundan dolayı bu sözün “bir kimsenin, haklı olsun, haksız olsun kendisiyle arasında velilik ilişkisi bulunan bir kimseye veya bir yakınına karşı, onu başkasına tercih edecek derecede eğilimi olduğu anlaşılırsa (şahitliği kabul edilmez.)” anlamında olduğu söylenmiştir.⁴⁷⁴

Son olarak Hz. Ömer’in mektubun da değindiği şu hususa temas etmek ve diğer maddelerin değerlendirilmesini ise ilerleyen kısımlara bırakmak istiyoruz: “*Hak yerlerinde (mahkemelerde) hiddetlenmekten, sesini yükseltmekten ve hasımların (tarafların) davranışları sebebiyle can sıkıntısından sakın. Zira oralarda (mahkemelerde) (hakkın izharından dolayı) Allah’ın ecri (sevabı, mükâfatı) vardır ve ahiret azığını güzelleştirir...*” Yargılamanın amacı adaleti gerçekleştirmek, haklıyı haksızdan ayırt etmek ve insanlar arasındaki anlaşmazlıkları gidermektir. Kadı’nın gönlü huzurlu, kafası sakin olmalıdır ki sağlıklı bir yargılama yapabilsin. Bu sebeple Hz. Peygamber, “*Hâkim (Kadı) kızgın iken hüküm veremez*”⁴⁷⁵ buyurmuştur. Zira kızgınlık, genellikle zihin dağınıklığına yol açan ve sağlıklı düşünmeyi engelleyen bir durumdur. Zihni dağınık ve sağlıklı düşünmeden yoksun bir kimse gerçeği kavrayıp doğru yargılama yapamaz. Onun için zihin dağınıklığına sebep olan kızgınlık, şiddetli üzüntü, korku, hastalık, uykunun ağır basması, aşırı açlık ve susuzluk, aşırı tokluk, aşırı sevinme, küçük veya büyük abdestlerinden birine sıkışmış olmak, çok soğuk ve sıcaktan rahatsızlık duymak gibi durumlar sağlıklı bir şekilde yargılama yapmayı engelleyen haller olarak değerlendirilmiştir. Aynı gerekçe ile hâkimin yargılama yapacağı gün nafile oruç tutmaması tutmasından daha uygun görülmüştür.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Serahsî, XVI, 64

⁴⁷⁵ Buhârî, IV, 332 (Ahkâm 13, had. no: 7158); Muslim, III, 1342-1343 (Akdiyye 7, had. no: 1717); Ebû Dâvud, 643 (Kadâ’ 9, had. no: 3589); Tirmizî, III, 13-14 (Ahkâm 7, had. no: 1334); İbn Mâce, 396 (Ahkâm 4, had. no: 2316); Nesâî, 813 (Âdâbu’l-Kudât 18, had. no: 5406)

⁴⁷⁶ Serahsî, XVI, 67; Arı, 92-93

Yine Hz. Ömer, bu mektup dışında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği başka bir talimatında ise, Kadı'nın şahsî bilgisini, zannını ve şüphelerini hükümlerine esas edinemeyeceği hususuna da ayrıca dikkat çekmiştir.⁴⁷⁷

a.2. Kadı Şureyh'e Gönderilen Mektup ya da Talimatlar

İslâm yargı sisteminin kuruluşunun ilk safhalarında görev yapan Kadı Şureyh, ictihâdları ve uygulamalarıyla bu müessesenin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır. Sonraki dönemlerde tedvîn edilen fıkıh kitaplarının yargılama usûlüne ilişkin bölümlerinde onun uygulamalarına sık sık atıfta bulunulması bu katkının bir göstergesidir. Görüş ve uygulamalarına ayrıca hadis kaynaklarında da sık sık yer verilmiştir.⁴⁷⁸

Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektup gibi bir mektup da Şureyh'e yazmış ve bu mektubunda da insanlar arasında hüküm verirken takip edeceği usûlü bildirmiştir. Dolayısıyla Şureyh açısından büyük bir öneme sahiptir bu mektup. Yine Hz. Ömer'in Şureyh'e yazmış olduğu bu mektup, belki de onun Basra valisi ve kadısı olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupla⁴⁷⁹ birlikte, İslâm Yargı Hukukunun temelini teşkil etmektedir diyebiliriz.⁴⁸⁰ Kaynaklarda Kadı Şureyh'in belirtilmeyen bir sorusu üzerine Hz. Ömer tarafından kaleme alınan söz konusu mektupta şunlar yazmaktadır:

“Sana bir dava geldiği zaman Allah'ın kitabı ile hükmet. Eğer Allah'ın kitabında o olay hakkında herhangi bir hüküm bulamazsan o zaman peygamberin

⁴⁷⁷ Abdurrezzâk, VIII, 342 (Buyû', had. no: 15462)

⁴⁷⁸ Özen, Şükrü, “Kâdî Şureyh”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 119-121, 121; Ayrıca bkz. Vekî', II, 380-389, III, 391-433; Serahsî, XVI, 59-111; Dârimî, IV, 1902, 1921, 1967, 1983, 1993, 2021, 2023-2024 (Ferâiz 5, 15, 33, 39, 44, 54, 55, had. no: 2928, 2969, 3067, 3110, 3137, 3207, 3210, 3213)

⁴⁷⁹ Zeydan, Corci, I, 325; Karaman, 131

⁴⁸⁰ Taş, Aydın, “Şureyh'in Hayatı, İlmi Mevkii ve Kadılığı”, *F.Ü.İ.F.D.*, Elazığ, 1996, sy. 1, s. 349-376, 363

sünnetiyle hükmet. Eğer sana intikal eden olay hakkında ne Kur'ân'da, ne de Sünnet'te herhangi bir hüküm bulamazsan, o zaman bu hususta icma olup olmadığını araştı. Eğer o konuda icma varsa, o icmaya uy (farklı bir rivâyette: salih kimselerin verdiği hükümlerle hükmet). Eğer aradığın şeyi orada da bulamazsan, ya hemen kendi reyinle (görüşünle) ictihâtta bulun (hükmet), ya da hemen ictihâtta bulunmayı (hüküm vermeyi) erte. Bence acele etmeden düşünerek vereceğin hüküm, senin için daha hayırlı olur. Allah'ın selamı üzerine olsun."⁴⁸¹

Hiz. Ömer bu mektubun dışında çeşitli fer'î meselelerle ilgili olarak da zaman zaman Şureyh'e mektup yazarak ona yol göstermiştir.⁴⁸² Ara sıra Şureyh'in de karşılaştığı meselelerle ilgili olarak Hiz. Ömer'e mektup yazıp ona danıştığı, hatta aynı meseleyle ilgili olarak iki defa karşılıklı olarak yazıştıkları bile rivâyetler arasında yer almaktadır.⁴⁸³

Yine Hiz. Ömer Şureyh'i kadı olarak tayin ettiği zaman, mahkemede tatbik edilecek kanunların Kur'ân ve Sünnet olduğunu ona hatırlatmış, Kur'ân ve Sünnette bulunmayan hususlar için reyile karar vermesini yani ictihâd etmesini tavsiye etmiştir.⁴⁸⁴ Ayrıca hüküm meclisinde iken; kimseye danışmamasını, kimseye zarar vermemesini, alış-veriş yapmamasını, rüşvet almamasını ve sinirli iken hüküm vermemesini de özellikle belirtmiştir.⁴⁸⁵ Hiz. Ömer'in zikrettiğimiz Kadı Şureyh'e yaptığı bu son tavsiyesi oldukça dikkat çekici ve düşündürücüdür. Acaba istişareye çok önem veren ve birçok zaman bu yolla kararlar alan bir halife nasıl oluyor da görevlendirdiği bir kadıya, başkasına danışmamasını ya da başkasıyla istişare

⁴⁸¹ Hiz. Ömer'in Şureyh'e yazdığı bu mektup, az bir farklılıkla değişik kaynaklarda zikredilmektedir. Bkz. Nesâî, 811 (Âdâbu'l-Kudât 11, had. no: 5399); Vekî', II, 358; Beyhakî, X, 110 (Âdâbu'l-Kâdî 18); Hamidullah, *Vesâik*, 439-440 (Belge no: 329/c-d)

⁴⁸² Abdurrezzâk, IX, 394 (Ukûl, had. no: 17748); Vekî', II, 359-361

⁴⁸³ Vekî', II, 360

⁴⁸⁴ Vekî', II, 357

⁴⁸⁵ Vekî', II, 358; Serahsî, XVI, 66

etmemesini tavsiye ediyordu? Bu sorunun cevabını da Serahsî şöyle veriyor: Kadının hüküm meclisinde yani mahkemede danışma ile uğraşması doğru değildir. Bu başka bir mecliste olmalıdır. Çünkü kadı, hüküm meclisinde danışma ile uğraşırsa hüküm verme yolunu karıştırabilir. Câhil bir kimse de Kadı'nın bilmediğini ve bu yüzden başkasına sorduğunu zannedip onu hafife alabilir.⁴⁸⁶

a.3. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a Gönderilen Mektup ya da Talimatlar

Hiz. Ömer'in Şam'da bulunan başkomutan ve bölge valisi Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a ve Muâviye b. Ebî Sufyân'a gönderdiği talimatnâmeler günümüze kadar ulaşmış mektuplar arasındadır. Bu iki mektup ya da talimatnâme küçük farklılıklar dışında neredeyse birbirinin aynı gibidir. Öncelikli olarak Ebû Ubeyde'ye gönderilen mektubu aktarmak içeriğinin yorumunu ise Muâviye'ye gönderilen mektupla birlikte yapmak istiyoruz. Söz konusu mektubunda Hiz. Ömer Ebû Ubeyde'ye şunları yazmıştır:

“Ben, sana, senin için de, benim için de hayır olan bir mektup yazdım. Şu beş haslete sınıksı sarıl ki, dininde selamete erip (dinini korumuş olup), senin için (ya da insanlar için) rızık olandan (sevap ve günahdan) efdal olanına (yani sevaba) mazhar olasın. Eğer iki hasım huzuruna gelirse, onlardan âdil (doğru) deliller iste, sonra, kat'î (kesin, sarîh) bir yemin teklif et. Zayıf olan kimseyi yanına yaklaştır ki, dili açılıp konuşsun ve kalbi korkudan kurtulsun. Yabancı olan kimseyi (uzak yerden gelmiş olanı) fazla bekletme. Çünkü o, beklemesi fazla uzayınca ihtiyaçlarını sana arz etmekten vaz geçip (davasını bırakıp) ailesinin yanına (memleketine) döner. Başını kaldırmayan (davanın/husûmetin hallini talep etmeyen) kimse, batılı istemiş

⁴⁸⁶ Serahsî, XVI, 66

(haksızlık etmiş) demektir. Hükmetmenin daha üstün olduğu kanısına sahip olmadığın sürece sulh yapmaya çalış. Bâkî selâm.”⁴⁸⁷

a.4. Muâviye b. Ebî Sufyân’a Gönderilen Mektup ya da Talimatlar

Hiz. Ömer tarafından Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’ın ve Yezîd b. Ebî Sufyân’ın ölümleri üzerine daha etkin bir göreve yani Şam valiliğine getirilen Muâviye b. Ebî Sufyân’a gönderilen mektup ise şöyledir:

“Ben yargı (yargılama usûlü) ile ilgili senin ve benim için hayır barındıran ve yol gösterici olan bir mektup yazdım. Beş şeyden ayrılma ki, dinin selamette olsun (dinini korumuş olasın) ve bu sayede daha iyi bir yolda olasın. Eğer iki hasım huzuruna gelirse, onlardan âdil (doğru) bir delil ve kat’î (kesin, sarîh) bir yemin iste. Çünkü gaybı bilmeyen bir kadı için hüküm verme yolu budur. Kim buna tutunursa (böyle bir yol takip ederse) dînî selamette olur ve dünyada övgü, ahirette sevap bakımından en büyük payı alır. Zayıf olan kimseyi kendine yaklaştır ki gönü kuvvetlensin, dili açılsın. Yabancı kimseyi gözet. Çünkü sen onu gözetmezsen o hakkını bırakıp (davasını bırakıp) ailesinin yanına (memleketine) döner. Belki de başını kaldırmayan (davanın/husûmetin hallini talep etmeyen) kişi onun (zayıfın) hakkını zâyî eder. İnsanlar arasında, hükmetmenin daha üstün olduğu kanısına sahip olmadığın sürece, sulh yapmaya çalış.”⁴⁸⁸

Hiz. Ömer’in Şam valisi Muâviye b. Ebî Sufyân’a ve bir önceki kısımda zikrettiğimiz Şam başkomutanı ve bölge valisi Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’a gönderdiği birbirine çok benzeyen bu iki mektup da diğer mektuplar gibi yargılama usûlü açısından önemli konulara vurgu yapmaktadır. Hiz. Ömer bu iki valisinden yargılama

⁴⁸⁷ Ebû Yûsuf, 117; Hamidullah, *Vesâik*, 438 (Belge no: 329/a), *İslam Anayasa Hukuku*, 287

⁴⁸⁸ Vekî’, I, 56-57; Serahsî, XVI, 65-66; Hamidullah, *Vesâik*, 437-438 (Belge no: 329)

usûlüyle ilgili olarak özellikle beş hususa dikkat etmelerini istemiştir. Öncelikli olarak önlerine gelen (ya da vali olmaları hasebiyle istişare amacıyla kendilerine danışılan) bir davada taraflardan kesin deliller ya da yemin istenilmesi hususuna değinmiştir. Çünkü Kadı'nın bundan başka yargılama yapma ve sonrasında hüküm verme yolu yoktur. Bu usûlü takip etikleri taktirde dünyada övgüye, âhirette mükâfâta nail olacaklardır.

Daha sonra Hz. Ömer zayıf olan kimseye daha yumuşak davranmalarını istemiş ve bu sayede kendilerine güveneceklerini ve daha rahat konuşabileceklerini belirtmiştir. Aslında Hz. Ömer bu sözüyle, zayıf olanın kuvvetli olanın önüne geçirilmesini değil, Kadı'nın taraflar arasında eşit davranmasını istemiştir. Çünkü kuvvetli olan, kuvveti nedeniyle kadıya kendiliğinden yaklaşır. Zayıf ise buna cesaret edemez. Kuvvetli kimse delili ne ise onu söyler. Zayıf kimse ise söylemekten âciz olabilir. Bundan dolayı karşı tarafla eşit seviyeye getirmek için Kadı'nın zayıfı kendine yaklaştırması gerekir. Böylece zayıfın kalbi kuvvetlenir, dili açılır ve bu sayede daha rahat delilini söyler ya da açıklayabilir.⁴⁸⁹

Sonrasında Hz. Ömer yabancı olan ya da uzak yoldan gelen kimsenin gözetilmesini, fazla bekletilmemesini istemektedir. Bazı âlimler bu sözün, mahkemede çok sayıda dâva olması durumunda yabancı kimselerin davalarının öne alınmasını emrettiğini söylemişlerdir. Çünkü yabancının ya da uzak yoldan gelmiş olanın aklı ve kalbi ailesiyle beraberdir. Bundan dolayı o, bir an önce ailesinin yanına dönebilsin diye, kadı davasını dinlemekte öncelik tanınmalıdır. Bazı âlimler ise Hz. Ömer'in bu sözüyle şunu kastettiğini söylemişlerdir: “Yabancı kimsenin kalbi kırıktır. Kadı onu gözeterek ona bir ayrıcalık tanımazsa, delilini ortaya koyamaz.

⁴⁸⁹ Serahsî, XVI, 66

Bundan dolayı hakkını bırakıp ailesinin yanına döner. Kadı onun sözüne kulak vermeyince yani ona öncelik tanımayınca, hakkının yitirilmesine neden olmuş olur.”⁴⁹⁰

Mektubun sonuna gelindiğinde ise Hz. Ömer, başını kaldırmayan yani davanın çözülmesini istemeyen, işi sürekli yokuşa süren tarafın asıl haksız taraf olduğunu, zayıfın hakkını gasp ettiğini belirtmiş ve özellikle meselenin karışık olduğu, kesin hüküm vermenin mümkün olmadığı davalarda tarafların barıştırılması ya da anlaşılması gerektiğini vurgulamak sûretiyle mektubuna son vermiştir.

b. Hz. Ömer Döneminde Davalar ve Bu Davalarda Dikkat Edilen Hususlar

Sözlükte “çağırarak, seslenmek, dua etmek, getirilmesini istemek” anlamlarına gelen “dava” kelimesi, bir fıkıh terimi olarak bir kimsenin başka bir kimseden kadı huzurunda hakkını istemesi demektir.⁴⁹¹ Kadının davaya baktığı yere ise mahkeme denmektedir.⁴⁹² Hz. Peygamber hayatta iken davaların görüldüğü belirli bir mekân yoktur. Mescid, pazaryeri, konaklama yerinde bir çadır ya da ev bütün her yer onun için uygundur.⁴⁹³ Bununla beraber Hz. Peygamber döneminde de ondan sonra gelen Hulefâ-i Râşidîn döneminde de davaların görülmesi için genellikle mescidler kullanılmıştır.⁴⁹⁴ Hatta Kâsânî Hz. Ömer’in kendisine gelen davalara mescidde baktığını özellikle belirtmektedir.⁴⁹⁵ Ayrıca Hz. Ömer’in, mescidde baktığı davalar dışında sık sık çarşı ve pazarlarda dolaştığı ve kendisine getirilen davaları ya da

⁴⁹⁰ Serahsî, XVI, 66

⁴⁹¹ Mecelle, md. 1613; Bilmen, VIII, 81; Yavuz, Cevdet, “Dava”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX, s. 12-16, 12

⁴⁹² Geniş bilgi için bkz. Atar, “Mahkeme”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, s. 338-341

⁴⁹³ Kettânî, I, 230-231, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 934; Pedersen, Jons, “Mescid”, *İA*, İstanbul, 1979, VIII, s. 1-86, 46

⁴⁹⁴ Kâsânî, VII, 13; İbn Mâze, I, 298; Pedersen, VIII, 46

⁴⁹⁵ Kâsânî, VII, 12

anlaşmazlıkları hemen bulunduğu yerde çözüme kavuşturduğu da rivâyetler arasında yer almaktadır.⁴⁹⁶

Hiz. Ömer döneminde farklı şehirlerde kadılık yapmış kişilerin hayat hikâyelerine baktığımızda ise farklı uygulamalarla karşılaşabilmekteyiz. Meselâ Zeyd b. Sâbit, Hiz. Ömer ile Ubeyy b. Ka'b arasındaki davaya evinde bakmıştır.⁴⁹⁷ Yine Basra kadısı olan Ka'b b. Sûr'un da davalara evinde baktığı rivâyet edilmiştir.⁴⁹⁸ Kûfe valisi ve aynı zamanda kadısı olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî ise davaları evinde çözüme kavuşturan kimselerdendir. Ancak durumdan haberdar olan Hiz. Ömer, Ebû Mûsâ'nın usûlünü tasvip etmemiş hatta evinin ateşe verilmesini dahi istemiş, o da özür dileyip affını istedikten sonra bir daha evinde davalara bakmamıştır.⁴⁹⁹ Kûfe kadısı Şureyh ise kendisine gelen davalara ancak yağmurlu günlerde evinde bakmıştır.⁵⁰⁰

Rivâyetlerden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz: Hiz. Ömer'in hilâfeti de dâhil olmak üzere İslâm'ın ilk yıllarında fertler arasındaki anlaşmazlıklara ya da davalara evlerde, çarşı-pazarlarda, yollarda ya da müsait olan herhangi bir yerde bakılmıştır. Ancak bu işte en çok kullanılan yerler mescidler olmuştur.⁵⁰¹ Hatta mescidler, özellikle Mescid-i Nebvî örneğinde görüleceği gibi, idarî işlerin yürütülmesinde devletin faaliyet merkezi olarak da kullanılmıştır.

Yine Hiz. Ömer'in hilâfeti döneminde yargıya intikal eden dava örneklerine baktığımızda ise karşımıza genellikle şu konularla ilgili davalar çıkmaktadır:

⁴⁹⁶ Taberî, IV, 213; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 455

⁴⁹⁷ Vekî', I, 76; Beyhakî, X, 136 (Âdâbu'l-Kâdî); Serahsî, XVI, 73

⁴⁹⁸ Vekî', I, 175

⁴⁹⁹ İbn Ferhûn, I, 31; Kettânî, I, 231

⁵⁰⁰ İbn Sa'd, VIII, 255; İbn Mâze, I, 302

⁵⁰¹ Kâsânî, VII, 13

Dinden dönme (irtidât),⁵⁰² zina ve zina isnâdı,⁵⁰³ neseb,⁵⁰⁴ içki içme,⁵⁰⁵ cinâyet,⁵⁰⁶ hırsızlık,⁵⁰⁷ dolandırıcılık,⁵⁰⁸ hiciv,⁵⁰⁹ adam yaralama (gözü kör etme),⁵¹⁰ alış-veriş,⁵¹¹ karı-koca ilişkileri⁵¹² at tarafından öldürülme,⁵¹³ sokağa bırakılan (terk edilmiş) çocuk,⁵¹⁴ başkasının arazisi üzerinde su kanalı açma (toprak mülkiyeti),⁵¹⁵ yitik (buluntu) para ve hayvan.⁵¹⁶

Hz. Peygamber'in hayatını ya da Sünneti'ni incelediğimizde dava ve dava ile alakalı ispat, savunma ve kararlar ilgili birçok hüküm ve uygulama örneği görürüz. Zira Hz. Peygamber Medine döneminde diğer sıfatlarının yanı sıra devlet başkanı, kadı, üst yargı mercii sıfatlarıyla birçok dava dinlemiş, hükme bağlamış ve ihtilâfları gidermiştir. Kur'ân'ı Kerîm'de de Hz. Peygamber'in bu yönüne sık sık atıfta bulunulmuştur.⁵¹⁷ Yine Hz. Peygamber'in Sünneti'nde de iddia ve davaların kural olarak iki şahitle ispat edilmesi, delilin bulunmadığı durumlarda yemine başvurulması, delil getirmenin iddia sahibine, yeminin ise inkâr edene gerektiği gibi

⁵⁰² Mâlik, IV, 1066 (Akdiyye, had no: 2728)

⁵⁰³ Ebû Yûsuf, 153; Mâlik, V, 1202 (Recm ve'l-Hudûd, had. no: 3043); İbn Kayyım, 6, 47-48, 53; Karaman, 130-131; Beroje, Sahip, *İslâm Ceza Muhâkemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar* (Doktora Tezi), Erzurum, 1999, 252

⁵⁰⁴ Mâlik, IV, 1071-1073 (Akdiyye, had. no: 2737-2739); Vekî', I, 179; İbn Kayyım, 45-46, 66; Karaman, 131; Beroje, 268

⁵⁰⁵ Ebû Yûsuf, 165; Abdurrezzâk, VII, 314 (Talak, had. no: 13320); Dârimî, III, 1488 (Hudûd 9, had. no: 2357); Muslim, III, 1330-1332 (Hudûd 8, had. no: 1706-1707); Ebû Dâvud, 805, 807 (Hudûd 36-37, had. no: 4479-4481, 4488-4489); Tirmizî, III, 113 (Hudûd 14, had. no: 1443); Belâzurî, 369; Erul, 334

⁵⁰⁶ İbn Kayyım, 28-29; Beroje, 79-80, 255, 293

⁵⁰⁷ Mâlik, IV, 1083 (Akdiyye, had. no: 2767); Abdurrezzâk, X, 239 (Lukata, had. no: 18978); Beyhakî, VIII, 278 (Serika 23); Serahsî, IX, 140; Bâcî, VII, 447-451 (Akdiyye, had. no: 1318)

⁵⁰⁸ Belâzurî, 677-679

⁵⁰⁹ Kettânî, I, 247-247; Beroje, 298-299; Yılmaz, Metin, 552

⁵¹⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *el-Muhallâ*, thk. Muhammed Munîr ed-Dîmeşkî, I-XI, Mısır, 1347-1352/1929-1934, IX, 368

⁵¹¹ İbn Sa'd, VIII, 253-254; Vekî', II, 357

⁵¹² İbn Sa'd, IX, 91; Vekî', I, 176-177; Mâverî, 122-123; İbn Abdilberr, IV, 1318-1321; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 453; İbn Kayyım, 24-25

⁵¹³ Mâlik, V, 1246-1247 (Ukûl, had. no: 3150)

⁵¹⁴ Mâlik, IV, 1068-1069 (Akdiyye, had no: 2733)

⁵¹⁵ Mâlik, IV, 1079-1081 (Akdiyye, had no: 2760-2761)

⁵¹⁶ Mâlik, IV, 1097-1099 (Akdiyye, had no: 2803, 2808)

⁵¹⁷ Bkz. Nisâ 4/65; Mâide 5/42-43, 48-49; Nûr 24/48-51; Ahzâb 33/36

hususlarla Kadı'nın dâvada iki tarafı da dinlemesi, açık ve eşit şartlarda yargılaması, objektif verileri ve tarafların mahkemede ileri sürdükleri delil ve izahları esas alması gibi birtakım ilke ve tedbirler de mevcuttur.⁵¹⁸ Hulefâ-i Râşidîn'inden, ashâbdan ve tabiînden kadı olarak görev yapanların söz ve uygulamaları da bu konuda zengin malzemeler içermektedir. Biz de tezimizin bu kısmında bu zengin malzeme içerisinde özellikle Hz. Ömer dönemine ait dava örneklerinden hareket ederek o dönemde yapılan yargılamalarda ya da davalarda dikkat edilen hususları ortaya koymaya çalışacağız.

b.1. Taraflar Arasında Eşitlik

Hz. Ömer Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yargılama usûlü ile ilgili gönderdiği mektubun 4. maddesinde şöyle diyordu: *“Meclisinde (duruşmada) ve yüzünde (duruşma sırasındaki bakışlarında ve hareketlerinde) insanlara (taraflara) eşit davran ki, güçlü (zengin) kendisini kayırabileceğin beklentisine kapılmasın, güçsüz (fakir) de adaletinden ümit kesmesin.”* Buna göre taraflardan biri devlet başkanı, diğeri sade bir vatandaş; biri soylu, diğeri aşağı tabakadan bir insan; biri baba, diğeri oğul; biri yaşı küçük, diğeri yaşı büyük; biri müslüman, diğeri gayrimüslim olsa bile Kadı'nın yargılama sırasında davacı ve davalıya eşit davranması gerekir. Bu durumlardan hiçbirisi eşit davranmamayı haklı gösteremez. Hz Ömer'in mektupta kullandığı “insanlar” kelimesi herkesi kapsamaktadır. Kadı, duruşma esnasında davacı ile davalıya gösterdiği yer, onlara bakma, söz söyleme gibi yargılamayla ilgili bütün konularda eşit davranmalıdır. Bu konularda âdil davranan ve eşitliğe riayet eden bir Kadı'nın hüküm verirken de âdil davranması beklenir. Böyle yapmaz da,

⁵¹⁸ Bkz. Muslim, III, 1336-1337 (Akdiyye 1-3, had. no: 1711-1713); Ebû Dâvud, 642-643, 646-648 (Kadâ' 6-7, 9, 16, 21, had. no: 3582-3583, 3589, 366-3601, 3608); Tirmizî, III, 18-19 (Ahkâm 12, had. no: 1340-1342)

soylu birine daha yakın davranıp onu öne geçirirse, o kişi Kadı'nın adaletten sapabileceği ümidine kapılır, karşı taraf ise incinir ve Kadı'nın haksızlık yapabileceğinden korkmaya başlar. Belki de soylu kimse kendisine gösterilen yakınlıktan cesaret alarak daha iyi bir savunma yapar. Karşı taraf ise içine düştüğü korku ve endişe nedeniyle delilini gerektiği gibi ortaya koyamaz. Böylece adalet dağıtması gereken kadı, tam tersine adaletsizliğe sebep olabilir.⁵¹⁹

Kadıların tarafsız ve kim olursa olsun herkese eşit mesafede olması gerektiği ile ilgili kaynaklarımızda şöyle bir rivâyet yer almaktadır: Günün birinde Ubeyy b. Ka'b ile Hz. Ömer bir konuda anlaşmazlığa düştüler. Zeyd b. Sâbit'i aralarında hakem kılarak onun evine geldiler. Zeyd halifeyi karşısında görünce, "Ey Mü'minlerin Emiri! Bana bir haberci gönderseydin ya" dedi. Hz. Ömer de, "Hakemin evine gelinir" diyerek aralarında hükmetmesi için geldiklerini açıkladı. Bunun üzerine Zeyd, Hz. Ömer'e bir yastık getirdi. Fakat Ömer, yargılama sırasında Zeyd'in böyle bir şey yapmasını hoş karşılamayarak "Bu senin ilk zulmündür" dedi. Daha sonra Ubeyy iddasını söyledi, Hz. Ömer de bu iddiayı reddetti. Bunun üzerine yemin etme yükümlülüğü Hz. Ömer'e düşmüştü. Zeyd b. Sâbit, Ubeyy b. Ka'b'a dönerek, "Müminlerin Emirine yemin ettirmesen" dedi. Ancak Hz. Ömer "Hayır, ben yemin ederim" deyince Ubeyy de yemin isteme hakkından vazgeçti.⁵²⁰

b.2. Dava Konusunun Bütün İncelikleriyle Anlaşılması

Davayı gerçeklere uygun olarak sonuçlandırmak, ancak tarafların yargılama esnasında söyleyeceği sözleri dikkatlice dinleyip anlamakla mümkün olur. Zira davacı, iddiasını ortaya koyarken haksızlığını gösterecek bir söz söyleyebilir. Aynı

⁵¹⁹ Serahsî, XVI 61; Kâsânî, VII, 9

⁵²⁰ Vekî', I, 76; Serahsî, XVI, 73-74; Simânî, I, 78; İbn Mâze, II, 87-91; Kâsânî, VII, 9

şekilde davalının da savunma sırasında itiraf sayılabilecek bir beyanda bulunma ihtimali vardır. Bu takdirde davacıdan delil istenmesine gerek kalmayacaktır. Kadı, tarafların ifadelerini dikkatlice dinlemez ve söylenen sözlerin anlamlarını iyice kavrayamazsa verilen ifadelerin hiçbir anlamı olmaz. Bunun için Hz. Ömer Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektubun 3. maddesinde “*Sana bir dava getirildiğinde onu iyice anla*” diye yazmış ve bunu pekiştirmek için de “*Zira yerine getirilmeyecek bir hakkı söylemenin (sadece hüküm vermenin) faydası yoktur*” demiştir.⁵²¹

Hz. Ömer de baktığı davalarda tarafları dinlemeden kararını vermezdi. Hz. Osman'ın anlattığına göre bir gün Hz. Ömer'e bir gözü çıkarılmış bir adam geldi. Hz. Ömer ona, “Davalını getirdin mi?” diye sordu. Adam: “Ey Mü'minlerin Emiri! Sadece bu kadar bir öfke mi?”⁵²² diye karşılık verdi. Hz. Ömer adama: “Belki de sen hasmının iki gözünü çıkardın” cevabını verdi. Sonra davalısı iki gözü de çıkarılmış olarak geldi. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle dedi: “Diğerinin (davalının) delilini de dinlersem dava konusu aydınlanır.”⁵²³

b.3. Hüküm Vermede Acele Edilmemesi

Bir Kadı'nın konuyu iyice anlamadığı ya da olay açıklığa kavuşmadığı sürece hüküm vermemesi gerekir. Ayrıca yine bir kadı konuyu iyice araştırıp gerekli hallerde fıkıh âlimleri ile istişarede bulununcaya kadar, hüküm vermede acele etmemelidir. Çünkü kadılar hak ile hüküm vermekle görevlidir. Hak ile hüküm verme ise, ancak düşünme ve danışma yoluyla sağlanabilir. Nitekim Hz. Ömer Kadı Şureyh'e yazdığı mektubun sonunda “... *acele etmeden düşünerek vereceğin hüküm,*

⁵²¹ Serahsî, XVI, 60

⁵²² Davacı, benim bu kötü halimi gördün fakat yeteri kadar şiddetli tepki vermedin, demek istiyor.

⁵²³ İbn Hazm, IX, 368

senin için daha hayırlı olur...” demiş ve kendisine bir dâva getirildiğinde, o davayı bir ay düşündüğü ve arkadaşlarına danıştığı da rivâyetler arasında yer almıştır.⁵²⁴

Örneğin bir gün Hz. Ömer hac görevini ifa etmek üzere beraberindekilerle birlikte Mina’da iken, büyük bir kalabalık içerisinde merkebe binmiş bir halde ağlayarak irice bir hanım çıkageldi. Orada bulunanlar kendisine “zina ettin, zina ettin” diyordu. Kadın, Hz. Ömer’in huzuruna gelince kendisine hitaben Hz. Ömer: “Ne yaptın? Seni bu hale getiren şey nedir?” dedi. Kadın da cevaben: “Ben uykusu ağır bir kadını, Cenâb-ı Hak beni geceleyin teheccüd namazı kılmaya muvaffak kılmıştır. Bir gece, namazımı kılıp uykuya daldım. Birden uyandım ve üzerime bir adamın bindiğini gördüm. Ardından o adam hemen kaçıp gitti. Arkasından baktımsa da kim olduğunu farkedemedim.” diye durumunu anlattı. Bunun üzerine Hz. Ömer: “Bu bîçare kadın, eğer recmolunmuş olsaydı, Cenâb-ı Hakkın ukubetinden Ebu Kubeys ve Ahmer Dağlarına ateş yağmasından korkulurdu” buyurdu ve derhal şehirlerde bulunan bütün valilere; “bunun gibi bir zina davasında had gerekmeyeceğinden, adam öldürmekten kaçınınız” diye emirnâme yazmıştır.⁵²⁵

Bir diğer örnekte ise günün birinde Hz. Ömer’e Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin yanından bir adam gelmişti. Hz. Ömer adama yöre halkını sordu, o da bazı şeyler anlattı. Sonrasında Hz. Ömer o adama: “Oralara ait yeni bir haberin var mı?” diye sordu. Adam da: “Evet, adamın biri irtidât etti (dinden döndü)” dedi. Hz. Ömer: “Peki siz ona ne yaptınız?” diye sordu. Adam da: “Yakaladık ve boynunu vurduk” diye cevap verdi. Hz. Ömer: “Onu üç gün hapsederek, her gün bir ekmek verip tevbeye davet etmediniz mi? Olur ki tevbe eder ve Allah’ın emrine (İslâm’a) dönerdi” dedi ve sonra sözlerine şöyle devam etti: “Allah’ım ben (orada)

⁵²⁴ Serahsî, XVI, 84; Ayrıca bkz. Erul, 330

⁵²⁵ Ebû Yûsuf, 153

bulunmadım. Öldürülmesini de emretmedim. Bana bildirilseydi öldürülmesine razı olmazdım.”⁵²⁶

b.4. Deliller ve İspat Vasıtaları

Toplum hayatında ya da insanlar arasında bir takım anlaşmazlıklar meydana gelmekte ve bunların çoğu çözüm için dava olarak yargı kurumlarına intikal ettirilmektedir. Bu anlaşmazlıkların hakkaniyet ölçüleri içinde tespit edilip, adaletin tam olarak yerine getirilebilmesi için dava edilen hakkın ispat edilmesi gerekir. Çünkü yargı kurumlarına intikal ettirilen davaları kadı, ancak tarafların ileri süreceği delillere bağlı kalarak hükme bağlar. Bir hak gerçekte mevcut olsa bile, varlığı ispat edilemediği takdirde, o hak sahibine iade edilemez. Tarih boyunca belki de bu yüzden nice haklar mahkeme köşelerinde heba olup gitmiştir.

İslâm hukukuna göre bir davada ispat yükü Hz. Peygamber’in “*İspat edip delil getirmek davacıya, yemin etmek de davalıya düşer*”⁵²⁷ hadisine göre davacıya düşmektedir. Davacının davasını delil ya da deliller ile ispat etmesi hukuk davaları için geçerlidir. Ceza davalarında ise ispat yükü bazı durumlarda kadıya düşebilir.⁵²⁸

Ceza ve hukuk davalarında hakkı ortaya koyacak her şey ya da her delil verilecek hükme dayanak olabilir. Bunlar arasında, şehâdet, yemin, ikrar (itiraf), yeminden vazgeçme, yazılı vesikalar, karîne (ipucu), kasâme, ehl-i vukûf (bilirkişi), Kadı’nın şahsen bilmesi ya da kanaati yer almaktadır. Kadılar, bu delillere bağlı kalarak davaları sonuca bağlarlar. Bu delillerin en üstünü ise şehâdet delilidir.⁵²⁹

⁵²⁶ Mâlik, IV, 1066 (Akdiyye, had. no: 2728); Rivâyetin farklı bir versiyonu için bkz. Ebû Yûsuf, 180

⁵²⁷ Tirmizî, III, 18-19 (Ahkâm 12, had. no: 1341); Hadisin değişik varyantları için bkz. Ebû Dâvud, 649 (Kadâ’ 23, had. no: 3619); İbn Mâce, 397 (Ahkâm 7, had. no: 2321); Beyhakî, VIII, 123 (Kitâbu’l-Kasâme 1)

⁵²⁸ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 190

⁵²⁹ İbn Kayyim, 10-12, 24; Ayrıca bkz. İbn Ferhûn, I, 162; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 191

Hız. Ömer de kendisine getirilen davalarda eldeki delillere itimat eder,⁵³⁰ yemin ve şahitlere göre karar verirdi.⁵³¹ Hatta O, Muâviye b. Ebî Sufyân'a ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a gönderdiği mektuplarda "... eğer iki hasım huzuruna gelirse, onlardan âdil (doğru) bir delil ve kat'î (kesin, sarıh) bir yemin iste ..." dedikten sonra Muâviye'ye gönderdiği mektubun devamında "... çünkü gaybı bilmeyen bir kadı için hüküm verme yolu budur. Kim buna tutunursa (böyle bir yol takip ederse) dînî selamette olur ve dünyada övgü, ahirette sevap bakımından en büyük payı alır ..." demiştir. Yine Ebû Mûsâ'ya yazdığı mektubun 9. maddesinde de, "Kim ortada olmayan bir hak iddia ederse ona iddiasını ispat edebilecek kadar bir süre ver. Eğer delil getirirse ona hakkını ver, getiremezse aleyhine karar verirsin. Çünkü bu zaman (ona verdiğin süre) içinde, müşkil (gizli, kapalı) olan durumlar açıklığa kavuşur ve hak (gerçek, doğru) açık bir şekilde gözükür" demek sûretiyle görülen davalar ya da yargılamalar sırasında delillerin, ispatın ve yeminin önemine dikkat çekmiştir. Şimdi de Hız. Ömer'in hilâfeti dönemindeki ceza ve hukuk davalarında hakkı ortaya koyacak ya da verilen hükümlere dayanak teşkil edecek delillerin nasıl ortaya çıkarıldığına bir bakalım.

Günün birinde Hız. Ömer'e bir dâva gelmişti. Ensârdan bir delikanlı beraberindeki kadının, annesi olduğunu iddiâ ediyor, kadın ise bunu inkâr ediyordu. Ayrıca kadın delikanlının oğlu olduğunu kabul ederse onun babası ile beraber olduğunu da itiraf etmiş sayılacağı için delikanlının iftira cezasına çarptırılmasını istiyordu. Kadın o güne kadar hiç evlenmediğine dair şahitler de getirince Hız. Ömer kadının lehine hükmetti ve delikanlının cezalandırılmasını istedi. Tam bu sırada Hız. Ali çıkageldi, durumu öğrendi ve halifeden dâvanın yeniden görülmesi için izin aldı.

⁵³⁰ İbn Mâze, II, 49

⁵³¹ Dârekutnî, V, 384 (Akdiyye, had.no: 4496)

Tarafları beraberinde mescide götüren Hz. Ali delikanlıya “bu kadın nasıl senin çocuğu olduğunu inkâr ediyorsa, sen de onun annen olduğunu inkâr et” dedi. Delikanlı, “Nasıl olur o benim annem, onu nasıl inkâr ederim” deyince Hz. Ali “sen benim oğlum, Hasan ile Hüseyin’in kardeşleri ol, bu kadının anneliğini inkâr et” diye ısrar etti. Delikanlı Hz. Ali’nin dediğini yapınca o da kadının velilerini çağırttı, onlardan izin aldı, belirli bir mehir karşılığında kadın ile delikanlıyı nikâhladı ve “al bu kadını götür, karındır, zifaktan sonra bana gel” dedi. Kadın işin ciddiyetini anlayınca itirafta bulundu. Meğer kadın o delikanlının, kendisi gibi bir zenci olan babası ile evlenmiş, adam savaşta şehit düşmüş, kadın da çocuğu bir köleye göndermiş ve bir zencinin annesi olmayı kendine yediremediği için onu inkâr etmiştir.⁵³²

Hz. Ömer’e gelen diğer bir dava ise şu idi: Bir kadın, Ensârdan bir delikanlıya göz koymuş, onu elde edemeyince elbisesine ve bacaklarının arasına yumurta akı sürerek çığlık çığlığa koşmuş ve o delikanlının kendisine tecâvüz ettiğini ileri sürmüş, yumurta akını da (meni olduğunu söyleyerek) buna delil olarak göstermişti. Hz. Ömer bunu kadınlara inceletmiş ve onlar da “bu menidir” deyince delikanlıyı cezalandırmaya karar vermişti. Fakat sanık itiraz ediyor, iftiraya uğradığını ileri sürüyor, durumu iyi inceleyin, diyordu. Hz. Ömer de bu durumu Hz. Ali’ye havale etti ve bu konuda ne düşündüğünü sordu. Hz. Ali meni olduğu iddia edilen sıvıyı dikkatlice inceledikten sonra kaynar su istedi, suyu elbisedeki bu sıvı nesnenin üzerine döktü ve nesne katılaşp beyazlaştı. Daha sonra Hz. Ali o nesneyi iyice inceledi ve onun yumurta olduğunu anladı. Kadın sıkıştırılınca suçunu itiraf etti ve delikanlı bu sayede kurtuldu.⁵³³

⁵³² İbn Kayyım, 45-46; Karaman, 131

⁵³³ İbn Kayyım, 47-48; Karaman, 130-131

Farklı bir örnekte ise kocası ölen bir kadın dört ay on gün iddet beklemişti. Sonra iddeti bitince evlenmiş ve kocasının yanında dört buçuk ay kaldıktan sonra bir bebek dünyaya getirmişti. Bunun üzerine kocası, Hz. Ömer’e gelerek durumu anlattı. Ömer de, yaşlı ve câhiliye devrinden kalma kadınlardan bir kısım (tecrübeli) kadınları çağırarak, onlara bu konuyu sordu. İçlerinden bir kadın: “Bu kadının durumunu ben sana izah edeyim. O, ilk kocasından hamile olunca, kocası öldü. Gebe olduğu halde, aybaşı görmesi üzerine, rahmindeki çocuğun gelişmesi durdu, ikinci kocasının menisi çocuğa temas edince rahminde çocuk harekete geçti ve büyüdü” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, yaşlı kadının sözünü doğru bularak karı-kocayı birbirinden ayırdı ve onlara: “Hakkınızda bildiğim tek şey iyiliktir” dedi ve çocuğun ilk ölen kocasından olduğuna hükmetti.⁵³⁴

Yine bir defasında kadının biri Hz. Ömer’e gelerek zina yaptığını itiraf etmiş ve Hz. Ömer de kadının recmedilmesine hükmetmişti. Olayı duyan Hz. Ali “suça iten sebebi öğrenmemiz gerekir (belki de cezayı düşürecek bir mazereti vardır)” diyerek karara itiraz etti ve kadını çağırıp sordu: “Senin zinan nedir (Zina yapmana sebep olan şey nedir)?” Kadın da anlattı: “Ben develerimizden biriyle yolculuk ediyordum. Ortağımız olan adam da kendi devesiyle gidiyordu. Yanıma su aldım fakat benim devemin sütü yoktu. Ortağımız da yanına su aldı fakat onun devesinin sütü de vardı. Derken benim suyum bitti. Ortağımızdan su istedim. Fakat o, kendimi ona teslim etmezsem bana su vermeyeceğini söyledi. Neredeyse susuzluktan ölecektim. Çaresiz ona istediğini verdim.” Bu açıklamayı duyan Hz. Ali, “Allah-ü Ekber” diye bağırdı ve “... Ancak her kim bunları (açlıktan ölme durumu gibi zorunlu bir sebeple) yemek zorunda kalırsa, yerken arzu-istek duymamak ve zorunlu miktarı aşmamak şartıyla

⁵³⁴ Mâlik, IV, 1071-1072 (Akdiyye, had. no: 2737)

günaha girmiş olmaz. Çünkü Allah (darda kalan kullarına karşı) çok affedici, çok merhametlidir”⁵³⁵ âyetini okudu. Ardından da kadın serbest bırakıldı.⁵³⁶

Verilen dava örneklerinden de görüleceği üzere Hz. Ömer ya da o dönemde kadılık yapmış olan şahıslar önlerine gelen davalarda hakkı ortaya koyacak her yola başvurmuşlar, her delili değerlendirmeye tabi tutmuşlar ve sonuçta en doğru kararı vermeye çalışmışlardır. Son olarak şu birkaç küçük örneği de vermek sûretiyle bu kısmı tamamlayalım: Hz. Ömer evli olmadığı halde hamile kalan bir kadına, bu durumunu zina ettiğine dair bir delil sayarak gereken cezayı uygulamıştır.⁵³⁷ Yine Hz. Ömer faili meçhul bir cinayeti aydınlatmak için bir seneye yakın bir süre tatbikatta bulunmuş ve neticede cinayetin bir kadın tarafından işlendiğine dair kuvvetli karîneler bulmuştur. Bunun üzerine kadını sorguya almış ve sorgu sırasında cinayeti onun işlediğine dair bulduğu karîne ve emareleri kadının önüne koyunca, kadın suçunu itiraf etmek zorunda kalmıştır.⁵³⁸ Hz. Ömer’in Basra kadılarından biri olan Ka’b b. Sûr’a gelen bir davada ise bir çocuğun nesebinin kendilerine ait olduğunu iddia eden iki kadın huzuruna gelmiştir. Ka’b, “ben Hz. Süleyman değilim ki davayı onun gibi halledeyim” demiş ve sonra bir miktar toprak getirtip onu yere serpmiştir. Önce kadınların ayaklarıyla toprağa basmasını, sonra da çocuğun toprağa basmasını emretmiştir. Daha sonra bir kâif (iz süren, bilirkîşi) çağırılmış ve ayak izlerini göstererek bu çocuğun hangisine ait olduğunu sormuştur. Kâif izleri dikkatlice inceledikten sonra “çocuk bu kadına aittir” diye hükmetmiştir.⁵³⁹

⁵³⁵ Bakara 2/173

⁵³⁶ İbn Kayyım, 53; Karaman, 131

⁵³⁷ İbn Kayyım, 6; Beroje, 252

⁵³⁸ İbn Kayyım, 28-29; Beroje, 79-80, 255, 293

⁵³⁹ Vekî’, I, 179; İbn Kayyım, 66; Beroje, 268

b.5. Hüküm Verme

İslâm Hukuku'na göre bir Kadı'nın yargı görevini yerine getirirken ya da bir davada hüküm verirken Allah'ın Kitabına yani Kur'ân'a göre hüküm vermesi gerekir. Karşısına Kur'ân'da bulamadığı bir olay gelirse, o konuda Hz. Peygamber'in Sünneti ile hüküm verir. Hz. Peygamber'in sünnetinde de aradığı hükmü bulamazsa ashâbdan gelen nakillere ya da rivâyetlere bakar ve onlarla hüküm verir. Eğer kadı kendisine intikal eden olayın hükmünü ashâbdan gelen nakillerde de bulamazsa kendi görüşüyle yani ictihâd etmek sûretiyle hüküm verir. Çünkü kadılar problemleri çözmekle görevlidir.⁵⁴⁰

Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği mektupta⁵⁴¹ ve Kadı Şureyh'i görevinin başına gönderirken yaptığı tavsiye ve hatırlatmalarda⁵⁴² ictihâd hususuna açıkça temas ederek, onun yasal ve geçerli bir hüküm verme dayanağı olduğunu belirtmiş ve bu hususta onları özgür bırakmıştır. Bu özgürlük sebebiyledir ki, ictihâtlarında değişme bile söz konusu olmuştur. Örneğin Hz. Ömer, aynı olayda iki ayrı ictihâtta bulunmuştur. Kendisine önceki yıl aynı olayda değişik bir hüküm verdiğini hatırlatan kimselere Hz. Ömer şöyle demiştir: “O olaydaki hüküm, o zaman verdiğimiz hüküm gibiydi. Bu olaydaki hüküm de, şimdi verdiğimiz hüküm gibidir.”⁵⁴³ Hatta Şa'bî kesretten kinâye “Ben Hz. Ömer'den hadd cezası hakkında, birbirinden farklı yetmiş hüküm tespit ettim” demiştir.⁵⁴⁴

Hz. Ömer, kendisi ictihâd hususunda bağımsız hareket ettiği gibi, tayin ettiği kadılarının da ictihâdlarına büyük bir saygı duyuyor, onların ictihâdlarını yasal ve

⁵⁴⁰ Serahsî, XVI, 83

⁵⁴¹ Vekî', I, 54-56, 181; Mâverdî, 95-96; Serahsî, XVI, 60-65; Kâsânî, VII, 9; İbn Ferhûn, I, 25; Hamidullah, *Vesâik*, 427-428 (Belge no: 327)

⁵⁴² Nesâî, 811 (Âdâbu'l-Kudât 11, had. no: 5399); Vekî', II, 358; Beyhakî, X, 110 (Âdâbu'l-Kâdî 18); Hamidullah, *Vesâik*, 439-440 (Belge no: 329/c-d); Vekî', II, 357

⁵⁴³ Serahsî, XVI, 84; Kâsânî, VII, 5; Ayrıca bkz. Beyhakî, X, 120 (Âdâbul'-Kâdî 26)

⁵⁴⁴ Serahsî, XVI, 84

geçerli sayarak bu hususta herhangi bir müdahalede bulunmuyordu. Medine’de, kadı olarak görev yapan Hz. Ali ve Zeyd b. Sâbit’in verdikleri bir karara, davayı kaybeden kişi Hz. Ömer’e başvurmak sûretiyle itiraz ettiğinde, Hz. Ömer kararı incelemiş ve “Ben senin davana kadı olarak baksaydım senin lehine hüküm verirdim” demiştir. Bu kişi, “Senin benim lehimde hüküm vermeni engelleyecek ne var? Üstelik yetki sende” deyince, Hz. Ömer: “Eğer bu kanaate Kur’ân’da ve Rasûlullah’ın sünnetinde bulunan açık nasslarla ulaşmış olsaydım o kararı bozar ve senin lehine hüküm verirdim. Ancak ben bu kanaate rey’imle (ictihâd etmek sûretiyle) ulaştım, rey ise müsterektir (herkes istediği gibi ictihâta bulunabilir). Onun için Ali ve Zeyd’in söylediğini bozamam” demek sûretiyle, Hz. Ali ve Zeyd b. Sâbit’in ictihâdına müdahale etmemiş ve verdikleri hükmü bozmamıştır.⁵⁴⁵

b.6. Hüküm Sonucunda Verilen Cezalar ve İnfazı

İnsan, tabiatı gereği medenî bir varlık olduğu için tek başına değil, topluluk halinde yaşamaktadır. İnsanların toplu halde hayatlarını devam ettirebilmeleri için de belirli bir düzen ve nizamın olmasının gereği çok açıktır. Dolayısıyla bu düzen ve nizamın ihlali doğal olarak toplumun zararına olacağı için bunu ihlal eden davranışların niteliği ve bunlara uygulanan müeyyidelerin tespiti de ortak yaşam kadar gerekli ve eskidir.

Tarihte ilk devirlerden günümüze kadar toplum düzenini ihlale yönelik davranışlara uygulanan müeyyideler yani cezalar toplumdan topluma, zamandan zamana değişiklik arzetsede de genellikle; öldürme, sürgün etme, hapsedmek sûretiyle

⁵⁴⁵ Tarîfî, I, 346; Atar, “Mahkeme”, XXVII, 338-339; Ayrıca bkz. ez-Zeylaî, el-Hanefî, Fahreddîn Osman b. Ali (743/1343), *Tebyînu’l-Hakâik fî Şerhi Kenzi’d-Dakâik*, hşy. Şihâbüddîn Ahmed eş-Şelebî, I-VI, Mısır, 1313-1315/1895-1898, IV, 188

toplumdan ayırma, bedenen işkence veya azap verme, sosyal bakımdan zarara uğratma şeklinde uygulanagelmıştır.⁵⁴⁶

İslâm hukukunda ise cezaî müeyyideler çeşitli yönlerden farklı ayrımlara tâbi tutulabilir. Hedef aldıkları hak ve menfaatlerin mahiyetleri itibariyle cezalar hayata, bedene, şahsiyete, mal varlığına veya ferdin temel hak ve hürriyetlerine ilişkin olabilir. Suçun doğrudan doğruya karşılığı olan cezaya “aslî ceza” denilir. Bu cezayı infaz imkânı olmayınca onun yerine geçen “bedel ceza”dan veya aslî cezaya ilâve olarak verilebilen “ek ceza”dan söz edilir. Suçun ihlâl ettiği hakkın, diğer bir ifadeyle cezanın infazında hâkim olan hakkın mahiyetine göre cezalar Allah-toplum hakkına taalluk eden cezalar, şahsî haklarla ilgili cezalar, her iki hakkın da bulunduğu cezalar şeklinde üçlü bir ayrıma tâbi tutulabilir. Bununla birlikte cezaların en çok bilinen tasnifi, Şâri’ (kanun koyucu) tarafından belirlenip belirlenmediğine göre yapılan ve suçun çeşidini de dikkate alan ayırımdır.⁵⁴⁷ Buna göre cezalar:

1. *Had Cezası*: Allah hakkı yani toplumun hakkı olarak yerine getirilmesi gerekli, miktar ve keyfiyeti belirli ve sınırlı cezaî müeyyidedir. Kur’ân’da bu grupta dört cezadan bahsedilir. Bunlar zina edene 100, iffetli bir kadına zina iftirasında bulunana 80 sopa (celde) vurulması ve ayrıca şahitliğinin kabul edilmemesi,⁵⁴⁸ hırsızın elinin kesilmesi,⁵⁴⁹ silâhlı gasp, yol kesme ve eşkıyalık gibi anarşik suçları

⁵⁴⁶ Songur, Haluk, “İslam Ceza Hukuku Üzerine (Genel Kısım Özel Kısım Ayrımı ve Belirlenmiş Suçlar Bakımından Cezaların Taksimi)”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya, 2003, sy. 1, s. 187-195, 188

⁵⁴⁷ Bardakoğlu, “Ceza”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, s. 470-478, 473; Köse, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul, 2004, 369-372; İslam Ceza Hukukunda genel anlamda cezaların tasnifi için ayrıca bkz. Üdeh, Abdulkâdir, *et-Teşrîu’l-Cinâi’l-İslâmî Mukârinen bi’l-Kânûni’l-Vad’i*, I-II, Beyrut, t.y., 88-109; Çalışkan, İbrahim, “İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. XXXI, s. 367-397, 371-376

⁵⁴⁸ Nûr, 24/2, 4-5

⁵⁴⁹ Mâide, 5/38

işleyenlerin öldürülmesi, asılması, el ve ayaklarının çapraz kesilmesi veya sürgün edilmesi⁵⁵⁰ cezalarıdır.

2. *Kıyas-Diyet Cezası*: Kasten yaralama, sakat bırakma ve öldürme olaylarında suçlunun, işlediği fiile denk bir ceza ile cezalandırılması ilkesine kıyas denir. Kıyas canda (kıyas fi'n-nefs) ve uzuvda (kıyas mâ dûne'n-nefs, kıyas fi'l-etrâf) olmak üzere iki bölüme ayrılmakta olup her iki şekli de Kur'ân'da düzenlenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm kıyasın farz kılındığını ve kıyasta hayat olduğunu,⁵⁵¹ Tevrat'ta da kıyasın emredildiğini,⁵⁵² adam öldürmede maktulün velisine kıyası isteme yetkisi verildiğini,⁵⁵³ maktulün velîsi tarafından katilin affedilmesi halinde⁵⁵⁴ veya hataen adam öldürmelerde⁵⁵⁵ diyet ödeneceğini belirtmektedir. Yine Kur'ân, kasten adam öldürenin âhirette de ebedî⁵⁵⁶ cehennem azabı ile cezalandırılacağını,⁵⁵⁷ hataen adam öldürenin kefarete olarak diyetten başka bir mümin köleyi azat etmesi gerektiğini⁵⁵⁸ bildirmektedir. Cinayetlerde kıyas aslî ceza, diyet ise bedel ceza yani bir nevi tazminattır. Kefaret cezaî yönü de olan ek bir yükümlülüktür. Hadiste ayrıca, vârisi olduğu kişiyi öldüren kimsenin mirastan mahrum olacağı hükmü ek bir ceza olarak getirilmiştir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁰ Mâide, 5/33-34

⁵⁵¹ Bakara, 2/178-179

⁵⁵² Mâide, 5/ 45

⁵⁵³ İsrâ, 17/33

⁵⁵⁴ Bakara, 2/178

⁵⁵⁵ Nisâ, 4/92

⁵⁵⁶ Âyette geçen "... cezası, içinde devamlı (ebedî) kalmak üzere cehennemdir" ifadesi, Ehl-i sünnet âlimleri tarafından "uzun süre kalmak üzere" şeklinde te'vil edilmiştir. Çünkü birçok âyet ve hadiste bit kimse İslâm'dan çıkıp inkâra sapmadıkça ne kadar büyük bir günah işlerse işlesin cezasını çektiikten sonra cehennemden çıkacağı ve cennete gireceği ifade edilmektedir (meselâ bkz. Nisâ 4/48). Buna karşı büyük günah işleyenlerin kâfir olup cehennemde ebedî kalacaklarını ileri süren Haricîler ile bunların imandan çıkacaklarını, fakat küfre de girmeyeceklerini, bununla beraber cehennemde devamlı kalacaklarını iddia eden Mu'tezile bu âyetin zahirine dayanmışlardır. Bkz. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, haz. Komisyon, I-V, 2. Baskı, Ankara, 2006, II, 117-118

⁵⁵⁷ Nisâ 4/93

⁵⁵⁸ Nisâ 4/92

⁵⁵⁹ Dârimî, IV, 1988-1989 (Ferâiz 41, had. no: 3122, 3126, 3128); Tirmizî, III, 612 (Ferâiz 17, had. no: 2109); İbn Mâce, 465 (Ferâiz 8, had. no: 2735)

3. *Ta'zîr Cezası*: Had ve kısas cezası dışında kalan, yani naslarla belirlenmemiş olup takdir ve tayini kanun koyucuya bırakılmış bulunan cezalardır. Kur'ân ve Sünnet temel bazı suçlar için zarurî ve sınırlı ölçüde cezaî müeyyide getirmiş olduğundan genelde dinî ve ahlâkî esasların korunması, hukuk düzeninin ve içtimaî disiplinin ihlâlinin önlenmesi, gerekiyorsa bunu sağlayacak cezaî tedbir ve müeyyidelerin geliştirilip uygulanması, müslüman toplumların kendi devir ve şartları içinde takdir ve tayin edecekleri bir husus olup devlete bu yönde geniş bir görev ve yetki alanı bırakılmıştır. Haddi gerektiren suçların dışında kalan fiillerin ne derece suç olduğu ve hangi tür müeyyide ile cezalandırılacağı İslâm'ın genel ilke ve gayeleri doğrultusunda belirlenir ve uygulanır. İslâm hukukçuları bu grup cezaların ölüm, celde, hapis, sürgün, kınama, tehdit, nasihat, tazmin ve malî ceza şeklinde verilebileceğini kabul ederler. Ancak hangi suç için hangi cezanın uygulanacağı ve bunun üst sınırının ne olacağı, ta'zîren ölüm cezasının cevazı gibi konularda farklı görüşler vardır.⁵⁶⁰

İslâm hukukunda mahkemece verilen ceza hükmünün infazı suç ve cezaların had, kısas-diyet ve ta'zîr şeklindeki klasik üçlü ayrımı esas alınarak incelenebilir. Had ve ta'zîr cezaları tamamen ya da ağırlıklı olarak kamu hukukunu ve toplumun bütün üyelerinin ayrı ayrı haklarını -klasik doktrinde bu Allah hakkı tabiriyle karşılanır- ilgilendirdiği için ceza kovuşturması ve verilen cezaların infaz yetkisi tamamen devlete aittir. Kesinleşmiş bir kararı izinsiz olarak uygulayan kişi ta'zîr cezasına çarptırılır. Adam öldürme ve yaralama suçu ise daha çok suç mağduru şahısları öldürülenin yakınları veya yaralanan kimse ilgilendirdiği için kısas cezasının yerine getirilmesinde mağdura özel bir hak tanınmış, onların onayı

⁵⁶⁰ Köse, 369-372; Bardakoğlu; "Ceza", VII, 473-474; Songur, 190-194

olmadan kısasın yerine getirilmesi uygun görülmemiştir. Maktulün yakınları bulunduğu sürece devlete infazı talep ya da katili af yetkisi tanınmaz.⁵⁶¹

Hiz. Peygamber, suçların mümkün olduğu ölçüde örtülmesini⁵⁶² ve şüpheli bulunduğunda hadlerin uygulanmamasını istemiş,⁵⁶³ suçunu itiraf etmek isteyenleri başlangıçta dinlemekten kaçınmış,⁵⁶⁴ diğer taraftan da “Allah’ın koyduğu cezalardan bir cezanın infazı yeryüzüne kırk sabah yağmur yağmasından daha hayırlıdır” diyerek⁵⁶⁵ sabit olan bir suçta gereken cezayı vermenin adalet ve rahmet olacağına işaret etmiştir.⁵⁶⁶

Bu konuda Hiz. Ömer’in sözleri ve o dönemdeki uygulamaları da dikkat çekicidir. Hiz. Ömer: “Şüpheli hallerde haddi tatbik etmemem, onları yerine getirmemden bana daha hoş gelir”⁵⁶⁷ demek sûretiyle haddlerin şüpheli ile düşürülmesi konusundaki kesin tavrını ortaya koymuştur. Ayrıca “itiraf edenleri - yani had cezasını gerektiren bir suç işlediğini ikrar edenleri- kovun gitsin”⁵⁶⁸ demek sûretiyle de Hiz. Peygamber gibi suçunu itiraf etmek isteyenleri başlangıçta dinlemekten kaçınmıştır. Ancak sabit olan bir suçta gereken cezayı verme konusunda ise hiçbir zaman tereddüt etmemiştir.

Ebû Vâkıd el-Leysî’nin anlattığına göre Hiz. Ömer bir gün Şam’da iken yanına bir adam gelip karısının yanında yabancı bir erkek gördüğünü söyledi. Bunun üzerine

⁵⁶¹ Özen, “İnfaz”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, s. 290-292, 290

⁵⁶² Buhârî, II, 190 (Mezâlim ve’l-Ğasb 3, had. no: 2442); Ebû Dâvud, 885, 894 (Edeb 46, 68, had. no: 4893, 4946); Tirmizî, III, 95-97 (Hudûd 3, had. no: 1425-1426); İbn Mâce, 433 (Hudûd 5, had. no: 2544, 2546)

⁵⁶³ Tirmizî, III, 94-95 (Hudûd 2, had. no: 1424); Aynı hadisi hemen hemen aynı lafızlarla Ebû Yûsuf Hiz. Aişe’nin sözü olarak nakletmiştir. Bkz. Ebû Yûsuf, 153

⁵⁶⁴ Ebû Yûsuf, 163; Dârimî, III, 1494 (Hudûd 14, had. no: 2366); Muslim, III, 1318 (Hudûd 5, had. no: 1691); Ebû Dâvud, 794-795 (Hudûd 24, had. no: 4426, 4428, 4430); Tirmizî, III, 98-99 (Hudûd 5, had. no: 1428-1429); İbn Mâce, 435 (Hudûd 9, had. no: 2554);

⁵⁶⁵ İbn Mâce, 432 (Hudûd 3, had. no: 2538); Nesâî, 748 (Kat’ü’s-Sârik 7, had. no: 4905)

⁵⁶⁶ Bardakoğlu, “Had”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, s. 547-551, 550

⁵⁶⁷ Ebû Yûsuf, 153

⁵⁶⁸ Serahsî, IX, 38

Ömer, beni bu meseleyi sormak üzere adamın karısına gönderdi. Kadının yanına geldim. Yanında bir takım kadınlar vardı. Ona, kocasının Hz. Ömer’e anlattığı şeyi ve kocasının bu sözyle kendisinin cezalandırılmıyacağını haber verdim ve suçu üzerine almaması için bir takım telkinlerde bulundum. Fakat kadın suçundan dönmeyi kabul etmeyip itiraf etmede direndi. Bunun üzerine Hz. Ömer, emir verdi ve kadın cezalandırıldı (recmedildi).⁵⁶⁹

Benî Sa’d b. Leys oğullarından bir adam atını koşturmuş ve at Cüheyne kabilesinden bir adamın parmağına basmıştı. Yaralanan adam daha sonra kan kaybından ölmüş ve durum Hz. Ömer’e arzedilmişti. Hz. Ömer at sahibinin yakınlarına: “Adamın parmağının kanamasından ölmediğine dair elli yemin eder misiniz?” deyince, onlar yemin edip günaha girmekten kaçındılar. Sonra ölenin yakınlarına: “Siz kan kaybından öldüğüne yemin eder misiniz?” dedi. Onlar da yeminden çekindiler. Bunun üzerine Hz. Ömer Sa’doğullarının yarım diyet vermesine hükmetti.⁵⁷⁰

Hz. Ömer İslâm Hukuku’ndaki “Zarûret” prensibinden hareketle normalde uygulanması gereken bazı hükümleri ya da cezaları uygulamamıştır. Bu tür hükümlerin en güzel örneklerini onun hilâfeti döneminde meydana gelen kıtlık yılında görmekteyiz. “Âmu’r-Remâde (Kül Yılı)” diye anılan bu kıtlık ve açlık yılı, hicrî 18 yılında meydana gelmiş ve tam dokuz ay sürmüştür. Yağmursuzluktan dolayı toprağın rengi değişmiş ve adeta kül rengine dönmüş, fiyatlar aşırı derecede yükselmiş, büyük bir açlık tehlikesi baş göstermiş ve hayvanlar telef olmuştu. Çaresiz kalan Hz. Ömer, Mısır ve diğer eyaletlerde görev yapan valilerine mektuplar yazmış ve onlardan yardım etmelerini istemişti. Çok geçmeden Medine halkına peş

⁵⁶⁹ Mâlik, V, 1202 (Recm ve’l-Hudûd, had. no: 3043)

⁵⁷⁰ Mâlik, V, 1246-1247 (Ukûl, had. no: 3150)

peşe yardımlar gelmeye başlamış ve içinde bulunulan bu sıkıntılı dönem kısa sürede atlatılmıştı.⁵⁷¹

İşte söz konusu bu kıtlık yılında meydana gelen hırsızlık suçlarında, Hz. Ömer el kesme (had) cezasını uygulamamıştır.⁵⁷² Çünkü O, zarûret halini suçun oluşmasını engelleyen bir unsur olarak görmüş ve onun için ortada cezayı gerektirecek bir eylemin de söz konusu olmadığını düşünmüştür diyebiliriz.⁵⁷³ O dönemde meydana gelen bir hırsızlık olayı kaynaklarımızda şöyle yer almaktadır: Hâtıb'ın köleleri Müzeyne kabilesinden bir şahsa ait dişi bir deveyi çalmış, onu kesmiş ve yemişlerdi. Durum Hz. Ömer'e intikal edince, ilk olarak hırsızların ellerinin kesilmesini emretti. Fakat daha sonra ani bir karar değişikliği ile kölelerin efendisine hitab ederek şöyle dedi: "Sanırım sen bu köleleri aç bırakıyorsun." Bu sebeple kölelerin efendisine, dişi devenin bedelini iki kat olarak ödemesini emretti ve hırsızların ellerinin kesilmesi ile ilgili emrini geri aldığını bildirdi.⁵⁷⁴

Yine bir diğer rivâyette yanlarında bir miktar et bulunan ve elleri arkalarından bağlı iki adam Hz. Ömer'in huzuruna götürülmüştü. Etin sahibi, "bizim on aylık gebe bir devemiz vardı. Baharı bekler gibi onun doğurmasını bekliyorduk. Bir de baktım ki bu ikisi onu kesmişler" dedi. Hz. Ömer, "devene karşılık on aylık gebe olan, doğurgan iki deve seni hoşnut eder mi? Çünkü biz hurma salkımı karşılığında ve kıtlık yılında el kesmiyoruz" dedi.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, III, 264; Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 138; Taberî, IV, 96-100; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 396-398; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 68-75

⁵⁷² Serahsî, IX, 140; el-Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb (494/1101), *el-Muntekâ (Şerhu Muvattai Mâlik)*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, I-IX, Beyrut, 1999, VII, 449 (Akdiyye, had. no: 1318); Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara, 1985, 77; Erul, 333

⁵⁷³ Geniş bilgi için bkz. Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2006, sy. 7, s. 13-50, 29-35

⁵⁷⁴ Mâlik, IV, 1083 (Akdiyye, had. no: 2767); Abdurrezzâk, X, 239 (Lukata, had. no: 18978); Beyhakî, VIII, 278 (Serika 23); Bâcî, VII, 447-451 (Akdiyye, had. no: 1318)

⁵⁷⁵ Serahsî, IX, 140

Hiz. Ömer, toplum içinde bazı davranışların yayılmasını engellemek, hatta bunların önünü kesebilmek için bazı cezaları artırmış ve daha şiddetli te'dîb ve ta'zîr cihetine gitmiştir. Çünkü O'nun için toplumun refahı ve menfaatleri her şeyden öncedir. Bunun için de gerekli tedbirleri alma konusunda hiçbir zaman geç kalmamıştır. Hiz. Ömer'in almış olduğu bu tedbirlerden en dikkat çekici olanı ise içki cezalarıyla ilgilidir.

Allah içki içmeyi açıkça haram kılmış ve içerdigi zararlardan bahsetmiştir.⁵⁷⁶ Ancak her insanın sadece uhrevî cezayla yetinip yasaklardan kaçınması gerçekte mümkün değildir. O yüzden mutlaka gözüyle göreceğı bir cezanın olması gerekmektedir. Bundan dolayı içki içenlere, engelleyici mahiyette olmak üzere dünyevî ceza da konulmuştur.⁵⁷⁷ Hiz. Peygamber hayatta iken, içki içen birisi kendisine getirildiğinde dövülmesini emrediyordu. Nitekim hadis kaynaklarında yer alan bir hadiste Ebû Hureyre şöyle anlatır: "Bir gün Hiz. Peygamber'e içki içmiş birisi getirilmişti. Hiz. Peygamber: '*Onu dövün*' buyurdu. Kimimiz eliyle, kimimiz pabucuyla, kimimiz elbisesinin ucuyla ona vurduk ..."⁵⁷⁸ Bu hadiste belli bir sayı zikredilmemiştir. Ancak bazı rivâyetlerde ise 40 sayısından bahsedilmektedir.⁵⁷⁹ Diğer bazı rivâyetlerde ise Hiz. Peygamber'in içki içenlerin yüzüne toprak saçtığı⁵⁸⁰ ve bazı kimselere de onları "kınamalarını, ayıplamalarını" emrettiğı görölmektedir.⁵⁸¹ Durum bu minval üzere Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir zamanlarında devam etmişti. Hiz. Ömer zamanında ise içki içenler çoğalmış ve bunun

⁵⁷⁶ Bakara, 2/219; Mâide, 5/90-91

⁵⁷⁷ Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değışmesi*, İstanbul, 1990, 191

⁵⁷⁸ Buhârî, IV, 247 (Hudûd 5, had no: 6781); Ebû Dâvud, 804-805 (Hudûd 36, had. no: 4477);

⁵⁷⁹ Muslim, III, 1330-1331 (Hudûd 8, had. no: 1706); Ebû Dâvud, 805 (Hudûd 36, had. no: 4479-4481); Tirmizî, III, 113 (Hudûd 14, had. no: 1443)

⁵⁸⁰ Ebû Dâvud, 806-807 (Hudûd 37, had. no: 4487-4489)

⁵⁸¹ Ebû Dâvud, 805 (Hudûd 36, had. no: 4478)

üzerine ashâbla yapılan istişare sonucunda içki içme cezası halife tarafından 80 sopaya çıkarılmış⁵⁸² hatta sürgün etme cezası bile verilmişti.⁵⁸³

Son olarak Hz. Ömer dönemindeki hapis cezasından ve hapishane kurumundan bahsetmek sûretiyle bu kısmı da tamamlamak istiyoruz. Aslında hapis cezasının tarihi oldukça eskidir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Yusuf'un kıssası anlatılırken zindan hayatına ilişkin bilgi verilmektedir.⁵⁸⁴ Hayâsızlık (fuhuş) yapan kadınlarla ilgili olarak gelen ilk âyetlerde de hapis kavramından söz edilmektedir.⁵⁸⁵ Diğer taraftan, yol kesip haydutluk yaparak toplumun huzur ve güvenliğini bozan kişilere verilecek cezalardan söz eden bir âyette, "... veya yeryüzünden uzaklaştırılmalarıdır"⁵⁸⁶ ifadesi kullanılmıştır ki, burada geçen "nefy" kelimesini başta Hanefiler olmak üzere kimi hukukçular hapis (insanlarla ilgisini kesme) cezası olarak yorumlamışlardır.⁵⁸⁷

Hz. Peygamber sınırlı sayıda da olsa çeşitli suçlardan ötürü hapis cezası uygulamıştır. Kaynakların bildirdiğine göre, Hz. Peygamber borçlu olan bir kimsenin borcunu geciktirmesinden dolayı hapsedilebileceğini söylemiş,⁵⁸⁸ bir suçlamadan dolayı şüpheli konumundaki bir adamı hapsetmiş,⁵⁸⁹ Necd tarafına giden süvari birliğinin yanında getirdiği Sumâme b. Usâle'yi mescidin duvarına bağlamıştır.⁵⁹⁰ Tay kabilesinden Hatem'in kızı, mescidin kapısının yanında hurma dallarıyla çevrili ve kadınlara mahsus bir odaya hapsedilmiştir.⁵⁹¹ Benzer şekilde Hz. Peygamber Benî

⁵⁸² Ebû Yûsuf, 165; Dârimî, III, 1488 (Hudûd 9, had. no: 2357); Muslim, III, 1330-1332 (Hudûd 8, had. no: 1706-1707); Ebû Dâvud, 805, 807 (Hudûd 36-37, had. no: 4479-4481, 4488-4489); Tirmizî, III, 113 (Hudûd 14, had. no: 1443)

⁵⁸³ Abdurrezzâk, VII, 314 (Talak, had. no: 13320); Erul, 334

⁵⁸⁴ Yûsuf 12/33-42

⁵⁸⁵ Nisâ 4/15-16

⁵⁸⁶ Mâide 5/33

⁵⁸⁷ Serahsî, XX, 88; Kâsânî, VII, 95; Bilmen, III, 33

⁵⁸⁸ Ebû Dâvud, 651 (Kadâ' 29, had. no: 3628); İbn Mâce, 414 (Sadakât 18, had. no: 2427)

⁵⁸⁹ Ebû Dâvud, 651 (Kadâ' 29, had. no: 3629); Tirmizî, III, 85 (Diyât 21, had. no: 1417); Nesâî, 743 (Kat'us-Sârik 2, had. no: 4875)

⁵⁹⁰ Buhârî, II, 182 (Husûmât 7-8, had. no: 2422-2423)

⁵⁹¹ Kettânî, I, 249

Kurayza yahudilerinden esir aldıkları kimseleri Benî Neccâr'dan Hâris'in kızının evine hapsedmiştir.⁵⁹² Ayrıca Hicaz bölgesinde bir grup insan arasında orataya çıkan bir tartışmada bir kişi öldürülmüş ve Hz Peygamber bir memurunu göndererek katilleri hapsedtirmiştir.⁵⁹³

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, Hz. Peygamber döneminde tevkif faaliyetinin mevcut olduğu ve bununla da kalınmayıp hapis cezasının uygulandığı açıktır. Ancak o dönemde hapsin aslî bir ceza olarak değil ihtiyatî ve zorlayıcı bir tedbir (tutuklama) olarak, meselâ suçun sübûtuyla ilgili araştırmanın tamamlanmasına, sanığın veya cezanın infazına kadar suçlunun, ödeme yapılincaya kadar borçlunun, dağıtım veya ceza infazı öncesi esirin belli bir süre tutuklanması şeklinde uygulandığı görülür.⁵⁹⁴ Yine Hz. Peygamber döneminde ve hatta Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde hapis cezasının sırf bu maksatla yapılmış ya da hazırlanmış özel mekânlarda infaz edildiğini söylemek de pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu iki dönemde mahkûmlar, ya evlerde ya da mescitlerde, hapsediliyorlardı.⁵⁹⁵

Hz. Ömer dönemi ile birlikte toprakların ve nüfus sayısının artmasına paralel olarak suç oranlarındaki artış, hapis cezalarının uygulanabilmesi için yeni bir mekânın ortaya çıkmasını ve yeni hukukî kıstasların yürürlüğe konmasını gerekli kılmıştır.⁵⁹⁶ İşte bu zorunluluklar nedeni ile Hz. Ömer, Nâfi' b. Abdi'l-Hâris aracılığıyla Saffân b. Umeyye'nin evini 400 dinara ya da 4000 dirheme satın almış

⁵⁹² Vâkıdî, II, 512; İbn Hişâm, III, 190; Taberî, V, 588; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 76

⁵⁹³ Bilmen, III, 33

⁵⁹⁴ Bardakoğlu, "Hapis", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, s. 53-64, 54

⁵⁹⁵ İbn Kayyım, 102; Bilmen, III, 33

⁵⁹⁶ Yılmaz, Metin, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere Ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *O.M.Ü.İ.F.D.*, Samsun, 2001, sy. 12-13, s. 539-581, 550-551

ve bu evi Mekke şehrinin umûmî hapishanesi haline getirmiştir.⁵⁹⁷ İşte bu da hapis cezası ve hapishane uygulamasının Hz. Ömer’le başladığını göstermektedir.⁵⁹⁸

Hz. Ömer’in hilâfeti sırasında hapis cezasına çarptırılanlar ve suçları ise şunlardır: Ebû Mihcen es-Sakaffi isminde bir kimse içki içtiğinden dolayı Hz. Ömer tarafından Bâdi diye bir yere sürülmüştür. Ancak bu kişi daha sonra sürüldüğü yerden kurtularak Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın ordugâhına gelmiş, Sa’d b. Ebî Vakkâs da bu kişiyi içki içtiğinden dolayı önce dövmüş sonra da el-Uzeyb sarayına hapsedirmiştir.⁵⁹⁹ Yine Hz. Ömer döneminde Ma’n b. Zâide isminde biri halîfelik mührünü taklit edip Kûfe haracından mal aldığından dolayı Kûfe’de hapsedilmiştir.⁶⁰⁰ Ayrıca Hutay’a isimli bir şahıs Zibrikân b. Bedr adında başka bir şahsı hicvettiği için hapsedilmiştir.⁶⁰¹ Hz. Ömer’in hilâfeti sırasında verilen hapis cezalarından sonra biraz da hapishanelerden bahsedelim.

Az önce Mekke’de Saffân b. Umeyye’nin evinin satın alınıp hapishaneye çevrildiğinden bahsetmiştik. Şimdi de başkent Medine’deki duruma bir bakalım. Araştırmalarımız sırasında şöyle bir rivâyete rastladık: Yine bir önceki paragrafta bahsettiğimiz halifelik mührünü taklit etmek sûretiyle haracdan mal alma suçuyla Kûfe’de tutuklu olan Ma’n b. Zâide, ailesinin de yardımıyla bulunduğu hapishaneden kaçmış ve affetmesi için Hz. Ömer’in yanına yani Medine’ye gitmiştir. Bir sabah namazı vakti Hz. Ömer’in karşısına dikilmiş ve Hz. Ömer’den emân dilemiştir. Hz. Ömer de namazdan hemen sonra Ma’n’ı tutuklatmış ve yanındakilerle bu şahsa nasıl bir ceza verilmesi gerektiğini istişare etmiştir. İstişare sonucunda Ma’n’ın

⁵⁹⁷ Buhârî, II, 182 (Husûmât 8, had. no: 2423); Beyhakî, VI, 34 (Buyû’ 158); İbn Kayyım, 102

⁵⁹⁸ Bardakoğlu, “Hapis”, XVI, 54

⁵⁹⁹ Belâzurî, 369; Ayrıca bkz. İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 318, 324-326; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 633, 641

⁶⁰⁰ Belâzurî, 677-679

⁶⁰¹ Kettânî, I, 247-247; Beroje, 298-299; Yılmaz, Metin, 552

kırbaçlanmasına karar verilmiş ve bu cezayı bizzat Hz. Ömer uygulamıştır. Bu cezadan sonra Ma'n'ı Medine'de hapse atmış ve uzun bir süre orda bırakmıştır.⁶⁰² Bu rivâyetten de anlaşılacağı gibi Mekke'de olduğu gibi başkent Medine'de de Hz. Ömer döneminde bir hapishane bulunmaktadır. Ancak bu hapishanenin ayrıntıları hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hicaz bölgesinde durum böyle iken acaba diğer şehirlerde durum nasıldı diye baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Mesela Basra şehrini ele alacak olursak, Basra şehri kurulurken Utbe b. Gazvân, “ed-Dehnâ” denilen meydanda mescidin yanında valilik konağını (dârü'l-imâreyi) yaptırmıştır. Yine aynı yerde hapishane, dîvân ve hamam da bulunmaktadır.⁶⁰³ Yeni kurulan bir şehirde, hapishanenin şehir merkezinde ve valilik binasına hemen bitişik olarak inşa edilmesindeki asıl amacın, güvenlik olduğu açıkça görülmektedir. Devlet görevlilerinin meskûn olduğu bölgenin, askerler tarafından korunduğu düşünülürse hapishanenin, mahkûmların gerek içerden gerekse dışardan gelecek yardımlarla kaçışını önlemek için dârü'l-imâreye bitişik inşa edildiği düşünülebilir.⁶⁰⁴

Basra şehrinde olduğu gibi Kûfe şehrinde de ilk hapishane Hz. Ömer döneminde inşa edilmiştir. Bu hapishane; Ma'n b. Zâide'nin Hz. Ömer'in mührüne benzer bir şekilde yaptığı mührü kullanarak vali Muğîre b. Şu'be'den harac malları ile ilgili haksız kazanç elde etmesi üzerine, sazlardan yapılmıştır.⁶⁰⁵ Bu hâdis; şehirde, sazlardan da yapılmış olsa Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde bir hapishanenin bulunduğunu göstermektedir. Sazlardan yapılmış olan bu hapishane, suçluların

⁶⁰² Belâzurî, 677-679

⁶⁰³ Belâzurî, 498, İbnu'l-Fakîh, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (290/903), *Kitâbu'l-Buldân*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, 1885; 188; Yâkût el-Hamevî, II, 196; Kuraşî, I, 110

⁶⁰⁴ Yılmaz, Metin, 552

⁶⁰⁵ Belâzurî, 677

kaçmasına imkân tanıdığından Hz. Ali döneminde şehrin batısında, Kunâse'ye yakın bir yerde, yeniden inşa edilmiştir.⁶⁰⁶

⁶⁰⁶ Söylemez, 81-82

SONUÇ

İslâm'dan önce, Hicaz bölgesi dâhil Arabistan'ın birçok yeri merkezi otoriteden yoksun ve idarî yönden zayıf bir durumdaydı. Çoğunlukla kabileler halinde yaşayan câhiliye araplarının, merkezi otoriteden yoksun olmalarından dolayı, siyasî durumları da kargaşadan ibaretti.

Merkezî bir idarenin olmayışı, kabile içinde veya kabileler arasında adaletin sağlanmasını neredeyse imkânsız hale getiriyordu. Ayrıca toplum içinde haklar, sorumluluklar ve hürriyetler konusunda bireylere yardımcı olacak yetkili siyasî bir makam da yoktu. Bireyler haklarını kendileri korumak ve elde etmek zorundaydılar. Üstelik merkezî bir otoritenin olmayışı, her türlü tecavüz, haksızlık ve kan davalarının çoğalmasına sebep oluyordu.

İslâm'dan önce özellikle Hicaz bölgesinde hakemler tarafından yürütülen isteğe bağlı yargı sistemi, bireylerin haklarının korunması ve elde edilmesi için yeterli değildi. Çünkü hakemin uygulayacağı düzenli bir kanun olmadığı gibi, kararının da bir anlamı olmuyor ve anlaşmazlıkları ortadan kaldıracak bir çözüm yolu üretmiyordu. Eğer haklı olduğuna karar verilen taraf zayıfsa, hakkını alması karşı tarafın insafına bağlı oluyordu. Diğer taraftan, haklı olduğuna karar verilen taraf kuvvetli ise gerektiği takdirde zora başvurmak sûretiyle hakkını alıyordu.

Risâlet dönemine gelindiğinde ise artık her şey değişecekti. Hz. Peygamber Mekke devrinde bir taraftan tebliğ görevini yerine getirmeye çalışırken, diğer taraftan kendisini engellemeye çalışan müşriklerle mücadele etti ve iktidara gelmekten ya da bir devlet kurmaktan daha çok, ileride kurulacak olan İslâm devletinin her türlü idarî ve siyasî işlerini yürütebilecek insanların yetişmesini sağladı. Medine'ye hicret eder etmez de İslâm devletini kurmak için hemen gerekli girişimlerde bulundu. Bu

anlamda öncelikli olarak Müslümanlar arasında bir kardeşlik anlaşması yaptı. Sonra da Medine’de yaşayan Yahudi, Hristiyan ve Müşrik Araplarla İslâm Tarihi’nde “Medine Sözleşmesi” olarak ta bilinen bir anlaşma imzaladı. 52 maddeden oluşan bu anlaşma, tarafların siyasî, askerî, hukukî ve malî konularda izleyecekleri yolu düzenliyordu.

Medine Sözleşmesinin, hükümleri uygulamak üzere merkezî otoriteyi yetkili kılması, Allah ve Rasûlünün yani Kur’ân ve Sünnet’in, her ikisinin birden en yüksek hakemler ve yetkili kanunlar olarak ilan edilmesi, Hz. Peygamber’in yasama, yürütme, yargı yetkilerini elinde topladığını göstermektedir. Gerçekten de O, peygamberlik görevinin yanı sıra hem devlet başkanlığı hem de yargı organının başı olarak kadılık görevini yerine getirmiştir.

Hz. Peygamber’in yargı organının başı olmasından dolayı her türlü dava ve anlaşmazlıklar onun tarafından çözüme kavuşturulurdu. Gerek hukukî davalar olsun gerekse ceza davaları olsun bütün davaları Kur’ân hükümleri çerçevesinde o çözerdi. Davalı ve davacı, onun huzuruna kendi arzularıyla gelir, o da her ikisini dinlerdi. İspat ve çözüm yolları; delîl, yemin, şahitlerin şehâdeti, yazılı metinler, feraset, kur’a vb. idi. Yine Hz. Peygamber kendisine getirilen davalarla ilgili Kur’ân’dan bir çözüm yolu bulamazsa kendi ictihâdıyla hukukî hükümler koyar ve adaleti en güzel şekilde yerine getirirdi. Bu arada davaları çözüme kavuştururken, gelecek yüzyıllardaki İslâm kadılarının takip etmesi gereken yargılama usûlü hakkında da objektif ilkeler ortaya koyardı.

Hz. Peygamber, toplumun mevcut örf ve âdetlerini yıkıp atmak sûretiyle sosyal bünyede bir boşluk meydana getirmektense, onlardan istifade yoluna gitmiştir. Örneğin; İslâm’dan önceki Câhiliye Arapları tarafından bilinip uygulanan kısas-

diyet, âkile-kasâme ve çeşitli delil ve ispat vasıtaları gibi hukukî ilkeler İslâm'da da geçerli sayılmıştır. Dolayısıyla o, topluma zarar getirmeyen ve İslâm'ın amacına uygun olan örf ve âdetlere karşı çıkmamış, aksine onları koruma yoluna gitmiştir.

Arap yarımadası, Hz. Peygamberin vefatına yakın sıralarda neredeyse tamamen İslâm devletinin hâkimiyeti altına girmişti. Ancak, bu kadar geniş toprakları içine alan bir ülkenin idaresinin tek kişi tarafından yürütülmesi çok zordu. Bu sebeple Hz. Peygamber fethedilen ya da kendi rızalarıyla Müslüman olarak İslâm hâkimiyeti altında yaşamayı arzu eden her bölgeye bir âmil ya da bir vali görevlendiriyordu. Bu valiler genellikle idarî işlerle ilgileniyor bunun yanında görev yaptıkları bölgelerde yargıyı ilgilendiren işleri de yürütüyorlardı. Bazen de, Hz. Ali ve Muâz b. Cebel örneğinde olduğu gibi, diğer görevlerinin yanı sıra kadılık yapmakla görevlendirilmiş memurlar da gönderilmekteydi.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların idaresini üstlenen Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık halifeliği süreci, Müslümanlar için peygamber idaresinden hilâfet yönetimine geçiş tecrübesi olarak kabul edilebilir. Kısa, ancak çok zor geçen bu dönem, Hz. Ebû Bekir'e çok büyük sorumluluklar yüklemiştir. Hz. Ebû Bekir, idarî mekanizmayı sevk ve idare etmeye Hz. Peygamberin bıraktığı yerden aynen devam etmiş, devlet fonksiyonlarının mükemmel bir şekilde yürütülmesini sağlamış ve diğer alanlarda olduğu gibi yargı alanında da bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat iki sene gibi kısa bir zaman hilâfet makamında kalmasından dolayı yargı alanında reform sayılabilecek herhangi bir faaliyette bulunamamıştır. Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde, valiler idarî görevlerinin yanında hukukî işleri de yürütmüşlerdir. Hatta bu dönemde kuvvetler ayrılığı henüz net olmadığı gibi vali ve komutan ayrımı da

yapılmamaktadır. Bu itibarla komutanlar hem vali hem komutan hem de kadılık görevlerini yürütmüşlerdir.

Hiz. Ebû Bekir'den sonra hilâfet makamına gelen Hiz. Ömer, devletin; gerek Müslümanlarla alâkalı olsun, gerekse gayrimüslimlerle alâkalı olsun, ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarına çözüm üretmek için çeşitli düzenlemelere başvurmak zorunda kalmış ve bu düzenlemeler sayesinde devletin idarî, siyasî, malî, askerî ve hukukî açıdan kurumsallaşmasını sağlamak sûretiyle ya birçok yeni kurumun temellerini atmış ya da hali hazırdaki kurumları daha fonksiyonel bir hale getirmiştir. Hiz. Ömer dönemine damgasını vuran bu kurumsallaşma sürecinde en fazla dikkatleri çeken durum yargının kurumsal bir kimlik kazanmasıdır.

Hiz. Peygamber zamanında, Hiz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde ve Hiz. Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında valiler görevli bulundukları şehirlerde, idarî ve hukukî işleri birlikte yürütüyorlardı. Daha sonra devletin sınırları genişleyip çözülmesi gereken problemlerin çoğalmasıyla valilerin bu iki görevi bir arada yürütmeleri zorlaşmıştır. Hiz. Ömer de yargıyı idareden ya da bir başka deyişle yürütmeden ayırmış ve belli başlı şehirlere ve orduya sadece davalara bakmakla görevli kadılar atamıştır.

Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir dönemlerinde kadı atamaları genellikle başkentten yani bizzat devlet başkanı tarafından yapılmaktaydı. Hiz. Ömer'in hilâfeti zamanında ise kadıların tayini hususunda farklı bir yol takip edilmiştir. Hiz. Ömer vilayet kadılarının tayini işiyle bizzat kendisi ilgilenmiş, vilayetlere bağlı bölgelerin kadılarının tayin edilmesi için ise valilere yetki vermiştir. Yine atanan bu kadılar ya yanlış kararlarından dolayı bizzat halife tarafından görevden alınmış ya da başka sebeplerle kendileri istifa etmişlerdir.

Hız. Ömer, kadılarının seçiminde çok titiz davranmış, yargı konusunda tecrübesine, bilgi ve birikimine güvendiğı kişilere görev vermiştir. Meselâ başkent Medine’de görevlendirdiğı Hz. Ali, Hz. Peygamber zamanında da kadılık yapmış ve tecrübe kazanmış bir kimsedir. Yine Hz. Ömer görev vereceğı kadılarının hukuk ilmi bakımından yeterliliğini göz önünde bulundurmuş, adayın genç veya yaşlı olmasını önemsememiştir.

Hız. Ömer kadılık makamına atanacak kişilerin seçimini genellikle kendi yapmış ve onların bu alandaki şöhretleri yeterli olmasına rağmen bazen de bu konudaki tecrübe ve yeteneğini bizzat müşâhade etmeye çalışmıştır. Yine kadı olarak atanacak kimsenin hiçbir zaman rüşvete tevessül etmemesini, baskılara boyun eğmemesini, mala ya da servete karşı tamahkâr olmamasını, salih ya da takva sahibi, erdemli ve faziletli olmasını kendilerine dolgun bir maaş verilmesini istemiştir. Ayrıca eğer mümkünse kadı olarak atanacak kimsenin asil ve zengin kimseler arasından seçilmesini ve baktığı zaman suçluyu gözünden tanıyabilecek kadar feraset sahibi olmasını istemiştir.

Hız. Ömer, hilâfeti döneminde görev verdiğı idarecilerini çeşitli konularda sevk ve idare etmek için gayet açık, net ve ayrıntılı mektuplar ve talimatlar göndermiş ve bu talimatlar Irak ve Suriye başta olmak üzere tüm bölgelerdeki idarecilere gönderilmiştir. Özellikle Basra valiliğine ve aynı zamanda kadılığına atadığı Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye gönderdiği yargılama usûlüne ilişkin mektubu İslâm yargılama hukuku tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu mektubun özellikle tarafsızlığa önem vermesi, objektif delilleri bugünkü hukuk anlayışına uygun bir biçimde ortaya koyması ve eski hukuklarda rastlanan keyfî delilleri kaldırması, objektif delillerin bulunmadığı durumlarda yemini onların yerine ikâme etmesi,

hukuk tarihinde ileri bir anlayış olarak kabul edilmektedir. Yine bu mektup, sonraki dönem İslâm hukukçuları tarafından yargılama hukukunun esasları ortaya konurken kendisine sıkça başvurulmuş temel bir kaynak olmuştur

Hiz. Ömer'in hilâfeti de dâhil olmak üzere İslâm'ın ilk yıllarında fertler arasındaki anlaşmazlıklara ya da davalara evlerde, çarşı-pazarlarda, yollarda ya da müsait olan herhangi bir yerde bakılmıştır. Ancak bu işte en çok kullanılan yerler mescidler olmuştur. Hiz. Ömer'in hilâfeti döneminde görülen davalara baktığımızda ise taraflar arasında eşitliğe, dava konusunun tüm ayrıntılarıyla anlaşılmasına, hüküm vermede acele edilmemesine, delillere ve ispat vasıtalarına göre hüküm verilmesine, dava sonucunda verilecek olan hükmün Kur'ân'a, Sünnet'e ve ashâbdan gelen nakillere bakılarak ya da ictihâd etmek sûretiyle verilmesine ve verilen hükümler sonucunda cezaların uygulanması hususuna özellikle dikkat edildiğini görmekteyiz. Yine bu dönemde İslâm Hukuku'na göre belirlenmiş bazı cezalar dışında hapis cezalarının da uygulanmaya başladığını ve hapishanelerin temelinin atıldığına şahit olmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDURREZZÂK, b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), *el-Musannef*, thk.-thc.-tlk. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XII, Beyrut, 1970-1983
- AHMED EMÎN, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut, 1969
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Hakem", *DİA*, İstanbul, 1997, XXV, s. 171-173
- ALİ DEDE, Alâuddîn Bosnevî (998/1590), *Muhâdaratu'l-Evâil ve Musâmeratu'l-Evâhir*, Mısır, 1311/1894
- ÂLİ ÎSÂ, Abdusselâm b. Muhsin, *Dirâse Nakdiye fi'l-Merviyâtı'l-Vâride fi Şahsiyeti Ömer b. el-Hattâb ve Siyâseti'l-İdâriyye*, I-II, Medine, 2002
- ALTINTAŞ, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, İstanbul, 2007
- APAK, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 2009-2011
- ARI, Abdüsselâm, "Hz. Ömer'in Ebû Musâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2003, sy. 2, s. 85-99
- ARI, Mehmet Salih, "Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci-Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu", *İSTEM*, Konya, 2004, sy. 4, s.175-190
- ASLAN, Nasi, *İslâm Hukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, Ankara, 2005
- ATAR, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara, 1979
- _____, "Kaza", *DİA*, Ankara, 2002, XXV, s. 114-117
- _____, "Mahkeme", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, s. 338-341
- AVCI, Casim, "Kûfe", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, s. 339-342
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara, 2001

- el-BÂCÎ, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb (494/1101), *el-Muntekâ* (*Şerhu Muvattai Mâlik*), thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, I-IX, Beyrut, 1999
- BALCI, İsrâfil, *İdarî ve Siyasî Yönden Hz. Ebû Bekir Dönemi*, Samsun, 2007
- BARDAKOĞLU, Ali, "Ceza", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, s. 470-478
- _____, "Diyet", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, s. 473-479
- _____, "Had", *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, s. 547-551
- _____, "Hapis", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, s. 53-64
- _____, "Kasame", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 528-530
- _____, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Bursa, 1990, s. 93-104
- BAŞGİL, Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku*, I-II, İstanbul, 1960
- el-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullâh (c. I), thk. Suheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (c. II-XIII), I-XIII, Mısır-ty. (c. I), Beyrut-1996 (c. II-XIII)
- _____, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002
- BERKÎ, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku*, Ankara, 1955
- _____, "İslâm'da Kaza Tarihi", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara, 1969, c. XVII, s. 153-167
- BEROJE, Sahip, *İslâm Ceza Muhâkemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar* (Doktora Tezi), Erzurum, 1999
- el-BEYÂNUMÎ, Muhammed Ebu'l-Feth, "Hüküm", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 466-468
- el-BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Ali (458/1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, I-X, Haydarâbâd, 1344-1355

- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul, 1970
- BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 2002
- el-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, Kahire, 1400/1980
- BULAÇ, Ali, “Asrı Saadette Bir arada Yaşama Projesi Medine Vesikası”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, I-IV, İstanbul, 1994, II, s. 167-195
- BÜYÜK, Celal, “Yasama Yürütme Yargı: Platon'dan Montesquieu'ya Kadar Devletin Fonksiyonlarına Genel Bir Bakış”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun, 2010, c. X, sy. 1, s. 159-170
- CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995
- CEVÂD ALÎ, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Bağdat, 1993
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 4. Baskı, Ankara, 1982
- _____, *Yüz Soruda İslâm Tarihi*, İstanbul, 1972
- ÇALIŞKAN, İbrahim, “İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. XXXI, s. 367-397
- DANIŞMAN, Zuhûrî, *Büyük İslâm Tarihi*, I-III, İstanbul, 1968
- ed-DÂREKUTNÎ, Ali b. Ömer (385/995), *Sunenu'd-Dârekutnî*, thk. ve tlk. Şuayb el-Arnaûd vd., I-VI, Beyrut, 2004
- ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl (255/868), *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selim Esed ed-Dârânî, I-IV, Riyad, 2000
- DAVER, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, 5. Baskı, Ankara, 1993

- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sunenu Ebî Dâvud*, tlk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Riyad, 2003
- EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellâm (224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, Beyrut, 1989
- EBÛ YÛSUF, Ya'kub b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrut, 1979
- ERDOĞAN, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul, 1990
- EROĞUL, Cem, *Devlet Nedir*, Ankara, 1999
- ERUL, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Doktora Tezi), Ankara, 1996
- FÂKİHÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (272/885), *Kitâbu'l-Muntekâ fî Ahbâri Ummi'l-Kurâ*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1859
- FAYDA, Mustafa, "Cahiliye", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, s. 17-19
- _____, *H. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul, 1989
- _____, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 325-338
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul, 1996
- GÖRGÜLÜ, Hasan Ali, "Hz. Peygamber ve Yargı Bağımsızlığı İlkesi", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 2001, s. 153-176
- GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, 3. Baskı, Ankara, 1992
- HÂKİM, en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah (405-1014), *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, I-V, Kahire, 1997
- HALÎFE B. HAYYÂT, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 1. Baskı, Bağdat, 1968
- _____, *Târîhu Hâlife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, 1985
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, Ankara, 2003

- _____, *İslam Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, çev. Komisyon, İstanbul, 1995
- _____, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985
- HANBEL, Ahmed. b. Muhammed b. (241/855), *Musned*, şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn-Ahmed Muhammed Şâkir, I-XX, Kahire, 1995
- HARTMANN, R., "Basra", *İA*, İstanbul, 1949, II, s. 320-327
- HASAN, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, I-VII, İstanbul, 1987
- el-HİNDÎ, Alâuddîn Ali b. el-Muttakî b. Husâmuddîn (975/1567), *Kenzu'l-Ummâl fî Suneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, tsh. Safvet es-Sakkâ, I-XVII, Beyrut, 1985
- HİZMETLİ, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1999
- İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut, 1992
- İBN ABDİLHAKEM, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, ed. Charles C. Torrey, Leiden, 1920
- İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, Beyrut, 1995-2000
- İBN FERHÛN, Burhâneddîn Ebu'l-Vefâ' İbrahim b. İmam Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (799/1397), *Tabsiratu'l-Hukkâm fî Usûli'l-Akdiyye ve Menâhîcu'l-Ahkâm*, I-II, Beyrut, 1995
- İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. İlze Lichtenstadter, Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y.

- İBN HACER, Şihâbuddîn el-Askalânî, Ahmed. b. Ali (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, I-XIII, Kahire, 1414/1993
- _____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-IV, Beyrut, 1995
- İBN HALLÎKÂN, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282); *Vefeyâtu'l-A'yân (ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân)*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut, 1994
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *el-Muhallâ*, thk. Muhammed Munîr ed-Dîmeşkî, I-XI, Mısır, 1347-1352/1929-1934
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, I-IV, 3. Baskı, Beyrut, 1990
- İBN İSHÂK, Muhammed (151/767), *Sîretu İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Mağrib, 1976
- İBN KAYYIM, el-CEVZİYYE, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (751/1350), *et-Turuku'l-Hukmiyye fî's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Mısır, 1317
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XXI, Cîze, 1997
- _____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., I-XV, Kahire, 2000
- İBN KUDÂME, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-XV, Riyad, 1997
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/887), *Sunenu İbn Mâce*, tlk. Muhammed Nâsıruddîn el-Albânî, Riyad, 1417/1996

İBN MANZÛR, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Kahire, t.y.

İBN MÂZE, Husâmuddîn Ömer b. Abdulazîz el-Buhârî (536/1141), *Kitâbu Şerhi Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat, 1977

İBN SA'D, Muhammed (230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire, 2001

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *Menâkıbu Emîru'l-Mu'minîn Ömer b. el-Hattâb*, thk. Ebû Enes el-Mısırî es-Selefi, İskenderiye, 1996

_____, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-İmâm*, I-XVIII, Beyrut, 1992

İBNU'L-ESÎR, İzzeddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebu'l-Firâ' Abdullah el-Kâdî, I-X, Beyrut, 1987

_____, *Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. ve tşk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VII, Beyrut, 1996

İBNU'L-FAKÎH, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (290/903), *Kitâbu'l-Buldân*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, 1885

KAL'ACÎ, Muhammed Ravvâs, *Mevsûatu Fıkhi Ömer b. el-Hattâb*, 4. Baskı, Beyrut, 1989

el-KALKAŞANDÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed Suheyli (821/1418), *Kitâbu Subhu'l-A'sâ*, I-XIV, Kahire, 1922

KANDEMİR, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, s. 190-192

KARAMAN, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999

_____, *İslâm Hukunda İctihad*, Ankara, 1985

- el-KÂSÂNÎ, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (587/1191), *Kitâbu Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, Beyrut, 1974
- el-KÂSIMÎ, Zâfir, *Nizâmu'l-Hukm fî's-Şerîati ve't-Târîhi'l-İslâmî*, I (el-Hayâtu'd-Dustûriyye) -II (es-Sultatu'l-Kadâiyye), Beyrut, 1987
- KAZANCI, Ahmet Lütî, "Akra' b. Habis", *DÎA*, İstanbul, 1989, II, s. 285
- _____, "Cahiliye Devrinde Müsbet Davranışlar", *U.Ü.İ.F.D.*, Bursa, 1986, c. I, sy. 1, s. 103-110
- KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2006
- el-KETTÂNÎ, Muhammed Abdulhayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye (Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye)*, I-II, Beyrut, 1996
- KİNDÎ, Ebû Ömer Nuhammed b. Yûsuf el-Mısırî (350/961), *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, edt. Rhuvon Guest, Beyrut, 1908
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Fıkıh", *İA*, İstanbul, 1977, IV, s. 608-622
- KÖSE, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul, 2004
- _____, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2006, sy. 7, s. 13-50
- KUBALI, Hüseyin Nail, *Anayasa Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1969
- _____, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1957
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, haz. Komisyon, I-V, 2. Baskı, Ankara, 2006
- el-KURAŞÎ, Gâlip b. Abdulkâfi, *Evveliyâtu'l-Fâruk fî'l-İdâreti ve'l-Kadâ'*, I-II, Beyrut, 1990
- LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009

- el-MAKRÎZÎ, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1442), *İmtâ'ul-Esmâ' (bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ')*, thk. ve tlk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, I-XV, Beyrut, 1999
- _____, *Kitâbu Hitati'l-Makriziyye*, I-IV, Mısır, 1324/1906-1907
- MÂLİK, b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri (179/795), *Muvattâu'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-VIII, Abu Dabi, 2004
- MANTRAN, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981
- el-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *Kitâbu'l-Ahkâmî's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Dîniyye*, thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî, Kuveyt, 1989
- MECELLE, http://www.yargicilar.com/mecelle_tam.html
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995
- MÜCAHİD, Huriye Tefvik, *Farabi'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1995
- MUSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (261/875), *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, I-V, Beyrut, 1991
- NEDVÎ, Seyyid Süleyman, *Hiz. Ebubekir*, trc. Beyhan Demirci-M. Sait Konar-Ahmet Karataş, İstanbul, 2005
- en-NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), *Sunenu'n-Nesâî*, tlk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Riyad, 1996
- en-NUVEYRÎ, Şehâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb (733/1333), *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûnu'l-Edeb*, I-XXXIII, Beyrut, 2004

- OKANDAN, Recai Galip, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul, 1969
- ONAR, Sıdık Sami, *İdare Hukuku*, İstanbul, 1942
- ÖNEN, Mesut, *Hukukun Temel Kavramları*, 3. Baskı, İstanbul, 1991
- ÖNKAL, Ahmet, “Bâhilî, Abdurrahman b. Rebîa”, *DİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 483-484
- ÖZEL, Ahmet, “Ka’b b. Sur”, *DİA*, İstanbul, 2001, s. 6
- ÖZEN, Şükrü, “İnfaz”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, s. 290-292
- _____, “Kâdî Şüreyh”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 119-121
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “Hilf”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 29-30
- PEDERSEN, Jons, “Mescid”, *İA*, İstanbul, 1979, VIII, s. 1-86
- SARGIN, İzzet, *İslam Hukuk Tarihinde Devlet ve Fonksiyonları* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2001
- SARICIK, Murat, *İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü*, Isparta, 2002
- SCHACHT, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara, 1986
- SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Ebu Bekir*, 8. Baskı, Ankara, 2012
- _____, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 3. Baskı, Ankara, 2004
- _____, *Hz. Ömer*, 4. Baskı, Ankara, 2012
- es-SERAHSÎ, Şemsuddîn (483/1090), *Kitâbu’l-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, 1980
- es-SİMNÂNÎ, Ebu’l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed (499/1106), *Ravdatu’l-Kudât ve Tarîku’n-Necât*, thk. Selâhuddîn en-Nâhî, I-IV, Amman, 1984
- SONGUR, Haluk, “İslam Ceza Hukuku Üzerine (Genel Kısım Özel Kısım Ayrımı ve Belirlenmiş Suçlar Bakımından Cezaların Taksimi)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2003, sy. 1, s. 187-195

- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001
- es-SUYÛTÎ, Celâluddîn eş-Şafî (911/1505), *Husnu'l-Muhâdara*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Kahire, 1967
- _____, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974
- es-SUHEYLÎ, Abdurrahman (581/1185), *er-Ravdu'l-Unuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbn Hişâm*, thk.-tlk.-şrh. Abdurrahman el-Vekîl, I-VII, Kahire, 1967
- ŞA'BÂN, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, Ankara, 2001
- ŞENEL, Abdülkadir, "Selmân b. Rebîa", *DİA*, XXXVI, s. 443-444
- ŞİBLÎ, Numanî, *Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi)*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I-V, İstanbul, 1974
- _____, *Hz. Ömer*, çev. Fatih Güngör-Beyhan Demirci-M. Sait Konar, İstanbul, 2004
- eş-ŞİRBÎNÎ, Şemsuddîn Muhammed b. el-Hatîb (977/1570), *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc*, I-IV, Beyrut, 1997
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kahire, 1967
- et-TARÎFÎ, Nâsır b. Akîl b. Câsir, *Kadâ' fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, I-II, 2. Baskı, Riyad, 1994
- TAŞ, Aydın, "Şureyh'in Hayatı, İlmi Mevkii ve Kadılığı", *F.Ü.İ.F.D.*, Elazığ 1996, sy. 1, s. 349-376
- et-TEMMÂVÎ, Süleyman Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, trc. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul, 1993

- et-TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşşâr b. Avvâd, I-III, Beyrut, 1998
- TUĞ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969
- ÛDEH, Abdulkâdir, *et-Teşrîu'l-Cinâi'l-İslâmî Mukârinen bi'l-Kânûni'l-Vad'î*, I-II, Beyrut, t.y.
- UĞUR, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul, 1980
- USLU, T. Azmi, *Yeni Hukuk Lügati ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1964
- ÜZÜM, İlyas, “Hüküm”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 464-466
- VAGLIERI, Laura Veccia, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri” (çev. İlhan Kutluer), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti (The Cambridge History of Islam)*, haz. Komisyon, çev. Komisyon, I-IV, 2. Baskı, İstanbul, 1997
- VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer b. (207/823), *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, I-III, 3. Baskı, Beyrut, 1404/1984
- VEKÎ', Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-IV, Beyrut, t.y.
- el-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdîh (292/905), *Târîh*, I-III, Leiden, 1883
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah (626/1226), *Kitâbu Mu'cemu'l-Buldân*, I-VIII, Mısır, 1906
- YAVUZ, Cevdet, “Dava”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX, s. 12-16
- YILMAZ, Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995
- YILMAZ, İbrahim, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997

- YILMAZ, Metin, “İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere Ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış”, *O.M.Ü.İ.F.D.*, Samsun, 2001, sy. 12-13, s. 539-581
- YÖRÜK, Abdulhak Kemal, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İstanbul, 1961
- ez-ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza el-Huseynî (1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I-XL, Kuveyt, 1965-2001
- ZEYDAN, Abdülkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, trc. Ali Şafak, İstanbul, 1976
- _____, *Nizâmu'l-Kadâ' fî's-Serîati'l-İslamiyye*, Amman, 1989
- ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, sdş. Mümin Çevik, I-V, İstanbul, 1976
- ez-ZEYLAÎ, el-Hanefî, Fahreddîn Osman b. Ali (743/1343), *Tebyînu'l-Hakâik fî Şerhi Kenzi'd-Dakâik*, hşy. Şihâbuddîn Ahmed eş-Şelebî, I-VI, Mısır, 1313-1315/1895-1898
- ez-ZUHAYLÎ, Muhammed, *Târihu'l-Kadâ' fî'l-İslâm*, Dımeşk, 1995

TEZ ÖZETİ

BARIŞ, Mustafa Necati, “Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı”, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İrfan AYCAN, VII+158 s.

Bu çalışmada câhiliyeden Hz. Ömer’in hilâfeti sonuna kadar olan dönemdeki yargı kurumu ve işleyişi konu edilmiştir.

Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmamızın giriş kısmında araştırmanın metodu ve kaynaklarından, sonrasında ise bir devlet fonksiyonu olarak yargı ve İslâm’da yargı kavramından bahsedilmiştir.

Birinci bölümde “Hz. Ömer Dönemine Kadar Yargı” başlığı altında câhiliye, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerindeki yargı ve yargıyla ilgili faaliyetler incelenmiştir. Câhiliye döneminde yargı konusu; hakemler, davalar ve yargılama usûlü olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Yine Hz. Peygamber döneminde yargı konusu da; yargı kurumunun temelleri, başkent Medine’de ve diğer bölgelerde yargı, kadılar ve yargılama usûlü dört kısımda incelenmiştir. Son olarak Hz. Ebû Bekir döneminde yargı konusu ise; başkent Medine’de ve diğer bölgelerde yargı ve yargılama usûlü olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır.

Çalışmamızın ana gövdesini oluşturan ikinci bölümünde ise Hz. Ömer dönemindeki yargı konu edilmiştir. Hz. Ömer dönemindeki yargı konusu ise “Kadılar ve Yargılama Usûlü” olmak üzere iki başlık ve bunların altındaki ara başlıklar şeklinde ele alınmış ve açıklanmıştır. “Kadılar” bölümünde şehirlere yapılan kadı atamaları, kadıların atanma ve görevden alınmaları, kadı atamalarında dikkat edilen hususlar ve kadıların maaşları incelenmiştir. “Yargılama Usûlü” bölümünde ise Hz. Ömer’in kadılarına göndermiş olduğu mektup ve talimatlar, hilâfeti dönemindeki davalar ve bu davalarda dikkat edilen hususlar örneklerle açıklanmıştır.

ABSTRACT

BARIŞ, Mustafa Necati, Judgment from Jahiliyya to the End of Hz. Umar's Era, PhD Thesis, Prof. Dr. İrfan AYCAN, VII+158 p.

In this thesis, the judgment system and its function from Jahiliyya to the End of Hz. Umar's Era are examined.

In the introduction of thesis composed of an introduction and two chapters, we sketch out methodology, resources as well as the judgment as a function of state and judgment in İslam.

In the first chapter, under the title of the judgment in Umar's era, we deal with the judgment system and the activities related to this system in cahiliye, Hz. Muhammed's and Hz. Ebu Bekr's reign. The judgment in jahiliyya is examined in two ways as judges (hakems), cases and judging methodology. The judgment system in Hz. Muhammed's era is handled in four subtitles such as the foundations of judgment, judgment in Medina and in other regions, judges and judging methodology. Finally, we analyze the judgment system in Ebû Bekr's reign as judgment in Medina and judgment in other regions.

In the second chapter which is main part of thesis, we scrutinize the judgment in Umar's era. This topic is examined and explained under two main titles as "Judges and Judging methodology and some other subtitles. The chapter on "Judges" includes the method of appointment of judges to the cities, their appointment and deposition procedures and the things which are regarded as important in these procedures and their salary. Under the title of "the judgment methodology", we discuss Umar's letters and commands to the judges, some cases in his era and the points to which special attention were paid in these cases with examples.